ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀՈՐԻՑ

ԻՆՔՆԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆՑ

Նուէր

Լիգպոնի Գալուստ Կիւլպէնկեան

Հիմնարկութեան կողմէ

Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների

Ակադեմիայի Մատենադարանին

1966

9

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀՈՐԻՑ

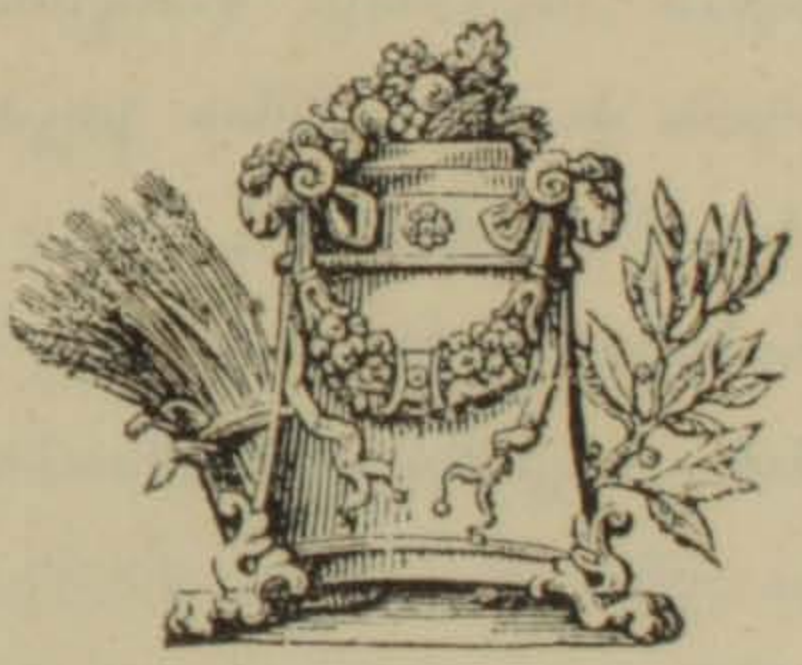
ԻՆՔՆԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆՑ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՄԲ

Հ. ԵՓՐԵՄ ԱՑ Վ. ՍԵԹԵԱՆ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հայկ Ծառ գիտնականներ

ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԱԿԱԴԵՄԻԱՑԻ

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՍՈՒՐՐՆ ՂԱԶԱՐ

1848

Ex Libris
Universitatis
Jagellonicae

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

նաև, արդարությունը սիրել, ուրիշի վատ՝ նաև ինձանից վատ գործ սէր ցուցընել: Մէկ խօսքով. ճանչնայ թէ աս աշխարհիս մէջ հաստատուն բան չկայ. հարուստն ու աղքատը, թագաւորն ու ռամիկը նոյնպէս քիչ առնէն՝ ամէն բան կը մնանան, կը ծուռն երեսի վրայ ու իրենք աշխարհս կ'ելլեն կ'երթան. միայն իրենց ըրած ալեկուծութեան կամ գէշութեան յիշատակը կը մնայ: Ես անդին իրենք ալ արդար գատաւորն Աստուծմէ ըրածներնուն վոխարէնը կ'առնեն՝ կամ վարձք կամ պատիժ յաւիտենական:

Ա՛ս բաներս իրենց գլխէն անցածէ պէս կամ պատմութեանց մէջ հայելին պէս տալքը առջևնին տեսնելով, խրատուն ու խելք առնելու օգտակար գործքերու ձեռք կարնեն և գէշէն զգուշանան:

Մեր խնդիրքն ալ Աստուծմէ աս բանս է. որ մեզ ալ մեր աշխատանացը վարձքերնին տուած կը սեպենք:

Որովհետև ձեռս մէջ գլուխս հեռագիրն որուն ալեկուծները Ձեզ ինձանէ ընդունելի են,

այսինքն Աստուծ, պատուէր, յայտ և հաւատ յայտնի, անոր համար ան հատորը երկու մասի կը բաժնենք. և ուրիշ երեք ազգերուն հարկաւոր գիտնալու պատմութիւնները ալ յաւելուած կ'ընենք իրենց ժամանակը ու անոնց մէկ մասին եանէն, Թոլոմի միայն մեր ազգին պատմութիւնը, որ գաս հատորով տպուած է:

Ան երկրորդ տպագրութեա մէջ մեկքան հարկաւոր փոփոխութիւնները որ ըրինք՝ միայն գրքին կատարելութիւնը աւելցնելու համար էին: Որովհետև որ աս ոճը շատ ելկայն կ'երևնայ, ահա անոնց համար այն պատմութեա համառօտութիւնն ալ տպեցաւ աս տարի:

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՐՏԱԴՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ Յ

ՎԱՐԱՅ

Ս. Ա՛ՀՈՒԱՐՀԻՍ անցած գնացած ազգե-
րուն մէջ եղած դիպուածները բոլոր աեղին-
աեղը կայ գրած.

Պ. Ինչուան ջրհեղեղ ածաշնչին սատա-
մուելէն դուրս ուրիշատոյգ գրուած սատա-
մուելիւն չկայ: Ջրհեղեղէն ետքն ալ եթբե-
որ նոյն սրդեքն աշխարհիս մէջ սադիս ան-
դին ցրուեցան ու սկսան իրենց քալաքնե-
շինել ու զատ զատ տէրութիւններ ձեւանալ,
մէջերնին հանդիպած երեւելի դիպուածնե-
արձաններու վրայ կը փորէին, կամ անոնց
վրայ երգեր շինելով ու երգելով սրդոց
սրդի կը թողուին: Անոր համար Թէպէտ ան
աաեններըը եղած դիպուածներէն շատ բան
հիմա կը յիշատակուին, բայց առաապելնե-

լով խառնած էն : Ուսոյ պատմագիրները ան դրոյ պատմութիւնը ծածկելին պատմութիւնը յայտնապէս, ոչ ինչ որ կարելի է ձշմարիտը առաստելներուն միջէն կը գտնեն ու մեզի կ'աւանդեն :

Հ. Քրիստոսէն եառքը ինչուան գ-ր ու ժամ ու անուանի եղած ազգերը ոյսինք էն.

Պ. Հնուէ և մեծապատմութեամբ երևելի եղան Եգիպտացիք, Սինեացիք, Հնդիկք, Հայք, Կարթեդոնացիք : Բայց մեծապատմութիւնէ հետ մեկտեղ ուժով ալ երևելի եղան Ասորիք, Պարսիկք, Յոյնք և Հռովմայեցիք. որոնք մեկմեկէ եառև աշխարհս մեծ մասին տիրեցին, անոր համար Աշխարհակալ-էֆ կը կոչուին, ինչպէս որ Աճ ալ յայտնեց Նաբուպոդոնոսորին արձանին տեսիլքովը : Առնցմէ եառքը կամաց կամաց գէն հաւատքը տարածուելով, քրիստոնէութէ հետ մարդկութիւնէ օրէնքն ալ մանել սկսաւ. և անոր համար սոդիս անդին ինչպատկառելի զօրաւոր տէրութիւներ ծաղկեցան : Եւ անկէ ինչուան հիմա աշխարհիս մեծ մասին զօրաւոր թագաւորութեան վրայ տիրողը եղաւ գէն հաւատքը. ինչպէս որ Դանիէլ մարգարէին մեկնութիւնը էր Նաբուպոդոնոսորին երազը :

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԵՊՒՊՏԱՑԻՈՑ

Ա

ՀՈՎՍԵՓՈՍՈՒ Թագաւորութիւնը երբ սկսաւ, և առաջին Թագաւորն ո՞վ եղաւ.

Պ. Քրիստոսէն հարիւր տարիի չափ առաջ՝ Բաբելոնին աշխարհակալ կործանելու առեն Քամբիսէս որդին Կիւրոսայ Եգիպտոս բնակեցաւ: Եւ որովհետև Քամբիսէսի որդի ունէր, Փռուշ, Մեսարեմ, Փուդ, Քանան, առնցմէ Մեսարեմ, որ արտաքին պատմիչները Մեննես կ'անուանեն, հօրը մեռնելէն ետև իշխեց Եգիպտոսի ու առաջին Թագաւոր ըսուեցաւ, և զԲաբելոնացի Նաբուգոդոնոսոր Ամմոն անուանովն ՅԱ սեպհականել սկսան: Անոր համար ճշմարիտ մէջ Եգիպտոսը կը կոչուի Եւիէ Քամայ կամ Մեսրէմայ: Իսկ Մեսարեմայի իրեք եղբայրներն ալ Եգիպտոսի քովն գաւառներուն իշխեցին. Քանան Քանանացւոց երկրին, Փռուշ Եթովպիոյ, Փուդ Լիբիոյ կողմերուն: Բայց Եգիպտացիք առ չորս Թագաւորներուն յա-

ջորդները՝ ամէնքը մէկ թագաւորուէ իշխե-
ցոյն ալէս եաւէ եաւ կը շարէն ու քառա-
պատիկ շատցնելով իրենց իշխանութեան
տարինները, աշխարհս սաւզմանէն ալ
առաջ կը տանէն ազգերնուն սկիզբը, որ
յայտնի տուա է:

Հ. Մեսրեմէն եաւ ալ իշխեց Եգիպ-
տոսի.

Պ. Յաջորդուէ կարգաւ յայտնի չէ.
բայց երեւելի եղան Ա, Բուսիրիս որ թե-
բէ քաղաքը շինեց Հարիւր դուռով, և
ամէն մէկ դռնէն՝ մէկէն կրնար հանել
տասնական հազար զինուոր և երկերկու
հարիւր կառք: Մէջը պալատ մը շինեց մեծ
և գեղեցիկ. և ուրիշ շէնքեր, սիւներ, ար-
ձաններ, որոնց աւերակները տեսնելով
Հաճերտները ինչուան հիմա զարմանալով
կը պատմեն: Զարմանալի էր և Մեմնոնի
արձանը՝ որ արեւը վրան զարնելու տաեն
անոյշ ձայն կը հանէր կ'ըսեն:

Բ. Ոսիմանդ, որուն շինած պալատան ու
գրքատունը երեւելի է. նաեւ իր գերեզմանը՝
որուն վրայ նշանած էր արեւուն ընթացքը,
ամիսները եւն:

Գ. Ոչխոր, որ Մեմֆիս քաղաքը շինեց
Նեղոսին բաժնուած աեղը ու հոն վի-
խադրեց իր աթոռը:

Դ. Մերիս, որ լիճ մը փորել տուաւ,
որուն շրջապատն էր երեքհազար վեցհա-
րիւր տասներեք, և խորութիւնը երեքհա-
րիւր տասնաչափ: Ա լիճը Եգիպտոսի մե-
ծագոյծ բաներուն մէկը կրնայ սեպուիլ

և ամենէն ալ օգտակար : Վասն զի Եգիպ-
տոսի մէջ անձրև քիչ ըլլալով՝ Նեղոս գետը
երեսից ջուր կը հասցընէ . Մերիս առ լինելը
ինձ՝ որ երբ գետը լեցուի օգտառա
ամուսն , հոն պարպուի ու երկրին միտս
չքնէ . և երբոր Նեղոս ցամքի յոնուար
ամսուն , ան լճէն ջուր ասն արտերուն .
ասով բոլոր Եգիպտոս պարարտացաւ և
միշտ գեղեցիկ կանաչցած կ'երևնայ :

Հ . Մերիսէն եաև Եգիպտոսի մէջ միշ-
տակի արժանի Թագաւոր մի եղաւ .

Պ . Երկուհարիւր վեցասուն տարիի չափ
օտար հովիւ Թագաւորներ տիրեցին որ Հի-
կոս կ'ըսուին , որոնք փիւնիկէէն կամ Ար-
բիայէն եկեր էին (2080) : Եոքը եկան ան
Թագաւորներն որ ասոնք գրոց մէջ փարա-
ան կը կոչուին . անոնցմէ մէկը զՅովսէփ
գեղեցիկն երեն երկրորդ ըրաւ (2076) . ու-
րիշներն ալ զԻսրայելները չարչարեցին ու
հազարաւոր բանրդեր շինել տուին : Աոնց
մէջէն երևելի եղան Սեռսար , Փերոն ,
Քէոպս և Քեփրէն երկու եղբայրք որ եաև
եաև յիսնական տարի իշխեցին բռնաւորու-
Թը . որոնք հրաման էին տար ժողովրդեան
տաճար երթալու , և կը չարչարէին զամէն-
քը՝ բանրդեր շինել տալով : Աոնցմէ եաև
Միկերին , որ միայն եօԹը տարի իշխեց . ու
երբ խնդրեց գնքերէն Թէ անիրաւները շատ
տպեցան ու ինքը քիչ , ասոնք ըսեց՝ Թէ " Դուս
ալ յիսուն տարի ասոնք տպրեր Թէ որ անի-
րաւ ըլլայիր , անիրաւ ժողովուրդը պատժե-
լու համար " : Եոքը Ախիս փարաւոն , որ

Սոլոմոնին հետ խնամութեի (1971) ըրաւ. Սաւասակիմ, որ շատ զօրքով Ադ հրամանութիւն եկաւ Եհմին տաճարը կողոպտեց. Զարեհ, որ Ասայի վրայ եկաւ ու չարդուեցաւ. Սաբաք, որուն Ոզիա դեսպան խրկեց որ գայ օգնէ Սալմանասարին դէմ. Սեթոն, Թարակ, Երկոտասան Թագաւորք, Փասեախքոս, Նեքաւով, Փասմեթէս, Վափրէս, Ամասիս, վերջինը Փասմենէս:

Բ

Հ. Բուրգերն ինչ շինուածք էն.

Պ. Թագաւորներու պերեզմաններ. յատակին քառանկիւն և բարձրութենին է. անկիւն, ու վերի ծայրերնին աւար: Մէջերնէն մէկը խիստ մեծ է որ ետքը հրաշալեաց մէկը կրնայ սեպուիլ. 77 ձողաչափ բարձր է ու ամէն մէկ կողմի երկայնութիւնը 110 ձողաչափ. երեսուն տարի քշեց շինելը, և միայն բանուորներուն տոկն սխտորի համար չորս միլիոն արծաթ տուակ գնաց:

Հ. Սեաոտրին վրայ գիտնալու արժանի ինչ կը պատմուի.

Պ. Նախ պզտիկուց իր հայրը (1643) Ամենավին հրաման տուաւ որ Սեաոտրի ծնած օրը Եգիպտոսի մէջ ամէն ծնած արուները սպաննեն. ու անոնց հետ մէկտեղ կրծել տուաւ Սեաոտրը՝ ամէն տեսակ չարութիւնե վարժեցնելով: Ետքը խրկեց զինքը պատերազմի ան մէկտեղ մեծցած ընկերներով: Անանկ քաջութե վարժեցուց Սե-

ատար, երբ ինքնապետ եղաւ՝ (1643) ամէն նուն սիրտը շահել կը նայէր անուշութե ու արդարութե. և ան իր ընկերները զօրապետի դնելով շատ յաղթութիներ ըրաւ: Բայց նախ Եգիպտոսը երեսունուվեց նահանգ բաժնեց, Կարմիր ծովուն վրայ ալ շատ հարիւր նաւով նաւատորմիղ մը հանեց, որով բոլոր ան ծովուն կղզիները քովի երկիրները ալ առաւ. եօթէն բերդապետներուն Դանուբիին: Կ'ուզեր անցնիլ նաև Եւրոպա, պաշար ջուր նեննալուն եա գարձաւ: Ամէն հասած տեղն արձան կը կանգնէր՝ վրան իր անունը գրած: Շատ երեւելի շինուածքներ ալ շինեց յարմար տեղերով. բայց իր հպարտութիը չկրցաւ չափ դնել: Յաղթուող թագաւորները երբոր հարկ աուլու կուգային, անանցմէ ջուր հոգի իրեն կառքին կը լծէր: Եօթը երբոր ծերուէը աուեն աչուընները կուրցան, յուսահատած ինքզինքը մեռուց: Բոլոր կինացը մէջ փառք վաստկելու աշխատեցաւ, ու չկրնալով աշխարհիս փառքով սիրտը կշտացընել, իր կեանքէն ալ կամօք հրաժարեցաւ:

Հ. Սեսոստրին ո՞վ յաջորդեց.

Պ. Իր որդին Փերան (1575). անգամ մը երբ Նեղոս ատանըուելը կանգուն բարձրացաւ, Փերան բարկացաւ, ու գետը պատժել ուզելով՝ գետին մէջը նետ նետեց. եօթը ինքը պատժուեցաւ կուրցաւ կ'ըսեն:

Հ. Ասկից ի՞նչ գործք ըրաւ յիշելու արժանի.

Պ· Ախիաս (811) օրէնք դրաւ Եգիպտացւոց որ փոխ առնուին իր հօրը մարմինը դրած տայ, և ով որ անհոգ ըլլայ դրաւը ետ առնելու, երբոր մեռնի՝ իրեն յուղարկաւորութիւն չընեն: Ախիաս առջիննէրէն աւելի մեծ բարդ մը չինեց ու վրան գրեց, Թէ "Ինչպէս Արամազդ կուռքերուն մէջ, անանկ ալ աս՝ բարդերուն մէջ մեծ է":

Հ· Սեթոնի վրայ ինչ կը պատմուի·

Պ· Կ'ըսեն Թէ Սեթոն (713) շատ չէրմեռանդ ըլլալով, սկսաւ քրմութիւն ընել ու բոլոր ջուխը երեսէ Թողուց, եկամուտնին գաղրեցուց: Ու երբոր Սենեքերիմ վրան պատերազմի եկաւ, Սեթոն առանց զօրքի մնացած՝ Հեփեստոսի տաճարն ապաւինեցաւ ու պատգամ ըսեց որ չվախէ երթայ: Ուստի եկաւ քաղաքին արուեստաւոր մարդիկներըժողվեց ու պատերազմի գնաց: Ու կ'ըսեն Թէ ան գիշերը շատ մը մկներ եկան Սենեքերիմայ զօրաց ապէնները ուտելով՝ լարերը եւ վահանները կրծելով անպիտանացուցին· անանկ որ երկրորդ օրը Սենեքերիմ առանկ չարդուառելով փախաւ: Ա յ յաղթութեան նշանՍեթոն մեհենին մէջ կանգնեց Հեփեստոսի կամ իր արձանը՝ ալ ձեռքը մուկ մը տուած, արձանին վրան ալ գրած Թէ "Պէտք է բան պաշտ ըլլալ դիքերուն": Ա բանս Սենեքերիմայ Եգիպտոս վայ գալուն ու հրեշտակին ջարդուելուն պատմութիւնն է՝ որ Եգիպտացիք իրենց յարմարցուցեր են· որովհետեւ Սենեքերիմ Եգիպտոսէ յաղթելէն ետքը եկաւ Եդեմին վրան ու գիշերուան մէջ հրեշտակն ջարդեցաւ:

Գ.

Հ. Երկոտասան Թագաւորները ինչ էին պիսի էին.

Պ. Թագաւոր մեռնելէն ետև (670) Եփեսոս ոչինչ չկրնալով իրենց Թիւր ըլլը որոշել, Միաբանեցան տասներկու մեծ իշխանները ընտրել Թագաւորելու. և որովհետև չէին վճռած պատգամ ելեր էր Թէ "Ով որ պինձէ գաւաթով գինի նուիրէ, ան կ'ինչնէ ամենուն". ատոնք տասներկուքն ալ երդումով հրաժարեցան. և իրենց տասնի միաբանութիւնը յիշատակ՝ շինեցին անուանի բաւիղը Մերինեան լճին քով՝ որ էին տասներկու պալատ մէկտեղ՝ հազար հինգ հարիւր խուցով և տասներկու սրահով. Թէ որ Ճամբայ չգիտցողը մէջը մտնէր, ալ չէր կրնար ելլել: Տասնըհինգ տարի տասներկուքը միաբան Թագաւորելէն ետև՝ օր մը մէկտեղ սեղանին մէջ տակի գաւաթով գինի խմելու առեն, գաւաթ մը պակսեցաւ. ուստի մէջերնին փաստաբանին ուշ ջդնելով գլխէն պինձէ տպաւորութիւնը հանեց ու անով խմեց: Ատ բանս մէկալներուն ալ գիտնալով գինին գցին Եգիպտոսին նեղութիւնը: Հոն փաստաբանը պատգամ ղրկեց՝ Թէ "պինձէ մարդիկ ծուլի կոչուին գան ու քեզի օգնեն պիտի": Առեն անցաւ, օր մը խնայուկին իրեն Թէ պինձէ մարդիկ եկեր են. որ էին մէկ քանի ղրահ հագած Յոյն զինուորներ՝ աղեղնաձիգ հոն ինկած: Ան առեն փաստա-

ակտա զրկք ժողվեց, զանոնք վերակացու դրաւ ու գնաց սիրեց Եգիպտոսի (654)։

Հ. Փառեաւկքոսի վերջ դիանալու ինչ բան կայ.

Պ. Խաղալատեր ըլլալով ամէն բան ալէկ կարգի կը դնէր ու կ'ուժժալար։ Քանըմինդ տարի պաշարելով Ազովացւոց քաղաքն առաւ։ Կ'ըսեն թէ երկու տարի մէկմէկէ ջուա այծերու մէջ մեծցնել տուաւ. երկու տարին երբոր մարդ քովերնին գնաց, ականատեսը պէտք կանչէլ. քննեցին իմացան որ պէտք փախչացւոց լեզուով հաց ըսել է. տակէց կարծեցին Եգիպտացիք որ փախչացիք իրենցմէ հին ազգ են։

Հ. Նեքաւովայ վրան ինչ կը պատմուի.

Պ. Նեքաւով (617) ուզեց որ կարմիր ծովը Նեղոս գետին հետ միացընէ. բայց հաշտ տատարէզ տեղ փորել տալով, հարիւր քան հազար մարդ չարդուեցին եաքը թողուց, պատգամ ըսելով թէ «Ան թշնամիներուն ճամբայ կ'ըլլայ»։ Նեքաւովայ օրը փիւնիկեցի նաւավարներ կարմիր ծովէն ճամբայ կ'ելնեն՝ ու Ափրիկէի չորս կողմը պտըտելով Սեպտէմ Նեղոսէն դարձան Եգիպտոս եկան։ Ան թագաւորն է որ բաբելացւոց վրայ երթալու առեն Յովսիան դէմ ելաւ ու մեռաւ. Նեքաւոնէն ալ բաբելոնէն ետ դառնալու առեն մուտ Եփրատ հարկաւոր ըրաւ։ Ասոր յաջորդեց իր որդին Փսամմեթիա (601)։

Հ. Վախչէս ալ է, ուրիշ երևելի գործք ըրած ունի.

Պ. Վախրեան էր որ դրաց փարատեն վախա-
ը (595), որ շատ զօրանալով կարծեց թէ
Ա՟յ ալ կը յաղթէ : Սեդեկիան ալ անոր
յուսացաւ . բայց Ա՟յ հրամանովը Նաբու-
զոդոնոսր Սեդեկիայեն յաղթեց . եւթը
Եգիպտացւոց մէջն ալ խռովութիւն կ՚ինայով,
երբոր մէկմէկու հետ կը կռուէին , դնաց
Նաբուզոդոնոսր յաղթեց , Տիւրոսին վայ
աշխատելուն վարձքն առաւ , և Ամասիսը
Թագաւոր դրաւ (570) ու գարձաւ :

Հ. Ամասիսին էրևելի գործք ըրած ունի.

Պ. Ամասիս առաջ Վախրեան իշխանութեան մէկն էր որ խրկուեցաւ Ժողովրդեան մէջ Վախրեան դէմ ելած խռովութիւնը դադրեցնելու համար . ան առեն ժողովրդը Ամասիսին գլուխը Թագ դրին . ինքն ալ սիրով ընդունեցաւ ու սկսաւ Վախրեան դէմ կռուիլ : Եւ եաքը երբոր Նաբուզոդոնոսրն ալ հաստատուեցաւ աթոռը , պատերազմիլ նորէն յաղթեց Վախրեան ու բռնեց խղդեց : Որովհետև ժողովուրդը Ամասիսին պէտք եղած պատիւը չէին ընէր , վասն զի անինջան անէծ էր , ինքն ալ դիտնալով որ պիտի բռնի ինքզինքը պատրաստեցաւ, վարպետութիւն մը անոնց իմացուց : Ուրն որ ծովուն ափին կոնքը արձան Թագուհուտաւ որ պաշտեն . և օր մը երբոր եկեր երկրպագութիւն կ՚ընէին , յայտնեց նրանց արձանին ինչ բանէ շինած ըլլալն ու ըսաւ որ զինքն ալ չարհամարհեն : Ամէնքը հառաչեցան այն օրինակին : Շատ շինուածքներ ըրաւ . Եգիպտոսին քաղաքին մատուռ մը բերել

տուաւ Նեղոսին մէջէն մէկ կտոր քարէ վո-
րած , որ էր քանդմէկ կանգուն երկայն ,
տասնըչորս կանգուն լայն և ութ կանգուն
բարձր . երկու հազար մարդ երկու տարուան
մէջ կրցան բերել : Յունաց հետ բարեկա-
մութիւն ըրաւ , կիպրոսի ալ տիրեց : Ամէ-
նայողդեց փառաւորեալ (532) որ կամբիւսէն
տասնուեցաւ , և Եգիպտացւոց տէրութիւնը
խառնուեցաւ Պարսից հետ (525) :

Դ

ԳԻՏԵԼԻՔ

Հ. Ի՞նչպիսացնիք կ՚ունենար մանաւանդ օրէնք ուսնէին.

Պ. Եգիպտացիք որ գիտութեան ու արհեստի մայր կը սեպուին, Ձիշդին օրէնք դրած էին յաջորդութեան նասիլ որպէսզի որդիները ալ պարտքին էր որ ամէն բանի մէջ ժողովրդեան բարի, օրինակ տայ։ Ամէն մարդ պարտական էր որ իր անունը ազգը գրեւտայ դիւանին մէջ, և արհեստի մը սէր ըլլայ։ Մեռելին վրայ նախ քննութի կ՚ընէին. Թէ որ ազէկ տպրեր էր՝ վրան գովեստ կը խօսէին ու ողբ կ՚ընէին, եռքը զմռսուած՝ տունը խորշի մէջ կը կեցընէին. անոնցմէ ինչուան հիմա կը գտնուին որ Մումիա կը կոչուին։ Իսկ Թէ որ գէշ մարդ էր, անոր պատիւ չէին ըներ ու կը Թաղէին։

Հ. Եգիպտացւոց մէջ աւելի պատուաւոր որոնք կը սեպուէին.

Պ. Նախքահները, երկրորդ վիճակները, երկրագործները ու հովիւները։ Գրքատուն չունեին առաջ Եգիպտացիք սկսան, անոնք դնելով Բաբելոն հոգւոյ։ Արձանագործութիւնն ու գրութիւ ամէն ազգէ աւելի արհեստներ Եգիպտացւոցմէ սկսան. միայն նուագարանները կ՚արհամարհէին՝ վնասակար սեպելով։

Հ. Եգիպտացւոց լուծքն ինչ էր.

Պ. Կ'ընդունէին Թէ հոգիները անմահ են. բայց հոգեփոխառէ կը հաւատային: Ա՛յ տեղ կը պաշտէին ամէն տեսակ գազաններըը. ինչուան մուկ, կակաղիկ, օձ. նաև կանաչեղէններըը ինչուան սոխն ու սխտորը: Բայց լրւենց ամենէն մեծ աճն էր Ապիս կովը, որ եղբ կը մեռնէր, նշաններով կը փնտռէին ու տեղն ուրիշ մը կը բերէին: Իմաստութիւն բոլոր աշխարհք զարմացընող մարդիկ՝ Հնդկաստան ընծը չհանդիսանուն համար, կովուն բառաչը՝ սոխին հոտը լրւենց իմաստութիւն պատճառ կարծեցին:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՈՐԱՑԱՏԱՆՑԱՅ

ԵՒ

ԲԱԲԵԼԱՑԻՈՑ

Ե

Հ. ԱՅՍՈՒՀՈՑ Թագաւորելը երկու ակը. առաջին Թագաւորնէն ամէ է.

Պ. Զրհեղեղէն հարիւր տարի ետքը երբոր ակառն մարդիկ հայտառանէն բաժնուել տգիտ անդին, և Սենաարայ դաշտին մէջ աշտարակը շինելու առեն լեզուներն խառնակելով երբոր ցրուեցան, Նեբրովթ* կամայ Թոռը, Քուշայ որդին, կարիճ և սիրտ վառելով մարդ ըլլալով զօրացաւ, ամէնուն վրայ սիրեց ու շինեց Բաբելոն քաղաքն՝ որ առաջ աշտարակ շինելու մըտքով սկսեր էին (2500): Ետքը գնաց Ասորեստան, Սեմայ Ասուր որդւոյն ձեռքէն

* Բէև կ'ըսէ Բահաղ, ու կ'ըսուի որ տէր ըսել է:

առաջ Նինուէն ու հոն կը Թագաւորէր Ինդուբարն որ սպաննուեցաւ Հայկայ մէր նահապետին ձեռքովը :

Հ. Նեբրովթին ալ յաջորդեց .

Պ. Նեբրովթէն եաև հինգ ազգ որդւոց ալ յաջորդեցին , բայց յիշատակի արժանի գործք մը չընելով, հարկ եղաւ անոնցմէ ձեռք : Անոնց եաևէն նստաւ Նինոս (1968), որ ինչուան Հնդկաստան գնաց առաջ . Նինոսէ քաղաքը մեծցուց զարդարեց , որուն պատերուն բարձրութիւնն էր հարիւր ոտք , իսկ հաստութիւնն այնչափ էր՝ որ վրայէն երեք կառք քովէ քով հանդիպառ կրնային երթալ : Չորս հինգհարիւր աշտարակ ունէր . բարձրութիւննին էր երկու հարիւր ոտք : Նինոս աս շինուածքները լմընցնելէն եաքը Բակտրիացւոց վրայ պատերազմի գնաց անոնց զօրքով, և անոնց մայրաքաղաքն առաջ Շամիրամին խորհրդովը՝ որ իր զօրավարներուն մէկուն կինն էր :

Հ. Նինոս ինչպէս մեռաւ .

Պ. Նինոս հաւնելով Շամիրամին խելքին և կարծրութիւնը , վրան աչք ձգեց . ուստի Շամիրամին երկին ուղնինոսի պատասխանեցին զարհուրած ինքզինքն սպաննեց : Ան առեն Նինոս Շամիրամն երեն կին առաջ , ուսկից տղայ մը ունեցաւ Նինուաս անունով : Անդամ մը Շամիրամ ուզեց Նինոսէն որ հինգ օր միայն թագուհութիւնը երեն յանձնէ , և ան հինգ օրուան մէջ Շամիրամ վնինոս մեռցնել տուաւ ու ինքն իշխեց . և (1916) մեծ անուն Թագուհ համար բաբելոնը զարդարեց :

Կրակ
977

Հ. Բաբելոնին գլխաւոր զարդերը որո՞նք էն.

Պ. Նախ երևելի էին պարիսպներն որ երկու հարիւր կանգուն բարձր էին, և չորեքան կանգուն էր հաստութիւնները. քոլոր շրջապատը չորս հարիւր ութսուն ստատրէզ՝ ալիւսով կլորակ չինած, քառակուսի ձևովամէն մէկ կողմը քսանըհինգական դուռ՝ թաղծու պղնձէ. Շամիրամ պարսպին դրած դին մեծ խրամ փորեց՝ երկու կողմը ալիւսով պատած: Երկրորդ երևելի էր կամուրջը, երկայն մէկ ստատրէզ *, լայն երեսուն ոտնաչափ, խոշոր քարերով չինած: Կամրջին երկու ծայրը երկու պալատ կար՝ որ պետին տակէն մէկմէկու ձամբայ ունէին. մէկուն բոլորտիքը երեսուն ստատրէզ, մէկալինը վաթսուն. իրեք կարգ մէկմէկէ հեռու պատով պատած. պատերուն վրայ բոլոր փորուած պատկերներ: Մէկուն մէջն էր Կախաղանաւոր Բուրսոփան քաջնին, քառակուսի, կամարներու վրայ առած. ու չորս դին ասղոսիի ձևով բարձր պատ հիւսած՝ պարիսպներուն բարձրութեամբը. ատ կամարներուն վրայ քարէ յատակ էր, քարին վրան ալ էլէգով ու կուպրով ծեփած. անոր վրան ալիւս շարած, ալ վրան կապարով պատած, որպէս զի վրան լեցուցած հողուն ծայրութիւնը՝ չինուածքին վնաս չընէ. հոն անկած կար ամէն տեսակ ծառ.

* Ասպարէզն է 416 կանգուն. 4 կանգունն է մէկ չոչ:

ՀԱՅԿ ՅՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Հայկական

մէջը ջուխանները չինած : Կամարներուն տակին ալ մեծամեծ ապուր պահնէր կին : Երբոմն երևնար Բելոյ մեհեանը , ուրուն մէջն էր մեծ աշտարակ մը ամէն Եգիպտոսի բուրգերէն բարձր , քառակուսի . որ կը կարծեն թէ բուն Բաբելոնի աշտարակին ըլլայ : Կ'ըսեն թէ առնցմէ մէկքանին վերջին Թագաւորներուն շինուածք են :

Ե . Ամիւթամ Բաբելոնին շինուածքէն ուրիշ երևելի բնչ գործք երաւ .

Պ . Բաբելոնէն դուրս ալ ուր որ կ'երթար , շինուածքներով կը զարդարէր , ծառառուտ Ճամբաները կը շինէր : Անանկ կառավարութեան հոգի մըն ալ ունէր՝ որ երբ ինքը կ'երևնար՝ ամէն խռովութիւն կը դադրէր : Օր մը մազերը շինելու զարդարուելու առնն իմացուցին որ քաղաքին մէջ խռովութիւն կայ . մէկէն անանկ խռովախնդրած մազերով դնաց խաղաղցուց . և առտ յիշատակ արձան մը կանգնեցին անոր երևցած կերպարանքովը , իմացնելով երեն հոգացողութիւնն ու ջանքը : Շատ տաճարներ ալ երաւ . Հայաստան ալ եկաւ մուտ . երբը ինչուան Հնդկաստան գնաց , Ինդոս գետէն ալ լաստերով անդին անցաւ . ուսկից որ Ալեքսանդրէն զատ ուրիշ Թագր չկրցաւ անցնիլ : Բայց Ամիւթամ յաղթուած եա դարձաւ , զօրքերուն շատը կորսնցուցած : Գառատն տարի կշխեցէն եաև Վինուսայ կը որդւոյն հետ ուզից կարգուիլ , ան ալ մեռուց զինքն ու աթոռն անցաւ :

2

Հ. Անիուսա ինչպէս կառավարեց ան-
ուրը, և անոր ով յաջորդեց.

Պ. Բոլորովին անհոգուբ (1874). միայն
զուք ուշէր էր որ ասրուհ ասրի կը փո-
խուէին հաւատարիմ զօրապետներու ձեռքի
տակ՝ որ չըլլայ թէ իրեն վնաս մը հասցը-
նեն: Իր անհոգութեան հետևող երեսուն
թիզը եաևէ եաև նստեցան և յիշելու ար-
ժանի պատմութիւն մը չեն թողուցին: Անոնցմէ
եաևնասու փուա կամ փուզա (837), որուն
որ Մանայեմ Իշլացւոց թագաւորը ասոր
տաղանդ տուաւ իրեն օգնելու համար: Կը
կարծուի թէ Յունաստա քարոզուէն զըջա-
ցող թագաւորն ատ է և Սարդանապալայ
հայրը:

Հ. Սարդանապալ ինչ մարդ է.

Պ. Ասրեսատնցւոց առաջին թագաւոր-
նեբուն ցեղին վերջինը (797). որ կը նսեմր
կանանց հետրոք կը մանէր, կը զարդարուէր
կնկաց պէս ու կ'ուսէր կը խմէր. ինչուան
որ օր մը Վարբակէս Մարաց իշխանը ան-
նեղսԱսրդանապալը կանանց հետնստած,
բարկացաւ, գնաց Պարսից Հայոց նահան-
ան ու Բելեսիս Բաբելոնի իշխանին հետ
մէկ եղաւ ու Սարդանապալը՝ Նինուէի մէջ
երկար պաշարելէն եաև, երբոր Տիգրիս
գետին ասակացած առնը պատին մէկ
կողմը վար, բոլոր զօրքը նեղ Թափեցան.
և Թագաւորն ալ յուսահատած՝ պալատին

Հոր դին փայտ դնելած բռնկցնել տուաւ ու իր կնկայմով և շատ ունեցած գանձերուն հետ միասին այրեցաւ (759)։

Հ. Սարգանատալին ալ յաջորդեց.

Պ. Վարդանատալին Սարգանատալին յաջորդեն եաև, որովհետև Պարոյրն ու Ռեզեսթը իրեն օգնեցին, Պարոյրայ սպասուց համար Թագ խրկեց որ Թագաւոր կոչուի. և Ռեզեսթան ալ Բաբելոնի վրայ Թագաւոր դրաւ Սարգանատալին տեղը (759)։ Ա Ռեզեսթը տուրք դրաց մէջ Բաղդան կը կոչուի։ Ռեզեսթին եաևէն նստան որդիքը ինչուան Թագլաթփաղասար, որ ինքզինքը Նինուա կրասեր անուանեց, ու Նինուէն նորոգելով իր անունը հոն փոխեց։ Անոր համար ասկայ Ասորեստանի նոր ինքնակալութիւն առաջին Թագաւոր կը սեպուի. Ն.քար Թագաւորը զասկայ իրեն օգնութիւն կանչեց. ատ ալ դնաց յաղթեց ամէնուն, Ն.քարէն ալ չափէ դուրս հարկ առաւ ու պարձաւ։

Հ. Թագլաթփաղասարէն եաև ալ նըստաւ.

Պ. Սալմանասար (724), որ Ի.ացւոց Թագաւորութիւնը ջնջեց ու մարդիկը գերի տարաւ, Տովբիտն ալ մկատել (718)։ Եաևէն նստաւ Սենեքերիմ Սալմանասարին որդին (712), որ երկու անգամ Եհովայի վրայ եկաւ։ Առջի անգամուն Եհովայից իր երկիրը նեղը կոխելուն համար՝ ապառնալով եաև գարձաւ. երկրորդ անգամուն Եզեկիա Այինիա. և մեկ գիշերուան մէջ հրեշտա-

կը Սենեքերիմին զօրքէն հարիւր ութսուն և հինգ հազար մարդ կարդէց, որ առաւօտանց խաղք եղած քիմը կախած էտ գարձաւ, ու սրտին ցաւէն սկսաւ կարդել իր սեբաստ մէջ եղած Ինճացինեբը, որ Տավբիթ կը Թաղէր: Ութսնեբուն վրայ սկսաւ խառնալ. ինչուան նրեն երկու մեծ տլաքը գինքը Հեհենին մէջ սպաննեցին ու Հայաստան փախան: Եւ նրեն յաջորդեց պզտիկ որդին Ասուրդան (708):

Ի

Հ. Ասուրդանայ ինչ գործքը կը յիշուի, և անոր յաջորդն ով է.

Պ. Եէմի վրայ պատերազմբացաւ, Մանասէն գերի տարաւ (673) ու քիչ առնէն Թողուց: Սաւսդուքին անոր յաջորդն է, որ կ'ըսուի Նաբուգոդոնոսոր առաջին (667): Ասոր առեն սկսեր էր ուժոլնալ Մարաց Թագաւորութիւնը, որ առաջ սպիտ անդին ցրուած անգլուխ ազգ մըն էր:

Հ. Մարաց Թագաւորութէ առաջին ծագումեցնողն ով եղաւ.

Պ. Դիոկէս (733) խելացի մարդ մը զանոնք ամէնքը ժողվեց, մէջերնին կարգ կանոն դրաւ, ու Եկբատան քաղաքը չինեց ետքը պարիսպով մէջէ մէջ, և խիստ մէջինը որ է ետնէրորդը՝ ամէնէն բարձր, որուն մէջն էր Թագին պալատը. վերէրորդին մէջն էր իշխանութունը, իսկ մեկալնոնց մէջը քաղաքացւոցը: Ամէն մեկ պարսպին եղերքը այլևայլ

դոյն առած , դրաւանց խնամ ահաւոր կ'ե-
լնէր : Դիտվի երբոր մեռաւ , անոր տղան
Փրաւոտա կամ Արմաքատ (690) առնլո
ամբաստ ղնկբաւանը և սկսաւ քաշել Պար-
սից և Հայոց վասյ և ջոտ դին սկրել :

Հ. Արմաքատ Առուց կրցաւ վնաս
մը ընել.

Պ. Հե. վան զի երբոր ըրած յաղթու-
թիւնեւրովը հպարտացած՝ Առուց վասյ ալ
վազեց , Նաւոդոնոսոր դէմն ելաւ յաղ-
թեց , գնաց ինչուան Նկբաւանն ալ առաւ ,
բանեց զԱրմաքատն ու նետով սպաննել
տուաւ :

Հ. Նաւոդոնոսոր Արմաքատն սպան-
նելէն ետև ուզէր ինչ հանդիսեցաւ Առ-
ուց ու Մարաց մէջ.

Պ. Առջի թերան (667) Նաւոդոնոսոր
հպարտութենէն լցուած սկսաւ սկսելուին ամէն
դաւառներուն վասյ որ առաջ նրանէն գլուխ
քաշել էին : Նախ նրանց Հոլեփեռնէսը
Բեխտուայի վասյ ալ , որ գնաց Յուդինէն
սպաննուեցաւ ու զօրքն ալ կոտրեցան (658) :
Ան առենը կխաքսար Փրաւոտան որդին Հոլը
առեր անցաւ (655) ու առաջ կառնած
սկսաւ Նաւոդոնոսորայ վրան վազել .
Հոլեփեռնեսին կրուած զօրքին հանդիսե-
ցաւ ու չարդելով ինչուան Նինուէ հասաւ ,
և քիչ մնաց որ քաղաքն առնէ : Բայց լսելով
թէ Սկիւթացիք Երոտային Մարաց ել-
կրին վասյ կուգան , ետ դարձաւ , անոնց
հետ պատերազմելը քշէց , յաղթուեցաւ .
և քանդուելը առի Սկիւթացիք սկսեցին

պրեթէ բոլոր Ասիոյ. ինչուան անգամ մը խարդախութեամբ Մարտց ազգը բոլոր Սկիւթացիներուն երեսից տունը հրաւիրեցին և մէկ դիշերուան մէջ զամէնքը մէկէն սպաննեցին: Ան առեղծուածնելը ցուած փոխան Աիւգացւոց աշխարհքը, և անկէ պատերազմ սկսաւ Աիւգացւոց ու Մարտց մէջ. ինչուան անգամ մը պատերազմելու առեն արևու խաւարմունք հանդիպեցաւ. անոնք կարծելով թէ Աստուծոյ պատիժն է, խաղաղութիւն ընին հաշտուեցան՝ մէկմէկու արիւն չթափելու. ինչպէս որ սովորութիւն էր՝ դաշն դնելու առեն մէկմէկու թևը քիչ մը վիրաւորել ու արիւնը լզել:

Ը

Հ. Առաջին Նաբուգոդոնոսորին ամբարտաւանութեան.

Պ. Սարակոս երեն տրդին (647), որ անպիտանութիւնը համար անարգուեցաւ ամենէն. և Նաբուպալասար զօրավարն ալ տղատեարութեան ու քաջութեան համար Բաբելոնի մէջ պետ քաշած իշխէին եաև, երբոր կիսքսար Մարտց թագաւորն Սկիւթացւոց ձեռքէն ազատեցաւ (626), անոր հետ մէկ եղած էին Նինուէն առին, կործանեցին (625), ինչպէս որ մարգարէները ըսած էին. Սարակոս սպաննեցին, և անկէ ետքը Ասորեստանցւոց մայրաքաղաքը միշտ Բաբելոն եղաւ: Աոեն անցաւ, երբոր սկսան տղտամբել Նաբուպալասարին քովի եղած տղեքը,

ինքը ծեր ըլլալուն իր որդին Նաբուգոդոնոսոր երկրորդը խրկեց անոնց դէմ (606)։

Հ. Նաբուգոդոնոսոր սէրուն ինչպէս կառավարեց.

Պ. Ձորս գինակաւ յաղթութիւնեը ընել ինչուան Հրէաստան ալ եկաւ. Յովակիմը բռնեց, եաքը նորէն Թողուց. բայց շատ Իշխանները հետը Բաբելոն տարաւ։ Եւ երբոր Նաբուգոդոնոսոր գնաց պաշարեց Երէմն ու Յովակիմը բռնեց մեռուց (597)։ Նոքը անոր որդին Յովակիմ երբոր նորէն ապստամբեցաւ, Նաբուգոդոնոսոր եկաւ բռնեց գերի տարաւ անուանի, ու Սեդեկիան Թագաւորեցուց։ Սեդեկիան ալ երբոր Եգիպտացւոց Թագաւորին դիմեց, եկաւ Նաբուգոդոնոսոր՝ Յուդայի Թագաւորութիւնը բոլորովին վերցուց (587)։ Անկէ վերջը պատահեցաւ Երից մանկանց գերուածը. եաքը Նաբուգոդոնոսոր գնաց Տիւրոսի վրայ, տասներեք տարի պաշարելով առաւ (572). անկէ գնաց բոլոր Եգիպտոսի տիրեց։ Եւ երբոր հանգստացած սկսաւ Բաբելոնը զարդարել, հպարտացած ուրախութեան մէջ եղած աեղը՝ ծառին տեսնելը սեաւ, ու գազանի բնութիւն փոխուեցաւ, ինչուան որ խելքը գլուխն եկաւ և անկէ տարին մը վերաւ (562), քառասներեք տարի Թագաւորելէն եաև։ Տեղը նաստաւ որդին Իլմարուդաք։

ՀՀ. Երկրորդ Նաբուգոդոնոսորէն եւս ոչնչակ դիմացաւ Աստեւանչաց Թագաւորութիւնը.

Պ. Խիստ քիչ. վասն զի Իշմարուվգաք Թոյլ մարդ ըլլալով դաւով սպանուեցաւ (560)։ Տեղը նստաւ Նեգլասարոս որ Մաբոց դէմ պատերազմ բանալով մեռաւ (555). անոր որդին Նաբոնաքոս պէշ մարդ ըլլալով ընտանիքը մեռուցին զինքը (554), ու տեղն անցաւ Նաբուգոդոնոսորին Թոռը Նաբինիա Բաղտասար, որուն աւերը վերցուեցաւ Աստեւանչաց տէրութիւնը (538)։ ինչպէս որ պիտի յիշենք Պարսից պատմութեանը մէջը։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՐՍԻՑ

Հ. Ի՞նչ կերպով սկսաւ Պարսից ինքնակալութիւնը.

Պ. Կիսքսար Մարաց թագաւորը նաբոպաղասարայ հետ նինուէն կործանելէն ետև սկսաւ տէրութիւնը մեծցնել (625)։ Երբոր մեռաւ, անոր որդին Աժդահակ կամ Ասուերոս տեղն անցաւ (595) ու երկար տաւն թագաւորեց որ երկրորդ նաբուգոդոնոսորայ տեւնելը կ'ինայ։ Այ Աժդահակը մանչ մը և աղջիկ մը ունեցաւ. մանչը իրեն յաջորդեց, որ կը կոչուի Կիաքսար երկրորդ կամ Գարեհ Մար (559). աղջիկն ալ, որուն անունն էր Մանդանէ, տուաւ կամբիւս անունով պարսկի մը, ուսկից ծնաւ Կիւրոսը (599), որ եղաւ Պարսից առաջին ինքնակալը։

Հ. Աժդահակ ինչո՞ւ Մանդանէն պարսկի հետ կարդեց.

Պ. Աժդահակ երազ մը տեսաւ որ Մանդանէին բերնէն շատ ջուր բխելով բոլոր Ասիան կը լեցընէր։ Հարցուց մոգերուն, ու լսեց որ Մանդանէն տղայ մը պիտի ծնի որ բոլոր Ասիոյ տիրէ. անոր համար Աժդահակ վախցաւ կարգելու զինքը Մարաց ազգէն իշխանի հետ։ Կարգեցէն եաև երազ մ'ալ տեսաւ որ Մանդանէէն որթ մը բուսաւ ու բոլոր Ասիոյ շուք կ'ընէր. անոր համար եաևէն եղաւ որ տղան ծնաւծին պէտ պանէ. և սա բանս յանձնեց Արբակ իշխանին։ Արբակ վախնալով Մանդանէէն, տղան տարաւ Թագաւորական հովուի մը տուաւ որ մեռցընէ. հովիւն ալ նոյն օրը մեռած տղայ մը ունեցած ըլլալով, անոր հետ վիխեց. և հովուին կնոջն անունը քած նշանակելուն համար կ'ըսեն թէ շուն մը հոգացեր մեծցուցեր է զԿիւրոս։ Օր մը տղաքը խաղ կը խաղային, որոնց մէջ իշխանի տղայ ալ կար, ու զԿիւրոսը Թագաւոր ձևացուցին. Կիւրոսն ալ՝ իշխանին տղան իբրև թէ յանցանք ըրեր է, պատժեց։ Ա բանս Թագաւորին ականջը հասաւ, ուզեց առնել ան հովուին տղան, և տղուն համարձակ կերպին հաւնեցաւ. շատ քննելէն ետքը իմացաւ որ Մանդանէին տղան է։ Բարկացաւ Արբակին որ չէ մեռուցած. ու վրէժը հանել ուզելով, անոր տղան գայլատուկ բերելուտաւ, մորթեց, խորովեց ու սեղանի վրայ Արբակին առջևը դնելուտաւ։ Արբակ չգիտնալով ուտելէն ետքը, Թագաւորը գարձաւ հետևելով ըսաւ իրեն. "Արբակ, ինչմ

իմ Թոռա ողջ պահեցիր՝ Թէ որ համով կ'ուտուն սիրելոյն միսը ,, : Լսեց առակացաւ Արբակ , խշխշաց կտրտեցաւ սիրտը , և ոխը սիլ կընար մարել : Իսկ Աժդահակ մոգերուն խորհրդովը Պարսկաստան իր հօրը խրկեց զկնւրոսը :

ժ

Հ . Կիւրոս ինչ կերպով ինքնակալուԹիւն հաստաւ .

Պ . Պարսից երկրին մէջ Կիւրոս սկսաւ քաջուներ ընել . և անունը մեծնալով մեր Տիգրան Թագաւորին հետ ալ բարեկամացաւ : Աժդահակ սա բաներս լսելով սկսաւ խաւսիլ : Ան աւեղը երազ մ' ալ տեսաւ որ վիշապ մը իրեն հետ կռուեցաւ ու սաստիկ վիրաւորեց զինքը : Անոր համար մեծերուն հետ խորհուրդ ընելով Տիգրանայ քոյրն իրեն կին առաւ որ խաբէուԹիւ զՏիգրանը մեռցընել տայ՝ որպէս զի Կիւրոսին օգնել չկարենայ : Ա՛ս բանս Տիգրան լսելով Կիւրոսին իմացուց : Կիւրոս ալ որ արդէն սկսացած էր Աժդահակայ իրեն դէմ ըրած ԹշնամուԹիւններուն համար , երբոր Աժդահակ խաբէուԹիւ Տիգրանը կը կանչէր տեսնուելու , Տիգրան պատերազմի պատրաստուած գէմն ելաւ՝ Կիւրոսին հետ մեկտեղ . և Արբակ ալ՝ որուն հաւատացեր էր Աժդահակ իր զօրքը , պատերազմին սաստկացած աւեղը Կիւրոսին կողմն անցաւ : Ան աւեղը Աժդահակ կատղած՝ Տիգրանին հետ զարնուելեցաւ ու մեռաւ (560) : Եւքը Կիւրոս

Աժդահակայ որդին չկնաքսարն որ Դարեհ Մար կը կոչուի, հօրը տեղը նստեցուց՝ իր ձեռքին տակը, և ինքը Պարսից առաջին ինքնակալ ըսուեցաւ, ամբեց բոլոր Ասիոյ Տիգրանին օգնութիւնը. Ասորեստանցւոց ալ յաղթեց՝ կնաքսարայ հետ մէկտեղ:

Ֆ. Կիւրոս ինչպէս վերջացուց Ասորեստանի թագաւորութիւնը.

Պ. Կրեսոսի և Նեգղասարոսի յաղթելէն (555) ու Ասիոյ ամէն կողմերուն տիրելէն եաև չկնաքսար Մարաց թագաւորն հետեւած՝ Ասորւոց վրան գնաց, տիրեց ամէն քաղաքներուն, հասաւ ինչուան Բաբելոն, ան առեն որ կ'իշխէր Բաղտասար, ու ամենուն անհոգ հանգիստ էր՝ քաղաքին ամրութիւնը տպաւինած, և մէջն ալ քան տարուան պաշար կար. բայց չէր գիտեր թէ Մարդուս զօրութիւն ուրիշ բան Ա՛յ տպառնալեացը չկրնար յաղթել: Որովհետև Եփրատ գետը քաղաքին մէջէն կ'անցնէր, Կիւրոս քաղաքին բոլորտիքը լայն փոս բանալտուաւ շատ աշխատանքով. և Բաբելացւոց մեծ տօնի մը գիշեր, որ բոլոր քաղաքը կերուխտով կ'անցընէին, պատրաստուեցաւ ներս վազելու: Ան գիշերն ալ Բաղտասար տեղացին վրայ ուրախացած՝ Ա՛յտաձարին առանձերուվը գինի խմելու առեն՝ պնաստին վրայ գրած գիր տեսաւ, ու տարտափած՝ Դանիէլը կանչեց մեկնել տուաւ. բայց կարծէր թէ դեռ ուշ կը կատարուին ան տպառնալիքները: Կէս գիշերին եաքը Կիւրոս գետին բերանը գարձուց գէպ ի իրենց նոր բացած

վտակն քաղեցուց · անանկ որ ան մեծ գետին ան կատրն որ քաղաքին մէջէն կ՚անցնէր՝ ցամքեցաւ : Ան առեն զօրքը քաղաքին երկու կողմէն՝ ցամքած գետին ձամբէն սկսան նետուիլ վազել : Քաղաքացիք բոլոր գինովցած , քաղաքին մէջը գետին երկու քովի պղնձէ դռներն ալ գոցելու մոռցեր էին · ուստի զօրքը դիւրաւ մտան՝ ալէկ չարդ մը տուին , Թէրն ալ մեռուցին : Ասանկով վերջացաւ Ասորեստանցւոց տէրութիւնը (538) · և Կիւրոսի ինքնակալութիւնը ալ աւելի հաստատուեցաւ : Իսկ Բաբելոնին իշխան եղաւ Կիւաքսար՝ որ Դարեհ ալ կ՚ըսուի :

ԺՍ

Հ · Կիւրոս Բաբելոնն առնելէն ետև ինչ գործքի հետ եղաւ ·

Պ · Քիչ աւեններն (536) երբոր Կիւաքսար մեռաւ , Մարաց Թագաւորութեն ալ բոլորովին ինքն իշխեց · ուր աշխոյը դրաւ՝ ձմեռը Բաբելոնի մէջ , իսկ ամառը Շօշ ու Եկբատան : Բոլոր տէրութիւը հարիւր քսան նահանգութիւն բաժնեց · անոնց վրայ ալ իրեք իշխան դրաւ , որոնց մէջ առջինն էր Դանիէլը · անոր համար նախանձէցան Դանիէլի , ու առիւծներուն գուբը ձգել տուին : Իր Թագաւորութեան առաջին տարին (536) Աստուծմէ շարժած , Եզմին տաճարը վերաշինելու հրաման տուաւ :

Հ · Կիւրոս ինչպէս մեռաւ ·

Պ · Անգամ մը Սկիւթացւոց վրայ պատե-

բազմ բացաւ, և զանոնք խաբելու համար բանակին տեղը շատ բարիքներ Թողով փախչել ձևացուց. անոնք ալ հասան, նստան ուտելու խմելու: Ան առեղը Կիւրոս վրանին հասաւ՝ չարդեց փախուց, և անոնց Թագուհին տղան բռնեց: Թագուհին շատ աղաչեց որ տղան եա տայ, Կիւրոս չտուաւ. տղան ալ յուսահատութէն ինքզինքը մեռուց: Ան առեղը Տոմիւր Թագուհին կատղած՝ նոր բէն Կիւրոսի վրայ պատերազմի ելաւ ու զինքը նեղ տեղուանք խոթելով մեծ չարդ տուաւ. հոն Կիւրոս ալ մեռաւ եօԹանասուն տարուան (530): Եւ Տոմիւր Թագուհին գանելով Կիւրոսի մարմինը, գլուխը կտրեց՝ արիւնով լեցուցած տիկի մէջ դրաւ, ըսելով. "Կշտացիր արիւնով": Եայը Կիւրոսի մարդիկը մարմինը ձեռք ձգեցին ու բերին Պարսկաստան Թաղեցին:

Ֆ. Կիւրոսին յաջորդ ոմ եղաւ.

Պ. Ի մեծ որդին Կամբիւս (530), որ Եգիպտացւոց վրայ պատերազմ բացաւ. և որովհետև պէտք էր որ նախ Պեղուսիոն սահմանակից ամուր քաղաքն առնէ, սանկ խորհրդակցեցաւ բանեցուց. Եգիպտացւոց պաշտած կենդանիներէն շատ մը իր բանակին առջևէն տանելով դնաց քաղաքին մօտեցաւ. Պեղուսացիք վախնալով իրենց աստուածներէն, դէմ չկրին. Կամբիւս ալ մէկէն մտաւ քաղաքն առաւ: Եայը Եգիպտոսի փառքենէս Թագաւորն եկաւ դէմ ելաւ. և պատերազմը չկռուած, որովհետև փանէս Յոյն զօրավար մը փառքենեսին կող

մէն կամբիւսին կոլմն անցեր էր ու Ճամբայ կը ցուցընէր , որուն երկու ոտքէքը փաամէնեսին քով մնացեր էին , անոր համար ուրիշ Յոյներ փանեսին ան երկու ոտքը քերին երկու բանակին մէջ տեղը մորթեցին ու ա֊րիւնը խմեցին : Անոր վրայ Պարսիկք սաստիկ կատղեցան ու Եդիպտացւոց յաղթելով փաամենէսն ինչուան Մեմփիս փախուցին :

Հ . կամբիւս ինչ կերպով առաւ Մեմ֊փիսը .

Պ . Նաւով դեսպան խրկեց որ երթայ կամքուն անձնատուր ըլլան , անոնք բըռնե֊ցին դեսպաններըը ջարդեցին : Ան տեղը կամբիւս պատերազմով քիչ ժամանակի մէջ առաւ քաղաքն ու քանի հոգի որ էին իր դեսպան խրկած նաւուն մէջը , ամէն մէկուն տեղը Մեմփիսին իշխաններէն տասնական հոգի տղաներնէց : Ու փաամենէսը բռնեց՝ պատուով պահեց : Բայց երբոր իմացաւ Թէ փաամենէս կը ջանայ նորէն խռովութի հա֊նել , ցլու արիւն խմցընելով մեռուց (525) :

Հ . կամբիւս Մեմփիսն առնելէն ետև ինչ գործքի հետ եղաւ .

Պ . Եթովպիան ալ առնել ուզեց (523) . ուստի բարեկամութիւն կեղծելով պարզև տանող դեսպաններ խրկեց որ լրտեսեն ան երկիրները : Եթովպացիք իմանալով ծաղր ըրին զդեսպաններըը . Եթովպացւոց Թա֊գաւորն ալ կամբիւսին պարզև խրկեց մէկ

աղէղ մը որ պարսիկք հազիւ կրնային վեր-
ցընել: Ան աղեղով Թադէոսը առաջ նետ
մը նետեց, ու ըսաւ. "Երբոր պարսիկներն
ինձի ալ սա աղեղը կարենան գործածել,
ան ատեն Թող գան մեր վրայ պատերազմի,,:
Միայն Ամերդ կամքնաւոյ էղբայրը կրցաւ
ան աղեղը գործածել. անոր համար կամ-
քնաւ վախցաւ Ամերդէն ու զինքը պարսկաս-
տան խրկեց, եօքը տպաննել տուաւ, որ ջըլ-
լայ Թէ տպատամբութիւն մը հանէ: Իսկ ին-
քը կամքնաւ կատղած սկսաւ երթալ դէպ
'ի Ելթուխիա առանց աղէկ մը պաշար պա-
տրաստելու: Ճամբան սաստիկ սով ին-
կաւ մէջերնին. նախ արմատներ՝ խոտեր
սկսան ուտել, եօքը գրասանները, վերջն ալ
վիճակ ձգելով սկսան մէկզմէկ ուտել: Թա-
գաւորին ամենևին հոգը չէր. բայց եօքերը
վախնալով որ ջըլլայ Թէ ինքն ալ փորձանքի
պայ, յուսահատած եւս դարձաւ. մտաւ
Թեքէ ու սկսաւ կուռքերը կործանել, յա-
փշտակել: Երբ հասաւ Ամմիխա ու տեսաւ
որ Ադխա տասուածը գանելնուն համար
ուրախութիւն կ'ընէին, չհաւտալով կար-
ծեց Թէ իր ձախտդուէը վայ կ'ուրախա-
նան, ու շատ մտրդ ջարդեց. եօքը բերել
տուաւ տասուածը, տեսաւ որ կովմէն է,
հանեց Թուրը՝ վիրաւորեց, ու աղէկ մը
քուլմերը ծեծել տուաւ. կոմէն ալ նոյնն
տարին մեհեանն ու հոն մեռաւ:

Տ. Կամքնաւին կառավարութիւնն ինչ-
պէս էր.

Պ. Պոլորմուէ իր ամէն ուշադն առաջ

կը տանէր, մարդու մըն ալ չէր խնայեր։ Օր մը գազանամարտ տեսնելու գնացեր էր, ուր որ առիւծ մը շան հետ կը կռուէր. երբոր շունը յաղթուելու եղաւ, ուրիշ շուն մը վրայ հասաւ օգնելու։ Ան առեներ Մերոմէն՝ Կամբիւսին քոյրն՝ սկսաւ լալ։ Կամբիւսէս երբոր հարցուց պատճառը, ըսաւ Մերոմէն. "Քիշէյի Ճմերդ եղբօրս մահն որ ան շունէն ալ դժբաղդ գտնուեցաւ"։ Բարկացաւ Կամբիւս զարկաւ ոտքովն ու սպաննեց Մերոմէն։ Ամէն օր իր մեծերէն մէյմէկ հոգի կը սպաններ. Պրէքսասպ իրեն ընտանի իշխանը օր մը ըսաւ թէ "Պարսիկները գայթակղելը են վրադ ինքզինքդ շատ խմելու տալուդ համար"։ Ան առեներ Կամբիւս Պրէքսասպին որդին գիմացը կեցընել տուաւ ու նետով մը վրան նշան առաւ, ըսելով. "Ճիտակ սըրտին"։ Նետը զարնելէն ետքը՝ տղուն սիրտը բանալ տուաւ, ցցուց. "Գինովեցա ատենս ալ, ըսաւ, ըրածս գիտեմ"։ Պրէքսասպն ալ վախնան պատասխանեց, թէ "Ապօրինն ալ աստանկ ալէկ նշան չկրնար առնել"։ Ան-գամ մը Կրեսոս զինքը քիչ մը խրատելուն համարհրաման տուաւ որ սպաննեն. մարդիկը գիտնալով որ ետքը պիտի զղջայ, գայտուկ պահեցին. և երբոր սկսաւ ցաւիլ անոր մահուանը վրայ, ըսին թէ "Ողջ է"։ Ուրախացաւ, կանչեց քովը, և անոր տեղն սպաննել տուաւ զինքը ողջ պահողները։

ԺԳ

Հ. Կամբիւսէն նախարարներէն ոմէ եղաւ իրեն անողորմութիւնը հետեւող.

Պ. Ովեռէս Սարդիկէեն նախարարը դրդռուելով մէկ իշխանէ մը, որ կը նախատէր զինքը՝ Սամոսին տիրել չկրնալուն համար, խաբէութիւն իրեն կանչեց Պողիկրատէս Սամոսին իշխանը, ձեւացընելով թէ ինքը Կամբիւսէն ատատամբեր է ու կ'ուզէ անոր դէմ պատերազմի ելլել, և ունեցած գանձերը Պողիկրատեսին յանձնել: Պողիկրատէս առջի բերանը չհաւատալով մարդ խըրկեց որ իրաւն իմանայ: Ովեռէս ցցուց եկողին քարով լեցուն տոպրակներ՝ ժիայն բերաննեըն ոսկի դրած: Պողիկրատէս երբոր լսեց ոսկիին ձայնը՝ չդիմացաւ, մէկէն ելաւ գնաց: Ովեռէս ալ անիրաւութիւն բռնեց զինքը կախել տուաւ (524):

Հ. Պողիկրատէս ինչպիսի մարդ էր.

Պ. Պողիկրատէս Սամոսին իշխանը հանգիստ կեանք մը կ'անցընէր. Ամասիս Եգիպտոսի թագաւորը գրեց իրեն որ շատ հանգրստութիւնը գէշ վերջ կ'ունենայ. ուստի թէ որ կ'ուզես ըսաւ, կամաք քեզի վնաս մը հասցու: Պողիկրատէս ալ մակ ընելով իր անդին զմրուխտ մատանին ծովը նետեց: Մէկ քանի օրէն ձկնորսները մեծ ձուկ մը բռնեցին, Պողիկրատեսի պարգեւ տուին. Պողիկրատէս ան ձկան փորէն գտաւ իր մատանին և ուրախացաւ: Բայց Ամասիս ըսե-

ըով հրաժարեցաւ անոր բարեկամութենէն, որ պարս դժբաղդութիւը վրայ ինչպէս որ ետքը պոլիկրատէս հանդիսատ փառքի մէջ թաղուած ըլլալով, յանկարծ ինքզինքը կախաղանը գտաւ:

Հ. Կամբիւս ինչպէս մեռաւ.

Պ. Թագաւորութե ութերորդ տարին բանակին մէջ ձայն եղաւ թէ Ըմերդ Կամբիւսայ եղբայրը Պարսկաստան թագաւորեց: Կամբիւս զարմանալով կանչեց ան պատգամը բերողն ու բանադատեց՝ իմացաւ որ Պատիզիթ մոգպետն ըսելով Կամբիւսայ ըրած անգթութիւնները, իր եղբայրն որ Ըմերդայ նման էր՝ թագաւորեցուցեր է: Ուստի փութացաւ որ դառնայ պատժէ. բայց ձի հեծնելու առեն դիպուածով սուրը սահեցաւ, աղդրին վրայ տատիկ վիրաւորեց, որ քիչ օրէն մեռաւ (522):

Հ. Ըմերդ մոգին թագաւորութիւնը որչափ քշեց.

Պ. Վեց ամիս: Թէպէտ շատ ազատութիւններ կը պարգևէր ժողովրդեան, որպէս զի զինքը սիրցընէ, և ինքը չէր երևար որ չճանչցուի, բայց անանկով աւելի կասկածելի կ'ըլլար: Եւ որովհետև Ըմերդ մոգին ականջները կիւրոս կտրեր էր յանցանքի մը համար, Պարսից իշխաններէն մէկը՝ որուն աղջիկը թագուհի էր, մարդ խրկեց աղջկանն ատոնցմէ որ քննէ թէ թագաւորն ականջ ունի: Երբոր իմացաւ թէ կտրած են ականջները, հօրեղբ մեծ իշխաններ մէկ եղած կոխեցին պալատը, որոնց մէկն էր

Դաւիթ վշտահարեալ ոդին։ Ան միջոցին մոգերն եղածը չգիտնալով յորդորեր էին բուն Ամբրդը մեռցընել իշխանը՝ որ վկայէ թէ չէ մեռուցած. ան ալ յանձն առաւ, ու եկաւ բարձր տեղ մը Ժողովրդեան կանչեց թէ "Ամբրդը ես իմ ձեռքովս մեռուցի, և ճշմարտութիւնը յայտնելու համար առանց վախի կ'իմացընեմ", ըսաւ, ու ինքզինքը կեցած տեղէն վար ձգեց մեռաւ, զամէնքն ալ ապշեցուց։ Իսկ իշխաններըը մտան ինքեանց Թէքրին սենեկին մօտ, ու յանկարծ Թրեքնին հանած սկսան ջարդել հոն կեցողները։ Եօքը նեռս մտան ու սպաննեցին երկու եղբայրը մէկտեղ. և Ամբրդ մոգին դլուխը Ժողովրդեան ցցուցին։

ԺԴ

Հ. Ամբրդէն եաւ Պարսից Թագաւոր ոմն եղաւ.

Պ. Եօթը իշխան խորհուրդ ըրին (522), և որոշեցին որ առաւօտանց ձի հեծած երթան մէկ տեղ մը՝ հոն արևը պաշտելու. և որուն ձին որ առաջ խխնջայ, ան ըլլայ Թագաւոր։ Ա՛ս բանս իմանալով Դարեհին ձիապանը, առջի իրիկուընէ Դարեհին ձին ու մատակ ձի մը հոն տարաւ կապեց. և առաւօտանց Դարեհն ան ձին հեծած, և իշխաններն ալ ձիերով երթար հոն հասան, Դարեհին ձին խխնջաց. ուստի մէկէն ամէնքն ինկան Դարեհի երկրպագութեան ըրին. Դարեհ ալ զանոնք իրեն խոնհրդականս ըրաւ։

Եւ անկէ եւս սովորութիւն եղաւ որ ան ետք թէ անէն եօթը խորհրդական միշտ Թագաւորին քովը դանուին :

Հ. Դարեհ վշտապատանին վրայ ինչ մանաւոր գործք կը պատմուի .

Պ. Ովքեսէս Սարդիկէին կուսակալը մեռցնել տուաւ իր բռնութիւնեբուն համար. անոր պալատին մեծերն ալ գերի բռնած Շօշ բերին : Անոնց մէջ էր Դեմոկեդես բժիշկին որ Դարեհին ոտքն առողջացուց, ու իր բանտին չղթային տեղ՝ երկու ոսկի չղթայ պարգև առաւ : Ա՛ս միջոցիս էր որ Դարեհ ԵՀմի տաճարը շինելու հրամանը տուաւ : Կ'ըսեն թէ աս Դարեհն է ան Աստուածը որ Աստերտա ալ կը կոչուի, որ զԵսթեր իրեն կին առաւ , համանը մեռցնել տուաւ (519) : Ուզեց Դարեհ որ Յունաստանի ալ տիրէ . բայց անկէ առաջ զԲաբելոնն առնել , որ ապստամբեր էր :

Հ. Դարեհ զԲաբելոնն ինչպէս առաւ .

Պ. Բաբելացիք քաղաքին ամրութեանը վստահացած՝ շատ պաշար պատրաստելով գլուխ քաշեցին (516) . և ոչպէս զի պաշարը երկար աւեն օգտէ իրենց, որչափ որ ակար անպիտան մարդիկ կային քաղաքին մէջ զմէնքն ալ սպաննեցին : Դարեհ պաշարեց , ու շատ վարպետութիւններ բանեցուց, Կիւրոսին պէս դեռին ճամբան փոխեց . բայց բոլորէն ալ պարսպին ելեւէջերուն յուսահատած կը մտածէր , Զոպիւռոս իշխանը քիչն ու ականջներըը կտրտած դիմացն եկաւ : Դարեհ զարհուրեցաւ ու կը հարցնէր թէ

ով ըրաւ առ անդթուիը : Զոպիւռոս ըսաւ . “ Քու փառացդ համար եա ինծի ըրի . և հրաման կ՚ուզեմ որ քու ձեռքէդ փախածի պէս առանկ երթամ ու քաղաքը քու ձեռքդ մատնեմ ,, : Հրաման տուաւ Թագաւորը . Զոպիւռոս գնաց : Երբոր տեսան Բաբելացիք , հաւատացին , ու անոր ուզելուվը քիչ մը զօրք տուին ձեռքը . Զոպիւռոս երկու երեք օր շատ մը մարդ Ջարդեց Պարսիկներէն ու բոլորովին իր վրայ վատահ ըրաւ քաղաքացիները , ինչուան բոլոր զօրքն իրեն ձեռքը յանձնեցին . ինքն ալ ինչպէս որ Դարեհին հետ խօսք դրեր էր , դուռը բացաւ , քաղաքը մատնեց : Դարեհ մուտ քաղաքը , միայն իրեք հազար հոգի մեծերն կախել տուաւ . եօքը քաղաքին պարիսպը վրաց , գոնելը կոտրտեց , որ մէյ մըն ալ չապստամբին : Եւ դարձաւ անկէ քալեց Սկիւթացւոց վրայ :

ԺԵ

Հ . Դարեհ ինչ պատճառաւ Սկիւթացւոց վրան գնաց , և կրցաւ անոնց յաղթել .

Պ . Պատճառ բերելով թէ Սկիւթացիք ուրիշ տեղ Ասիոյ վրայ վազեր են , եօթը հարիւր հազար զօրքով անցաւ Վոսփորոսէն նաւէ կամուրջ շինելով , ու ջորս դիին ակրելով հասաւ անոնց երկիրը (514) : Սկիւթացիք ալ ամէն տեղ աւերելով , ուսելիքը ջնջելով փախան : Երբոր Դարեհ շատ նեղութեամբ անապատ դարձած տեղերէն ա-

ռաջ կ'երթար, Սկիւթացիք խրկեցին իրեն թուղթ մը, գորտ մը և մուկ մը. հինգ ալ նետ, խնդրելով թէ "Ա կենդանիները կարողութիւնը թէ որ ունենաք, այսինքն թռչիլ, ջուրը մէջ բնակիլ, գետնին տակէն քալել, ան ատենը մեր նետերուն կը յաղթէք,, : Դարեհ յուսահատած ամբէնալով գաղտուկ փախաւ գիշերանց՝ բանակին տեղը ապիս անդին կրակներ վառած, և հեւանդներն ու ծերերը հոն թողուցած. էշերն ալ ձգեց որ ջրլսայ թէ ձամբան զուարլով փախչելնին իմացընեն: Սկիւթացիք խմանալով եաւնաւն վազեցին. և թէպէտ չհասան, բայց վրէժ խնդրելու համար անցան Դանուբէն Պարսից երկիրը՝ Թրակիա՝ ինչուան Ելեսպոնտոս, ջարդեցին կողոպտեցին, եւ գարձան: Առկէ եաքը Դարեհ գնաց Հնդկաստան ու շատ տեղերու տիրեց (508): Անկէց գարձաւ Յունաց հետ Մարաթոնեան մեծ պատերազմին ըրաւ (490). և յաղթուելով ինքն անձամբ նորէն երթալ ուզեց. անոր համար ալ իրեք տարի պատրաստուեցաւ. բայց մահը վրայ հասաւ երանելւէց տարի թագաւորելէն եաև (485), ու ամէն յոյսը վճաց:

Հ. Դարեհի վրայ ինչ մանաւոր անպիտան գործք կը յիշուի.

Պ. Մէյմը որ Նոտափեռնէսը՝ եօթը նախարարներուն մէկը՝ իր տղոյմով սպանել տուաւ, անոր համար որ թագաւորին դռնապանները մէկ քանին վերաւորեր էր՝ իրեն

Թող չասէնուն համար որ Թագաւորին քով մանէ : Երկրորդ՝ երբոր Սկիւթացւոց վրայ կ'երթար , Եբասոս ծեր իշխանութեան մէկն ալաչէց որ իրեն իրէք տլուն մէկը Թողու իր ծերութիւը մխիթար . Դարեհ բարկացաւ ու հոն իրէքն ալ մէկէն սպանել տուաւ , ըսելով . " Իրէքն ալ Թող քովէ կենայ " :

ԺԶ

Հ . Դարեհին ոմէ յայտրդեց , և ինչ պատճէք ըրաւ .

Պ . Քսերքսէս որդին (485) , որ վէտև Դարեհի Թագաւորութէն առեն ծնանծնե- րուն մէջ անդրանիկ էր : Նախ գնաց ապըս- տամբած Եգիպտացիները հնազանդեցուց , ետքը շատ աշխատհնելու տիրել՝ և Մարա- Թոնեան պատերազմին վրէժը հանել ուզե- լով , Համբայ ինկաւ դէպ 'ի Յունաստան . որուն ծովն ու ցամաքի զօրքը , և բանակին մէջի մարդիկը մէկտեղ առած՝ հինգ միլիոն էր կ'ըսեն , իրէքհազար ալ նաւ : Հանդի- պեցաւ Քսերքսէս Լեւդացւոց Պիւթիոս Թագաւորին , որ շատ ոսկի ընծայ տուաւ իրեն , ու ինքն ալ անկէ պատուեցաւ . բայց երբոր Քսերքսէս երթալու առեն անոր հինգ որդին ալ կը տանէր , Պիւթիոս խնդրեց որ անդրանիկն իրեն Թողու . Քսերքսէս Պիւթիոսին աչքին առջին զանիկա սպան նել տուաւ , ըսելով՝ Թէ " գնա չնորհա- կալ եղիր որ քու սիրոյդ համար մէկալ որ- դուդ ու քեզի խնայեցի " : Երբոր հասաւ

Ելեսպոնտոս , կ'ըսեն թէ Քաղքեդոնի ալ մեր Արտաշէս Թագաւորին պէս բարձր տեղէ մը տեսնելով իր զօրաց անթիւ բազմութիւնը՝ լացած , ըսելով . " Հարիւր տարիէն ասոնցմէ մարդ մը չմնայ ալիսի ,, :

Հ . Քաղքեդոնէն ելլալէս անցաւ Եւրոպա .

Պ . Նաւէ կամուրջ մը շինեց Ելեսպոնտոսին եօթը աստարէղային նեղուցին վրայ , որ սահմիկ քամիէ մը աւրուեցաւ : Քաղքեդոնէն բարկացաւ ծովին , ու պատժելու համար զոյգ մը շղթայ ձգել տուաւ , և իրեքհարիւր ալ գաւազան ջրին զարնել տուաւ : Գործաւորներուն մեծերուն ալ գլխուին կտրել տուաւ : Ետքը նորէն երկու կամուրջ քովէ քով շինեց . մէկը իրեք հարիւր վաթսուն նաւէ քովէ քով կապած , մէկալը իրեքհարիւր տասնըչորսնաւէ . վրանին փայտէ պատուհեցուցած , անոնց վրան ալ տախտակով ծեփած ու հոդով ծածկած . և երկու կողմն ալ բարձրացուցած որ ձիերը ծովը չտեսնեն՝ չվրտին : Եօթն օր ու եօթը գիշերուան մէջ զօրքերն անցան : Յոյնք չփոթած կրցածնուն չափ մէկզմէկ քաջալերելով պատրաստուած , ծովու և ցամաքի վայ այլևայլ անդամ զարնուեցան , ու վերջապես Սալամինայի քով բոլորովին յաղթեցին Պարսից , և Քսերքսէսի ամօթով վախսուցին (480) : Երկրորդ տարին ալ Պլատէսի ու Միկալէայ քով յաղթուեցան Պարսիկները : Ա պատերազմներուն միջոցին՝ անդամ մը ջրա հարիւր նաւ՝ տասիկ մրրիկէ , և ուրիշ անդամ մըն ալ երկու հա-

լիւր նաւ Եբիւսոյ քով կորուսին Պարսիկ-
ները , որ Յունաց մեծ օգնութիւն էլաւ :

Հ . Քաջքաէս Յունաստանէն եւս դառ-
նալէն եառ ինչ լրաւ .

Պ . Յունահատուելէն ինքզինքը զեղխուէ
տուաւ , և իրեն Թուլամորթուքը պատճառ
եղաւ որ Ամեսարիս Թագուհին Քաջքաե-
սին եղբօրը Մասխատրէին պարկեշտ կինը
բռնեց , քիմն ու ականջները , շրթունքնե-
րը , ծիծերը կտրտել տուաւ , և եռքը եր-
բոր Մասխատրէն նմանալով կ'ուզէր վրէժ
լնդրել , Քաջքաէս ալ Մասխատրէն սպան-
նել տուաւ :

Հ . Քաջքաէս ինչպէս մեռաւ .

Պ . Անջատ զեղխուէը համար ժողովըր-
դէն ալ արհամարհուած ըլլալովը , Արտա-
ւան անունով իր սիրելի եշխանը մէկ քանի
հոգւոյ հետ խօսքը մէկ ըրած՝ քնացած ա-
տենը մտաւ սպաննեց :

ԺԷ

Հ . Քաջքաեսին ով յաջորդեց .

Պ . Արտաշէս Երկայնաձեռն՝ (471) ա-
կերպով : Արտաւան զՔաջքաէսն սպաննե-
լէն եառ , մէկէն գնաց Թագաւորին երթալ
ուզոյն Արտաշէսին ըսաւ , Թէ “ Դարեհ
քու մեծ եղբայրդ շուտ Թագը ուզելով՝
զՔաջքաէսն սպաննեց , և զքեզ ալ կ'ուզէ
մեռցընել որ հանգիստ Թագաւորէ ,, : Ար-
տաշէս հաւատաց ու մէկէն Արտաւանայ հետ
մէկտեղ գնաց սպաննեց զԴարեհը . և Ար-

տաւանայ ձեռքուին ինքը նաեւ աթոռը : Արտաւանայ միտքն ան էր որ իր կուսակից-նեերը շատցընէ ու եռքը զԱրտաշէսի ալ սպաննէ , ինքը թագաւորէ : Բայց Արտաշէս անոր միտքը և ըրած խարդախութիւնը իմանալով, սպաննեց զինքը . և որովհետև Արտաւան եօթը կարիճ տղայք ունէր և շատ կուսակիցներ , անոնց դէմ պատերազմի ելաւ , զամէնքն ալ ջնջեց : Արտաշէսին մեծ եղբայրը վշտացաւ՝ իրեն հակառակ կուսակցին էր . երբ իմացաւ թէ իր սպան եղբայրը թագաւորեց , պատերազմի ելաւ ու յաղթուեցաւ : Եռքը Արտաշէս ամէն կողմէն հանգստացած՝ կարգերը կանոնները նորոգեց ու ամենուն սիրելի եղաւ : Ա՛ս Արտաշէսն է որ Նէեմիին հրամանն առաւ Եէմ գառնալու (454) :

Հ . Արտաշէս երկայնաձեռն ինչ պատերազմներ ըրաւ .

Պ . Նախ ուզեց Յունաց դէմ երթալ՝ թէ միսոսիլեանին մեռնելուն սրտկոտեցաւ , ու հաշտուի ըրաւ Յունաց հետ : Ան միջոցին Եգիպտացիք Ամենոցիներէն օգնութիւն ա-ռած՝ ապստամբեցան . Արտաշէս անոնց վրայ նախ եղբայրը խրկեց , որ գնաց յաղթուեցաւ . եռքը նորէն զօրք խրկեց , ու վեց տարի պատերազմելով բոլորովին յաղթեց . բայց մեծերուն հետ գաշինք դրաւ որ զիրենք չմեռցընէ : Յոյնք ալ բոլոր նաւերնին կոտնցուցած՝ ամօթով ետ դարձան : Ան աւերը ուրիշ կիսուն Յունաց նաւեր ալ եղածը չգիտնալով օգնութեան կ'եր-

Թային . երբոր Նեղոսին մէջը մնան , պարսիկները ծովէն հասան՝ եռանին առին , ու ծովէն ցամաքէն զարնելով զամէնքն ալ ջնջեցին :

Հ . Արտաշէս Եգիպտացւոց հետ գրած գաշինքը հաստատ պահէց .

Պ . Չէ . վասն զի Արտաշէսի մայրը ուզեց գերմնեբեն որ զոհ ընէ մեռած տղուն համար . Արտաշէս շատ տաեն դէմ կենալէն ետքը չկրնալով անոր Թախանձանքին , տուաւ : Ան տաեղը մայրը բոլորն ալ բռնեց անգթութէ սպաննեց : Ա՛ն անիրաւութէը վրայ բարկացաւ Մեգաբիս զօրապետին որ գաշինքը գրեր էր . եւաւ գնաց Ասորիք , ու երկու անգամ Արտաշէսի յաղթելէն ետքը՝ շատ աղաչանքներ ընելով հաշտուեցաւ ու էա՛ գարձաւ : Օր մը որսի տաեն առիւծ մը Թիգրին վրայ վազեց , Մեգաբիս առիւծին դէմ առաւ սպաննեց . Արտաշէս շնորհակալութիւն տեղ , հրաման տուաւ որ գլուխը կարեն , ըսելով Թէ " Չիս արհամարհեց , որս ձեռքէս յափշտակեց " : Բայց ետքը ուրիշներուն աղաչանքովը քշել տուաւ : Մեգաբիս հինգ տարին նորէն էա գարձաւ աղքատի հագուստով . բայց խմացուեցաւ , ու Թագաւորին քրոջն աղաչանքովը նորէն հաշտուեցաւ Թագաւորին հետ :

Հ . Արտաշէս Երկայնաձեռն ո՞րչափ Թագաւորեց , և երեն ո՞վ յաջորդեց .

Պ . Քառասունըհինգ տարի Թագաւորեցէն ետքը մեռաւ (424) , և տեղն անցաւ Քսերքսէս Ա , իր մէկ հատիկ որդին , որքան

սուրհինգ օր Թագաւորելէն ետև՝ Արտաշէսի հարճերուին Սոփեանոս զինքը քնոյն մէջ սպաննեց ու նստաւ անոր աթոռը։

ԺԸ

Հ. Սոփեանոս ինչպիսի Թագաւոր եղաւ.

Պ. Աթոռը նստելուն պէս Բագրատ հաւատարիմ մարդը սուտ պատճառով մը քարկոծել տուաւ։ Անկէ ետև ինքն ալ սկսաւ վախնալ որ ջըլլայ Թէ իր եղբայրներն ալ զինքն սպաննեն. և աւելի Ովքոսէն վախնալով խաբէութիւ մը կանչեց նրեն որ սպաննէ։ Ովքոս իմանալով անոր ջար միտքը, աւետեն մը ուշացուց երթալը. հոքը զրկով դնաց, ըսելով Թէ կ'ուզէ վրէժ խնդրել Քաբլքսեանին մահուանը համար։ Ա՛ս ձայնս տարածուելով ամէնքն Ովքոսին կողմն անցան ու Թշրեցուցին (423)։ Սոփեանն ալ վախչելու տեղ՝ դնաց Ովքոսինքովը՝ հետը դաշինք դրաւ. ան ալ բռնեց զինքը մոխրի մէջ խղդեց։ Հոքը Ովքոս իր անունը փոխեց Դարեհ Բ, նրեռս դրաւ որ Հոլճոլէի ըսեն։

Հ. Դարեհ Նոմոս ինչպիսի Թագաւորութիւն քաշեց.

Պ. Նոտաւ չնստաւ՝ Արշէս եղբայրն իրմէն ապստամբեցաւ Արտխիոս իշխանին հետ. և մէկ երկու անգամ պատերազմելէն ետև՝ Արտխիոս ձեռք ինկաւ. բայց Պարթաւոն խոտանկ ու անգութ տիկինը խոր-

հուրդ տուաւ Դարեհին որ զանիկայ ազատ պահէ. որպէս զի Արշէան ալ յուսալով թէ կ'ապրի՝ անձնատուր ըլլայ: Ինչպէս որ եղաւ, և երկուքը մէկէն մօխրի մէջ խղդեցին: Բայց Թագաւորութեանը պահկաս չէր: Եւ որովհետև Պարսից Թագաւորն ամէն բան իրեք նեղբինին ձեռքով կ'ընէր և անոնց ուզածը գէշ ալէկ առաջ կ'երթար, ասով Արտոքսար նեղբինին յանդգնեցաւ՝ Թիլը մեռցնել ուզեց, բայց խմացուեցաւ, ու ինքը սաստիկ տանջանքներով մեռաւ, Դարեհ փոքր Ասիոյ վրայ կուսակալ դրաւ Կիւրոսն՝ իր ազգին տղան: Ասիկա օր մը իր հօրաքրոջն երկու տղաքը մեռցնել տուաւ իրեն առջև բայց ձեռքով կենալնուն համար: Եւ որովհետև մեծամեծները միայն Թագաւորի առջև պարտական էին ծածկած ձեռքով կենալու, աս Կիւրոսին ըրած պատուասիրութիւնը Դարեհի գէշ երևցաւ ու պատճառով մը ետ կանչեց: Կիւրոս երբոր հասաւ, Պարիսատին աղաչանքովը Թագաւորը հաշտուեցաւ հետն ու քանի մը օրէն մեռաւ (404): Իրեն յաջորդ Թողուց իր անդրանիկ տղան Արտաշէս Բ Մնէմոն ու Օքէսատէ:

Հ. Արտաշէս Մնեմոն Կիւրոսին հետ ինչպէս վարուեցաւ.

Պ. Երբոր Արտաշէս մեհեանը գնացեր էր՝ Թագաւորութիւնն առնելու, ան միջոցին Կիւրոս զինքն սպաննել ուզելով, գաղտուկ իրեն բարեկամ քուրմին յայտնեց. բայց քուրմը խմացուց Թագաւորին: Արտա-

չէս ուզեց սպանել զԿիւբոսը, բայց Պալեսատա մայրը լալով աղաչելով ազատեց, հաշտեցուց, ուզածն էր առել խրիել առաւ։ Կիւբոսն ալ գնաց սկսաւ պատերազմի պատրաստուիլ Սպարտացւոց օգնութիւը։

Հ. Կիւբոս իր եղբօրը դէմ ըրած պատերազմը ինչպէս առաջ տարաւ.

Պ. Տասնըրեք հազար յոյն և հարիւր հազար ուրիշ զօրքերով եղբօր գնաց Արտաշէսի վրայ, Արտաշէս միլիոն մը զօրքով դէմ ելաւ, կռունկքսա բռուած առեղը զարնուեցան (401). և թէպէտ Կիւբոսի յոյն զօրքերը շատ քաջութիւններ ըրին, բայց Կիւբոս ինքն անձամբ եղբօրը հետ զարնուելով հոն ինկաւ մեռաւ. զօրքն ալ ցրուեցան։ Իսկ Յոյնք շատ քաջութիւններ ընելով ետ դարձան փախան։

ԺԹ

Հ. Պարխասա ինչ անգթութեան գործք ըրած ունի.

Պ. Գլխաւորներն սպանք են. Հռոքսանէն Արշակայ կնոջը քոյրը՝ կէս մէջքէն սրով ցել սուաւ ընդհմուտ մը համար, ուրիշ շատ մարդիկ ալ սպանել տուաւ։ Կիւրոսին մեռնելէն ետքը Պարխասա երդում ըրաւ որ անոր մահը ուզողներն սպանէ. անոր համար Կարիացի զինուոր մը որ կը սիրէր թէ ինքն սպաններ է զԿիւրոսը, տասը օր չարաչար տանջել տալէն ետքը հրամայեց որ աչուընեերը փորեն, սկսանջէն հալած սը-

վինձ լեցընեն : Մինդամ անուն ինչման մը աղջկան վրայ կնոջ մահուանը վրայ ուրախութիւն ցուցընելուն համար կուր բուռած ամանքանքը ժեռաց : Անգամ մը Պարխաստ Թագաւորին հետ նարտ խաղաց՝ գաշինք դնելով որ յաղթողն ուզած նեղքնին յաղթուածին առնէ . ինքը յաղթեց , ու Թագաւորէն ուզեց Մեսոբաս նեղքնին , որ Թագաւորին հրամանովը կիրոսին պատերը ու աջ ձեռքը կարեր էր . ողջ ողջ կաշին հանել ու գլխիվար խաչել տուաւ : Թագաւորին Սատրապ կինոջն ալ ոխ պահեր էր , ախտաւ տուա բարեկամութիւն ձեւացընել . Թէպէտ անիկայ կասկածելով կը զգուշանար , բայց օր մը ուղղանի վրայ հաւին կերակուր կերաւ , կէսն ալ Սատրապին տուաւ . Սատրապ Թուռնուտուելեցաւ՝ մեռաւ : Թագաւորը քննեց իմացաւ որ գանակին մէկ երեսը Թոյն քսել տուեր է եղեր : Առնցմէ 'ի զատ մէջ երթալ յանցաւոր մը ձեռքը կընար , սասեկ սանդելով կը մեռցընէր :

Ն . Ուշել Արտաշէսի ընդդէմ մեռաւ .

Պ . Երբոր ծերացաւ , որովհետև երեք տղայ ունէր և յիսուն ալ հարճերդի , որպէս վի խռովութիւն ըլլայ՝ հրաման տուաւ որ ինքը չմեռած՝ անդրանիկը Դարեհ Թագ դնեն : Ան ալ հպարտացած՝ հօրը հարճերուն մէկին ալ երեն կին ուզեց . երբոր Արտաշէս լսեցաւ , Դարեհ բարկացաւ ու զհայրն սպաննել ուզեց . խորհուրդն իմացուեցաւ , ուստի Արտաշէս զինքն սպաննեց :

Ան առեն Ովքոս պզտի տղան ոտք ելաւ ու մինչեւ երբոյը մեռնելուն պատճառ եղաւ, և Արտաշէսին սիրելի Արշամ հարճոյին ալ, ուսկից որ կը վախեր, սպաննել տուաւ։ Թագաւորն ան ծերուԹիւնը մէջ լսելով որ. ղոյը խառնուԹիւնը՝ արտաքսեն մեռաւ՝ (362) քառասուն տարի Թագաւորելէն ետքը։ Ովքոս վախնալով Թէ ժողովուրդը զինքը չուզեր, տասը ամիսէ չափ հօրը մեռնիլը ծածկեց. ու անոր անունովն ինքզինքը յայտնի ընտրել տուաւ։

Հ. Ովքոս ինչպէս քշեց Թագաւորու. Թիւնը, և ինչպէս մեռաւ.

Պ. Նաստծին պէս ամէն երբայրները մե. ռուց, և ուրիշ ազգականներն ալ՝ որոնց վրայ որ կը կասկածէր Թէ կրնան իրեն ար. գելք մը ըլլալ։ Եաև սկսաւ ապստամբները նուաճել։ Նախ Սկդոն քաղաքը հնձնայա. տակ կոտծանեց։ Սկդոնացիք քաղաքին մատ. նուելու առեն յուսահատած՝ աներնուն կրակ տուին ու մեռան, որ էին քառասուն հազար միայն երիկ մարդիկ։ Անոնց Թշուա. ռուԹիւնն օրինակ եղաւ ուրիշներուն. ուս. ան Փիւնիկէն ու Կիպրոսի իրենք իրենցմէ հնազանդեցան։ Անկէ անցաւ գնաց Եգիպ. տոս, զամէնքը հնազանդեցուց. ետոյ քա. ղաքներուն պարիսպները կոտծանեց, մե. հեանները սրեց, ու պահծու գրուածք. ները վերուց տարաւ։ Անոնց Աթէնա կոմ աստուածն ալ իշու մը աչքին գոյ ընել տուաւ, ու միան իր ծառաներուն կերուց. որովհետև Եգիպտացիք ծաղրելով կսեմն էշ

ըսեր էին : Եայքը դարձաւ անտառը : Բազում նեղութիւն Թագաւորին մահերնը Եգիպտացի ըլլալով շատ նեղացեր էր առ քանեզուա վրայ , անոր համար Թոյն խմցուց Ովքոսին՝ քաղաքիւրնէ տարի Թագաւորելէն ետև :

Հ . Ովքոսէն եայքը ի՞նչ եղաւ ինքնակալ պարսից .

Պ . Բազում Ովքոսին տղոց մէջ աներէն ազգին Արշէսը Թագաւորնաւեցաւ (338), անոր մեկալ եղբայրները բոլորն ալ մեռաւ , և ինքն ուզածին պէս կը կառավարէր : Բայց խմանալով Թէ Արշէս իրեն վրայ դէշ միտք ունի , անոր ալ Թոյն խմցուց , ու տեղը նաւեցաւ Դարեհ Գ , կոդոմանոսը (336) : Քիչ ժամանակէն ետև Դարեհէն ալ վախնալով Թոյն ազատաւեց որ անոր ալ խըմ ցընէ . Դարեհ խմնցաւ , իրեն խմցուց ու մեռաւ : Ա՛ս Դարեհը վեց տարի Թագաւորելէն ետև բոլոր ուժովը Աղեքսանդրի դէմ ելաւ ու Գրանիկեայ (334) , Իսեայ (333) , և Արբելային (331) քով յաղթուելով , Բակտրիայ բեաս նախարարին ձեռքովը ապանուեցաւ . Պարսից ինքնակալութիւնն ալ իրեն հետ վերջացաւ , որ 206 տարի քշել էր , Կիւրոսի Թագաւորելէն (536) , ինչուան Դարեհ Գ , կոդոմանոս (330) :

Ի

ԳԻՏԵԼԻՔ

Հ. Ըրեւելիք կառավարութենեն ըլլան առեն ինչ կերպ էին.

Պ. Ամէն ալ միապետութիւն էր, և Թագաւորին հրամանը օրէնքի տեղ կ'անցնէր. մանաւանդ Պարսկաստանը Ա՛յ վախտնորզ կը ձանձնային զլիւխը: Պարսից Թագաւորց ոտքերը կրթելու համար ըսուս հոպի կ'որոշուէր, որոնց մէկը մոգութիւն կը սորվեցընէր, մէկալն նրատուն, երրորդն ինքզինքը սանձել, չորրորդը կռնամարտեան մէջ կրթուիլ:

Հ. Ինչ կարգ կը պահէին Պարսկաստանը պատերազմի մէջ, և ինչ կերակուր քաշք կ'առնէին.

Պ. Սովորական կերակուր պատերազմի երթալու առեն՝ հետևակները մէջտեղէն, ձիաւորները երկու կողմէն կը քալէին. և զօրքը տասուերկու կարգ եռակ եռակ շարուած. առջի կարգը կեցողները կը պահէին կարճ կոթով տեգ՝ ուր ծուռ. երկրորդ կարգինները երկայն տեգ, ուր կոթը ծանր, որ զարնելու առեն ուժ առնէ. երրորդինները ալեբարդներ կը ձեռքէին, կամ պարտաւոկ, որուն մէջ ոմանք կատարէ դնատակ կը դնէին: Եռակ կարգինները պատրաստ զինուորներ էին ինկածներուն տեղն

անցնելու համար, հետեւինին ալ տախտակէ շինած բերդեր ունէին որ կովերը կը քաշէին. ամէն մէկուն մէջ քահանան հոգի կեցած՝ Թշնամիին վրայ նետ ու քար նետելու համար: Գերանդաձէն կառքեր ալ կար հետեւինին, որոնց անիւներուն վրայ Թուրեր դրած էր որ Ջարդէն զամէնքը. եւսկի կոշին ալ՝ որ մարդ չկարենայ մօտենալ: Իսկ քաղաք առնելու առաջին հնարքն էր պաշարելը՝ գրաւանդ փոս փորելով, կամ պատ քաշելով, ինչուան որ մէջիններուն կերակուրը հասնի. երկրորդ՝ առիւծներով պատերին վեր վազել: Ասոր դէմ երբոր պատերը խիստ բարձր չինէլ սկսան, անոր ալ ձորը գան. երկայն փայտ աշտարակներ կը մօտեցնէին պարսպին ու դէպ ի պարիսպը կամուրջ կը ձգէին: Երբոր, գեանին տակէն ինչուան քաղաքին մէջը ձանկայ բանալ, կիր վահաններով ծածկուած՝ պարսպին հիմը քակել: Ձորրորդ՝ պարիսպը խոյով կը ծեծէին, և բաբանով մէկմէկու խոշոր քարեր կը նետէին: Մէջիններն ալ նոյնպէս գրոհներուն հակառակ. և պարսպին ջուրս դին խորունկ փոս բացած՝ մէջը ջուր կը Թոլուին. պարիսպները կը հասարցընէին կը բարձրացընէին, նեռակէն նոր պարիսպ կը քաշէին, ևն:

Հ. Պարսիկներուն ինչ կրօնք ունէին.

Պ. Արեւն ու ջուրս տարերքը կը պաշտէին: Երկու գլխաւոր աստուածներ կ'ընդունէին, մէկը գէշ, մէկալն ալէկ: Պարսիկք մեռելը կը Թաղէին, իսկ այրելը կամ գմռաւելն անարգանք կը սեպէին:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՒՆԱՑ

ԻՆ

Հ. Յունաց պատմութիւնը ո՞ր առնէն կը սկսի.

Պ. Ինչուան աշխարհիս 2000 տարին արուշ պատմութիւն մը չունինք. առ միայն գիտենք որ ան առնները Յոյնք, որ Յաբեթի Յաւանի տոհմն առաջ եկած կը սեպուին, վայրենի մարդիկ էին. բնակարաններնին, հագուստնին, և ուրիշ ամէն բաներնին անասնոց նման էր: Մէջերնէն ուժովը իր ուզածն օրէնքի սեղ առաջ կը տանէր: Հուրիչը կոտպատելն իրաւունք կը սեպէին, և կոտպատուածը հատուցան իրենց մէջ կը բաժնէին: Հինաւուրան կերպով պատերազմելնէ էին գիտեր. Թէ որ ալեաք ըլլար կը ծեծկուէին իրարու հետ. անոր համար ալ վերջերը ուժերնին կրնան լաւ գործածել գիտցին:

Հ. Ուժերնին կրնալու համար ի՞նչպէս

հին աաւեղի Յունաց խաղերը որոնք են.

Պ. Առջինն է ընթացարշաւը՝ որ մէկզմէկ կառնելու վրայ պատրաստելու կը ջանային: Երկրորդը կոխամարտ՝ որ ձեռնունեան վրայ կայնով պատած ու վրան սինձէ կամ երկը թէ թիթեղ անցուցած մէկմէկու կը զարնէին կը վիրաւորէին: Երրորդը հռանաուէ խաղը՝ որ ընթացարշաւ և կռիւ ամարտաւէ գործքերը խառն մէկտեղ կ'ընէին: Չորրորդ Սինոփեղիս խաղը՝ որ էր վազել ոտքով կամ ձիով և կամ կառքով: Յաղթողներուն վարձքն էր մոլաձիլեներնին կամ առնել կամ լսխուրն և կամ պահանել ձիուղէ չինած պատկ մը: Այս փառքը և ժողովրդեան ծափ զարնելը անոնք ամէն հարստութենէ ալ վեր կը սեպէին: Այս խաղերուն աաւենները Յոյնք մէջ էրնին ունեցած պատերազմը կը գաղրեցընէին որ կայրենան հանդիսաւ զուարճանալ ու ան խաղերով լրեննց կուռքերը կարեհան պատուել: Եւ ան միջոցին կը կարդացուէին լրեննց դիւցազանց քաջութիւնները որ սեւելի սերտառնեն: Չորս տեղ կ'ըլլային աս խաղերը. պլևսաւարն էր Ոլիմպիականը որ չորս տարին մէյմը կ'ըլլար Ոլիմպիա քաղաքին քովը. ասկից ակսաւ Ոլիմպիադին թուականը (776) որ չորս տարին մէկ կը սեպեն: Երկրորդը Պիւթիանք, երրորդը Նեմեականք, չորրորդը Իսթմեանք: Բայց առեն անցնելով աս խաղերը օգտի տեղ վերանորոգ պատճառ եղան.

տալով բանուած ըմբիշներն սկսան քաղաքացի սեռուիլ: Ամէն մարդ կը ջանար տեղ ձիեր ունենալ որ անոնցմով յաղթութիւնները ընէր ընէ: Եւ սկսան թատրոններ շինել, ուր հասարակաց բարուոյն սէրը կամաց կամաց մէջերնին պակսեցաւ:

Հ. Յունաց առաջին նախահարքը որո՞նք էն.

Պ. Կադմոս, Արամազդ, և ուրիշ հակառակները՝ որ հոքը առասած սեպուեցան:

ԻԲ

Հ. Յոյնք երեկոց առաջին բառուէն ինչ կերպով սկսան կրթուիլ.

Պ. Եգիպտացի ու փիւնիկեցի քանի մը դպրութիւններ եկան Յունաստան բնակելու ու տրվեցուցին Յունաց օրէնք, կրօնք, դիտութիւն, արհեստ ու վաճառականութիւն:

Հ. Յունաց քաղաքականութենէն տրվեցողները ովքե՞ր կը յիշուին.

Պ. Եգիալէս (2164), որ Յունաստանի մէջ առաջին քաղաքը շինեց, որ է Սիկիոն: Ինաքոս փիւնիկեցին (1956) Արգոս քաղաքը կանգնեց. իր քոյրն ալ Եվիւբէ կոչուեցաւ: Լէլէքս (1742) Պելոպոնեսի մէջ Սպարտան կանգնեց. Կեկրոպս եգիպտացին (1643) Աթէնքը. Կադմոս փիւնիկեցին (1580) Բէոտիոյ մէջ Թեբէ քաղաքը ծաղկեցուց. այբեգործութենէն, դարբնութենէն և զրէլ կարդալ տրվեցուց: Դանաոս եգիպտացին (1572) Էրկրագործութենէն ու քանի

մը սկհեանէր մտաց իր սերունդեանը մէջ Ագռաս քաղաքը։ Թէպէտև Յոյնք առջի բերանն իրենց Թանձր տգիտութիւնը տալիս էին ուզէր, անոր համար Տրխատոմէոսը քիչ մնաց որ կը սպաննէին՝ երկրպագութենն տալիքընելուն համար, Դիոնիսոսն ալ՝ պերպծութենի ընելու խրատ տալուն համար։

Հ. Յունաց առջի տաճարն եղած էրևելի դիսուածն ։ Յունաց փոքր Ասիա անցնիլը՝ (1190) հաստատելով Հերակլեանցմէ որ Հերքիւլեսի ցեղէն էին ու առաջուց Պելոպոնեսէն վռնտուեր էին. եկան բռնի մտան Յունաստան, առին Միկենքը, Սպարտան և Արգոսը, և զամէնքը տարտափեցուցին։ Ան առեն Յունաց մէջէն շատը ուրիշ կղզինեը ու փոքր Ասիոյ կողմերն անցան բնակելու. որոնց մէջ անուանի են Յոնիացիք, Եոլացիք ու Դորացիք։

Հ. Յոյնք երբեմն սկսան կրճատել ինչ առասկ կատակարութեան ունեցան.

Պ. Առաջները սրվակալ քաղաքներ՝ մանր մանր թագաւորութիւններ ձևացան. բայց կամաց կամաց մեկմեկու յաղթելով և թագաւորներուն բռնակալութենէն ձանձրացած՝ փոխանակ զանազան հատարկաթեաներ թիներ եղան: Առաջին գաւառին մէջն ալ Ամիւնտասին ժողովը հաստատեցին (1580):

Հ. Ամիւնտասին ժողովը ինչ բան հաստատ էր.

Պ. Առաջին մէջ ատոնք գլխաւոր քաղաքներ մեկ եղան, մէջերնին որոշեցին որ տարին երկու անգամ երկերկու գաւառ խրկեն Ջերմանդրուն քաղաքը, որ հոն գոհ մատուցանեն ու բոլոր Յունաստանին տէրութ եղածը մեկտեղ խորհին: Ա ժողովքը Ամիւնտասին կոչուեցաւ՝ առջի հնարողին անունովը, որ էր Ամիւնտասին Աթենացւոց երրորդ Թագաւորը: Անոնք կը հոգային Դելփիս քաղաքին տաճարն ալ, որուն մէջ Ապոլոն կուռքը պատգամ կը խօսէր, և անոր համար շատ անուանի էր:

ԻԳ.

Հ. Յունաստանի երեւելի քաղաքները որո՞նք են.

Պ. Սպարտա՝ որ քաջութիւն շատերուն էշխեց ու երկար տեւն դիմացաւ: Ա թէնք, որ խելօք ծաղկեցաւ իմաստութէ: Թեբէ և Արգոս ալ կարճուէ երեւելի եղան:

Հ. Սարտուցեոց Թագաւորութիւը լինէ ալէս սկսաւ.

Պ. Տրոյեոյ պատերազմէն եաև երբոր եկան Հերակլեանք նորէն տիրեցին Պելոպոնեսին, սկսան Թագաւորել (1186) Սպարտոյ մէջ երկերկու Թագաւոր միասին. անոր համար մէջերնին խառնութիւն պակաս չէր. ինչուան Լիկուրկոսի ատենը, որ իրենց առաջին օրէնսդիրն եղաւ:

Հ. Լիկուրկոս ո՞վ է.

Պ. Եւնոմոս Թագաւորին ալոխ որդին (898): Սորա մեծ եղբայրն որ կը Թագաւորէր, առանց զաւկի մեռաւ. ան առնը Թագուհին որ յղի էր՝ ուզեց մեռցնել իր ծնանելու ատեն ու Լիկուրկոսի հետ Թագաւորել: Սոսկացաւ Լիկուրկոս, յանձն չառաւ, բայց դիտաւանց ձևացուց Թէ ինքը կը հոգայ: Ու երբոր տղան ծնաւ, Լիկուրկոս հանեց ժողովրդեան ցցուց՝ «Ձեր Թագաւորն է,, ըսելով. և անունը Քարիլաոս դրաւ: Իսկ ինքը քիչ մը առեն գաղտնաբար ալէս տղուն վրայ հոգ տանելով Թիւրեմիւնը կատաւարելէն եաև, երբոր լմնցաւ Թէ իր վրայ գէշ կը խորհին, երթաւ գնաց Արկադիան, Եգիպտոս և բոլոր Յունաստան պտըտեցաւ ու ան տեղերուն սովորութիւններն ու օրէնքները տրվեցաւ:

Հ. Լիկուրկոս ինչ կերպով կրցաւ օրէնք դնել Սպարտոյեոց.

Պ. Քիչ մը առեն ազխա անդին պտըտելէն եաև, Սպարտոյեոց ուզելը գալնաւ եկաւ որ իրենց մէջի անկարգութիւնները Հար

մը ընէ : Բայց գիտնալով որ անկարելի մար-
դկինեւոս նոր կարգ գնելը դժուար է,
անոր համար ձեռացուց որ առաւածնեւոը
ընդդէմ յորդորեր են : Ան ըսելով Սատա-
ցիւք խօսք տուին որ հնազանդին . իսկ Ա-
դամին տալ ուտելի ապահով ըլլալու համար՝
առաջ Սատանացւոց գլխաւորներուն հա-
կառակաց իր միտքը . անոնք հաւանելով որոշե-
ցին որ ան օրէնքներուն կարգադրեւոը ա-
ւանդը դէմ խօսողն սպաննուի :

ԻԴ.

Հ. Ադամին դրած օրէնքներն ո-
րո՞նք էն .

Պ. Նախ Թագաւորին իշխանութիւնը
պահելուց . քանզոսւթը հոգի որոշեց ծե-
րախօս անուանով, որ ամէն բանի վրայ խոր-
հուրդ ընէն . ժողովրդեան իշխանութիւն
տուաւ անոնց բաժն ընդունելու կամ չըն-
դունելու : Հինգ հոգի ալ որոշեց Եւդոս
կամ Պաշէպ անուանով որ տարուէ տարի ըն-
տրուին ու կարգալ ըլլան պատժելու չծե-
րախօսը, և քննելու գիտպաւորը : Թէպէտ
ան կարգը եոքէն մաճ կ'երևնայ : Իսկ ժո-
ղովրդեան կոլմանէ ուզելով որ ամէնքը հա-
ւասարակաց բարւոյն համար աշխատին , հարկ
եղաւ որ աղքատութիւն ու հարստութիւն
վերցուին : Անոր համար գեամիններէն
ամէն բաժնեց ամենուն . ոսկին , արծաթը , և
աւելորդ զարդերն արգիլեց . անոնց տեղը
երկրէն ամէն մէկ հանեց ծանր : Թագաւորն

ու քաղաքացին մէկ անգամ նամին ըսաւ : Կը բանակուէին ջանիսօր : Անգամին վրայ մինակ հարկաւոր բանը ըսած վրայ նոսկին, կառավարին ալ խելացի ու պարկեշտ : Ան օրէնքին բուն հասատատելուն վրայ պէտք չէ զարմանալ. վասն զի բոլոր Սպարտոյ պերճութեան մէջ, որ Լակեդեմոն ալ կ'ըսուի, երեսունները հազար հոգի էին. ինքհազարը Սպարտոյ մէջ, մնացածը գեղերը :

Հ. Տղոց կրթուելէ համար Լեզուական ինչ օրէնք դրաւ.

Պ. Տէրութիւնը հոգոյ բան զարնքը. Կանան որ պզտիկուց ջոկաթաշ ու արուա ըլլան. աղջիկներուն ալ մանչերուն պէս կուիլ ըլլալ տրվեցընեն : Նօթը տարուան եղածնուն պէս, հասարակաց վարպետներէն առնեն զինքնք կրթելն՝ աշխատիլ, համբերել, հնազանդիլ : Անկէ առաջ գնացածներէն մէկալներուն հրամայեն, բայց միշտ ծերոց աչքին առջև : Կրթուելն ատեն կենցաղավարիլ մեծերու հետ ալ. կարճ խօսքով ու խելացի կերպով պատասխան տալ տրվին : Նամ ունեցան կրնէք Լիկուրգոս ոմն, որ կարճ ու խելացի կերպով ուզածնին իմացընելը : Գոլնալը պտիլերու տեղ տղոց պարտք դրաւ, ձկտցողը կը պատժուէր, որպէս զի անով վարժին պատերազմական հնարքներու, արիւն ըլլան. վասն զի բոլոր վախճաններէն էր կարևոր զինուոր ըլլալը :

Հ. Սպարտացոց կուիլը մէջ ինչ պահառնելնուն կար.

Պ. Շատ դուրս վտառնելնուն. ա-

նոր համան չափէ գուրս անգթութեան ալ կ'ընէին. սակայն ատիկն որ կ'ելլնար Թէ բանի չգան պիտի, կը սպաննէին: Մհկաշնեւրուն ալ չարաքաշութիւն տալվեցընելու համար՝ անխնայ կը ծեծէին Ընտիր կուռքին առջեւնին վրայ, անանկ որ սանդք ծեծի տակ կը մեռնէին: Ա՛ս կրենց անգթութիւը կը վրուէին նաև Եղեսացւոց հետ, որ կրենց մօտ քաղաք մը կը բնակէին. Սպարտացիք անոնց Կիպսելիսաէն քիչ մը առաջ յաղթեցին, ու զամէնքը գերի ըրին, և կրենց ասվորութիւն եղաւ՝ ամէն կրենց գերիներն Եղեսացի անուանել:

ԻԵ

Տ. Կիպսելոսի վերջն ինչպէս եղաւ.

Պ. Իր օրէնքները գնեցին եւս Դեղփիս քաղաքը գնաց, Սպարտացիները երդուցընելով որ ինչուան որ ինքը դառնայ ան օրէնքները չփոխեն. հոն պատգամ հարցուց ու լսեց Թէ, "Սպարտան Թէ որ սա օրէնքները պահէ՝ բոլոր աշխարհիս մէջ անուանի պիտի ըլլայ": Ան առնելը Կիպսելոս կամաց անօթի ճնալով մեռաւ հոն տեղը (879), ուր կ'ըսուի Սպարտացիք կրենց երդմանը մէջ կապուած ճնան:

Տ. Կիպսելոսի ժամանակէն եւս Սպարտացիք ինչ պատմութիւն ունեցան.

Պ. Թէոպոմպոս Թագին առնեն (770) Արքեսեղոց դէմ պատերազմի ելան. և որպէս կ'ըսուի շատ կոտրած ջլլայ՝ պատճէնին որ

երկու կողմն ալերթք հարիւր հոգի խրկեն, որ կողմն որ յաղթէ, անոնց ըլլայ յաղթութիւնը: Ան երեքհարիւրներն եկան մեկզմէկ ջարդելին ինչուան երիկուան, ու Արգեացիներէն երկու հոգի ողջ մնալով և մէկ հոգի Սպարտացիներէն, Արգեացիք դնացին յաղթութիւնը իմացընելու. ան մէկ Սպարտացին ալ մեռած Արգեացիները կողոպտեց տարաւ: Երկրորդ օրն Արգեացիք կը պարծէին որ երկուքք ողջ մնացին, Սպարտացիք ալ՝ որ երեքն մնացին կողոպտեցին. անոր համար նորէն պատերազմ ըրին ու Սպարտացիք յաղթեցին: Ասկէ ետքը ուրիշ երկու տասնիկ պատերազմ ալ ունեցան Սպարտացիք Մեսենացւոց հետ:

Հ. Սպարտացւոց Մեսենացւոց դէմ ըրած առջի պատերազմին ինչպէս եղաւ.

Պ. Սպարտացիք (744) հարստացած ամենուն վրայ տիրել ուզելով, տաստումոտ պատճառներով սկսան պատերազմիլ. ու Մեսենացւոց Ամֆեա քաղաքն առին: Մեսենացիք յաղթուելով ասելն կատղեցան. Սպարտացիք ալ սիրտ առին, երդում ըրին որ ինչուան բոլոր Մեսենացւոց չյաղթեն, ետչգառնան: Երկու անգամ անօգուտ զարնուեցան. բայց Մեսենացւոց մէջ տարեց տասնհանալով Դեղփեսին Ապոլոն կուռքին պատգամովը Արիստոմենին ալ՝ կը զոհ ըրին, և եօթը տարի յաղթութիւնը անոնց մնաց: Ութերորդ տարին Եւփայէս Մեսենացւոց թագաւորը վերատրուեցաւ, և Մեսենացւոց կռիւնները Սպարտացւոց

Հեռքէն քաջութիւն վրկեցին զինքը. և քանի տարի տալին Մեսենացիք բոլորովին յաղթութեան (724)։ Սպարտացիք անոնց ծառայութիւնը նշան՝ հրաման տուին որ էրկիմարդ և ինիկմարդ ամէնքը տուգ մնած՝ Սպարտացւոց Թագաւորներուն ու Վեծամեծներուն Թալմանը գան։

Ֆ. Սպարտացւոց էրկրորդ պատերազմը Մեսենացւոց դէմ ինչ պատճառով եղաւ.

Պ. Մեսենացիք (684) Սպարտացիներէն առանիկ ջարչարուելնուն համար ապստամբեցան ու Արիստոմենին առաջնորդելովը պատերազմեցան, յաղթեցին. և Արիստոմէն Սպարտացիները վախցնել ուզելով, գիշեր առեն մտաւ Սպարտա, ու Ամենաոյ մէհենին գրանը վրայ վահան մը կախեց, վրան գրած թէ "Արիստոմէն կը նուիրէ Ամենաոյ՝ Սպարտացւոց աստուածուհին,,։ Սպարտացիք զարհուրած Դելփիս պատգամ հարցուցին. ու պատասխան առին թէ Ամենաէն զօրապետ մը բերել ատեն։ Թէպէտ ատենս երէց նախատինք էր, բայց նէզը մտած՝ ուզեցին։ Ամենացիք զանոնք ծաղր ընելու համար խրկեցին Տիրտէոս կաղ տաղնապուածը։ Սպարտացիք նոյնն երկու անգամ յաղթեցան. ու երբոր յուսահատած կը մտածէին, Տիրտէոս երէն բանաստեղծութեան անանկ արտերնին վառեց որ մոքերնին գրին մտնել, քան թէ հարցնել, ու բոլորովին յաղթեցին (668)։

ԻԶ

Հ. Ո՞վ էինեց Աթէնքը.

Պ. Կեկրոպս Եգիպտացին (1643). ար քաղաքականութեան ալ մտցնել սկսելով, հաւատքն ու ամուսնութեան կարգ դրաւ. Արիապագոս ըսուած անուանի արդար առեանն ալ ինքը հաստատեց՝ մարդասպանները գատելու համար. և հին գատաստանները գիշեր տեղ կ'ըլլային:

Հ. Աթենացւոց առաջին կառավարութիւնն ինչպէս էր.

Պ. Ինչուան Կոդրոս Թագաւորը միապետութիւն էր. բայց երբոր Հերակլեանք պատերազմով ինչուան Աթենքին գուռը հասան, Աթենացիք պատգամախօսին հարցուցին թէ ինչ ընեն. պատասխան եղաւ թէ "Ո՞ր կողմին Թիքն որ առաջ մեռնի, ան կողմը կը յաղթէ": Ան տեղը Կոդրոս քաղաքացւոց հանար մեռնիլ յանձն առնելով, հագաւ գեղացիի հագուստ. մնաւ պատերազմին աստկացած տեղն ու սպանուեցաւ: Հերակլեանք լսելով թէ պատճառն Աթենացւոց վրայ կատարուեցաւ, որոնք նին կոտրած՝ Թոլուցին եւ գարձան: Աթենացիք ալ Կոդրոս Թագաւորին (1132) յիշատակին համար՝ ալ Թագաւոր չգրին. ասոնք Արխոն անուամբ իշխաններ կը կառավարէին իրենց տարին տարի ջոկ. որոնք առջի եւթանը որդւոց որդի կը նամէին. եօթը (754) տար տարուան կապեցին,

ալ վերջը՝ (684) տարուէ տարի կը փոխու-
էին . և իրենք ինը հոգի էին :

Հ . Ամէնացիք ինչ օրէնքով կը վարու-
էին .

Պ . Առջի առաւոտը գրաւոր օրէնք մը
ջունէնալով՝ խառվուԹիւն մէջ էինէն ալ-
կաս չէր . անոր համար իրենց ուզելովը
Դրակոն (624) անունով մէկը գրաւոր սա-
ակ օրէնք մը տուաւ՝ որ ամէն յանցանքի
պատիժ գլուխ կտրուի , ըսելով Թէ “ Ա-
հը պզակ յանցանքներուն արժանի պա-
ատիժն է . իսկ մեծ յանցանքներուն համե-
մատ պատիժ չկայ աշխարհիս մէջ ,, : Անոր
համար Ամէնացիք նեղացած՝ ազատու-
Թիւն ուզել սկսան : Ազգատներէն Ռամդա-
պէռ-Է ըլլալ կ'ուզէին որ իրենք ալ իշխեն .
հարուստներէն Ախռ-ապէռ-Ի-ն ըլլայ կ'ը-
սէին՝ որ իրենք միայն կառավարեն : Ան ա-
ատենը Սոլոնին անունն էլած ըլլալով . իրեն
Թողուցին որ որոշէ :

Հ . Ո՞վ էր Սոլոն .

Պ . Սոլոն (594) Թէպէտ ազնուական
ցեղէն էր , բայց ինքն ալ անուանի եղած խե-
քին ու առաքինուԹեանը համար . ուսմունք
տալով և ճամբորդուԹիւն ընելով ինք-
զինքը կրԹեց . անուշ բնուԹիւն ունէր . ա-
մէնուն բարիքը կ'ուզէր՝ իր շահը չնայելով .
անոր համար ալ շուտ յանձն առաւ Ա-
խանի պատիւը . բայց իր գրած օրէնքնե-
անկատար էին . վասն զի “ Անկէ առաջ
Ամէնացիք չէին կրնար պահել ,, կ'ըսէր :

ԻԷ

Հ. Սոլոն Աթենացւոց ինչ կարգ դրաւ.

Պ. Դվնաւոր իշխանութիւնը ժողովրդեան ձեռքը տուաւ. իսկ դատաւորութիւնը քաղաքացւոց մեծերուն յանձնեց որ ծերակոյտ կ'ըսուէին, ու ջորս հարիւր հոգի էին, եւ որը վեց հարիւր եղան: Առաջ ամէն բան հրապարակական ժողովքով կ'որոշուէր, որ կ'ընար ուզած օրը ժէյմը, և հոն իւրաքանչիւր եղողին իշխանութիւն ունէր խօսելու. ուստի Ճարտասանութեամբ մէկը կրնար յաղթել բոլոր ծերակուտին խորհրդութիւնը. անոր համար ըսեր էր Ընտիքարխոս Սկիւթացին Սոլոնի, թէ "Ձեր մէջ մտածելու իրաւունքը խեղճացնեցուն տրուած է, իսկ որոշելը՝ խեղճերուն,,: Ուստի Սոլոն Արիսպագոսի իշխանութիւնը նորէն հաստատեց, ու անոնց յանձնեց հրապարակական բաներուն՝ և ոտից կրճտութեան հոգը, գիտնալով որ ամէն բարիք ոտից կրճտուէն կ'ելլէ:

Հ. Սոլոն քաղաքական բաներուն ինչ օրէնք դրաւ.

Պ. Պարտապարտը՝ մախոլը՝ կամ իր ծնողքը չհոգացող ոլան իրեք անգամ ամբաստանուելէն ետքը վտանուն ուտուի:
Գինով իշխանին պատիժը մահ ըլլայ: Պատերազմի մէջ վեհանալներուն ոլորը հատրակութիւնը հոգայ: Օտարականներն Աթենացւոց մէջ մնանեն, բայց կա-

ուսանողութեան ջնասունուին : Որպէս զի
վտարի նոսին ջրլսան , որոնց վրայ որ կու-
կուածին զօրաւոր ըլլայրս , խեղեկոյս վճռով
Թէ որ վեց հազարին աւելի ինձակ ելլէ վը-
րան , սասը սարի պիսուրուի . սա պատ-
ճառս եղելին բարի մարդիկ ալ կ'պիսր-
րուելին իրենց շատ նախանձոլնին սունենալ
նոսին համար :

Հ . Սոզոմնին օրէնքնին ըրաւէլին հոս
Ամենայնց վինակին ինչպէս եղաւ .

Պ . Ինչպէս որ կ'երևնայ՝ Սոզոմն նեղա-
յած Ամենայնց Թեմնուսուեանը վրայ,
գնաց Ամենքէն սոգիս անդին սասը սարի
պրաւեցաւ : Ան վիջացին (562) ին քանի
հոգի ժողվելով հոն ինչ խառնուԹիւն ձգել
սկսան . որոնց ին էր Պախոսրոսոս , որ
յաղԹեց ինկաձոնց իրեն խելքոնին՝ ու կ'ու-
զեր Թագաւորել : Ինդամ ին ինքզինքը վե-
րաւորած տրնեղուայ՝ կառքով հրապարակ
եկաւ ու ձեացուց Թէ Թշնամինեն ըրեր
են . սասի իրեն յետոյ Թինոսարհ ուզեց
ու անոնցմով սկսաւ Թագաւորի պէս վա-
րուիլ . և կամաց կամաց քաղինեերուն Թիւը
շատցնելով՝ բոլորովին սրրեց (536) : Սոզո-
վրայ հասաւ , և անօգուտ սեղը սզսուռ-
Թինոսին պահելու համար ժողովուրդը
յորդորելով՝ քիչ սասեցին ինքը մեռաւ :

Հ . Ինչ կերսով Պախոսրոսոս կըր-
գաւ Ամենայնց սիրսը շահիլ .

Պ . Գեղացիներուն գեսին բանիլ վասը-
նին սրինցուց . քաղաքացուց մէջ սրհեռա-
ներ խոժեց , ուսանող Հանք մոցուց . գլխա-

տան էինեց. Հռոմէական զօրքերը գոսա ու անոնց հասկըցուց, և փոխանակ չէնքերով քաղաքին զարդարուց: Ալեռնացիք զօրավար ամ առնոր բանեցուն, ատոնք Թագաւորի տակ ըլլալն նրեննց ազատութիւնէ ալ անուշ եկաւ:

ԻԸ

Հ. Պախատրատէն ետքը Ալեռնացոց ալ նշանեց.

Պ. Իր երկու որդիքն Խոպտրքոս (528) ու Խոպհաս (515). որոնք նրեննց Հօրը պէս պիտութիւն ու արհեստ ծաղկեցընել կը ջանային: Բայց շատ չանցաւ Խոպտրքոսն ատաննեցին (515), Խոպհասն ալ Լսակեդեմոնի փախաւ (510):

Հ. Խոպտրքոսի ինչ ատաննեցին, և Խոպհաս ալ ինչ փախաւ.

Պ. Արիստոպհան և Արմոդհոս երկու բարեկամ էին: Խոպտրքոս Արմոդհոսին քոյրն նրեն կին առաւ ու երթը վերնաւոց. աս բանիս վրայ երկու բարեկամ մեկտեղ այնչափ տատիկ բարկացան, որ նոքը մեկ ընելով օր մը յանկարծ մեռուցին Խոպտրքոսը (515), Թէպէտ նրեննք ալ մեռան: Խոպհաս տատիկ կառնելով, որուն վրայ որ կասկած ունեցաւ՝ ատաննեց, և շատերն ալ խռտովանցընել կը ջանար: Անոնց մէջ Լսանեասա անուամբ կին մը երբոր տանջել սկսան, կինն ինքնիմ վախնալով որ չըլլայ Թէ ցաւէն նոքա մը ըսէ, լեզուն խածաւ՝ վրցուց, ու բռնաւորին առջին ձգեց.

որուն համար եաթը Աթենացիք առնուծ ուշման մը կանգնեցին՝ լեզուն կտրած : Եաքը Խալխաս վախնալով ուղեց որ դրսէն իր քովը մարդիկ ժողվէ . ուսաև եւս Լակեդեմոն վախաս . բայց հոն օգնութիւն մը չգտնելով, եւս գնաց Պարսից Արտաֆեռնէս կուսակալին քով :

Հ . Սպարտացիք ինչո՞ւ չօգնեցին Խալխասայ .

Պ . Աղիմէոնեանք Պիսիստրատոսին բռնակալութեանը դէմ կենալնուն համար Աթենքէն քշուած՝ Սպարտա գնացեր էին , ու Դելփիսի տաճարը շինելով քուրմերուն միրսը վատկեր էին . անանկ որ ամէն պատգամ հարցընելուն՝ կուռքը Սպարտացւոց վրայ պարտք կը դներ Աթենքին օգնելու՝ որ առջի ազատութիւննին ձեռք ձգեն . և Թէպէտ իրենք Աթենացւոց դէմ էին , բայց Խալխասին օգնելու վախցան , որով հետև պատգամին դէմ ըրած կ'ըլլային :

Հ . Խալխաս կրցա՞ Աթէնք գառնալ Արտաֆեռնեսին օգնելովը .

Պ . Ըհ . վասն զի Աթենացիք ալ նոյն առեն Խալխասայ վրայ ամբաստանութիւն գրեցին Արտաֆեռնեսին . և երբոր Արտաֆեռնէս գրէց Աթենացւոց թէ " թէ որ կ'ուզեն պատերազմէն ազատ ըլլալ , Խալխասը ընդունին " , անոնք Արտաֆեռնեսին ապատնալիքն արհամարհեցին . չուզեցին նորէն կորսնցընել իրենց ազատութիւնը :

ԻԹ

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ Պարսիկք Յունաստանի վայ էլան.

Պ. Մէյմը Իտալիան չընդունելնին պատճառը բերին, երկրորդ Յոնիացւոց ըրած ապստամբութիւնը (504), որ շատոնց Լիդացւոց Թագաւորին տակը մնած էին, ու ան առեն Միլետացւոց Իսիէոս իշխանէն գրգռուած ապստամբեր ու զօրացեր էին, և Աթենացւոցմէ ալ օգնութիւն առած՝ Սարդիկէն առեր ու այրեր էին (500): Բայց եուն պատճառը Պարսից անխորհուրդ հպարտութիւնն էր որ առանց կարգի կանոնի կ'ուզէին բոլոր աշխարհս տիրել:

Հ. Պարսից Յունաց դէմ պատերազմին ինչպէս սկսաւ.

Պ. Նախ Արտափեռնէս (498) էլաւ նուաճեց զՅոնիացիքը, և Իսիէոսը բռնեց խաչեց: Եաւէն Դարեհ խրկեց իր փեսան Մարդոնիոսն որ վրէժ խնդրէ Սարդիկէին այրելուն համար ու ամէն բոլոր ծովեզերքին: Մարդոնիոս անհմուտ ըլլալուն համար ցամաքին վրայ յաղթուեցաւ, նաւատորմին ալ Աթոս լեռանը ապտականդին քով փոթորիկէ մը ջարդուեցաւ, և ինքն ամօթով ետ դարձաւ: Դարեհ աս եղած չհանեւելուն Ճար ընել և բոլոր Յունաստանի տիրել ուզելով, դեսպան խրկեց թէ "Յունաստանի հողն ու ջուրը կ'ուզեմ": Սպար-

տալիք և Ամենայնիք՝ " Առէք ուտեցէք ,, ըսելով Պարսից դեսպաններուն մէկը կը հոլը ձգեցին , մէկալն ալ դեղինը թափեցին : Եւթը քաղաքին գլխաւորներն ալ կարգել տուին որ կ'ուզէին Պարսից անձնատուր ըլլալ : Թէպէտ ուրիշ շատ քաղաքներ տարտափած՝ հնազանդեցան Դարեհի :

Ե . Դարեհի Յունաց դէմ ըրած առջի պատերազմին կ'ինչ վերջ ունեցաւ .

Պ . Հարիւր քսան հազար հեռուակ զօրք և վեց հարիւր նաւ խրկեց Դարեհ (490) , հետերնին ալ շատ ընծաներ , որ բոլոր Յոյնները դէրն վարեն : Պարսիկները նախ Եւբոէացոց վրայ գնացին , ու վեց օր առաջ մէկ պատերազմելէն ետքը յաղթեցին , քաղաքը մոխիր դարձուցին : Անկէ անցան Իպիսայ առաջնորդելով հասան Մարաթոնեան դաշտը Ամենէին մօտ : Ամենացիք Սպարտացիներէն օգնութիւն ուզեցին , բայց անոնք ուշացան . որովհետև սովորութիւն ունէին որ լուսինը լրանալէն առաջ պատերազմի չէին երթար : Ամենացիք բոլորը առաջ հազար հոգի՝ առաջ զօրավարով , որոնք ամէնքին մէյմէկ օր աւելի հրամայէին , պատրաստուելցան . և խորհուրդ ըրին որ քաղաքին մէջ ապաստան . բայց եւբէը Մելտիադեսին խորհրդովը դէմ ելլել որոշեցին . և որովհետև ամէն օր զօրավարները փոխուելով դժուար կ'ըլլար կառավարելը , բոլոր Մելտիադեսին յանձնեցին : Գնաց Մելտիադես լեռան մը առկ կեցաւ , ու կորած ծառերէ կրնին պատնէշ շինեց : Պարսից զօ-

բաղեալը Դատ առաւ որ ան դիւքը իրեն յաջոդ էն, բայց բազմութիւնը ապաւինած՝ պատերազմի նշան տուաւ : Յոյնք չարաչար կոտորած՝ վտանին վազեցին. ու երբոր ա- նոնք ինչուելին կը զօրանային, Յոյնք երկու կողմէն զարկին ցրուեցին զօրքն ու նաւե- րուն մէջ վախուցին. մէկ քանի նաւ բռնիկ- ցուցին, շատ նաւեր առին, շատ մարդ ալ ջարդեցին. և իրենցմէ միայն երկու հա- րիւր հոգի ննկան : Կ'ըսեն թէ Կիւնեգիրտա կարնէը լոզալով՝ վախչոդ նաւ մը բռնեց ալ ձեռքնէն, ու ի'ուզէր վեր ելլել. կտրե- ցին ձեռքը, ձախսոլը բռնեց. ան ալ կտրե- ցին. ան առնոլը ակռանեռոլը նաւծաւ նա- ւը. գլուխն ալ կտրեցին՝ մեռաւ : Իսկ Սպար- տացիք հազիւ երկրորդ օրը հասնելով՝ ա- նան եղածն, ուրախացան, բայց ամօթով մնացին :

Լ.

Հ. Մարմանեան պատերազմէն ետև Ամենայնիք ինչ վախարէն երին Մելխա- դեսին.

Պ. Ան պատերազմին պատկերը քաշել տուին՝ Մելխագէսը զօրագլուխ ձևացու- ցած : Եւ որովհետև Պարսիկք քար մը բե- րեր էին՝ յաղթութիւնշան կանգնելու հա- մար, ան քարը փիղերուն փորել տուին՝ նեմէս կոտրելին արձանը. մեռնողներուն համար ալ արձաններ կանգնեցին : Բայց քիչ առեն էրթալ Մելխագէս կզգեցաւ անհաստատութիւնը պատերազմ գնալ և

Պարոս կզկնէն զարնուած եւ դարձաւ, Քաղքենիպատուն ամբաստանելը վնդը մահապարտ ալեցնէն, բայց մահուանէ ա զատելով կրնաւած նաւատորմիղն գնին նրմէն ուզեցին. ինք ալ այնչափ սուակ չու նեղնալուն համար՝ բանտին մէջ մեռաւ (489): Ետքը իր որդին Կիմոն բարեկամներու ձեռքով վճարեց հօրը պարտքը: Ուրիշ բարիք ընելը, թէ որ իր յոյսը աշխարհիս վրայ դրեր է, պատուաս ըլլոյ Մելտիադեսին պէս փոխարէնն ընդունելու:

Հ. Մելտիադեսէն եաև Ամենոցւոց մէջ ոմն եղաւ երևելի.

Պ. Արիստիդէս ու Թեմիստոկլէս: Թեմիստոկլեսի հնոլքովը զԱրիստիդէսն աքսորեցին խեցեկոյտ վճռով իր արդարութեը համար: Եւ իր քշուելուն պատճառն ալէկ կ'երևնայ աս դիտուածէս որ կը պատմեն: Գեղացի մը գրել չգիտնալով, և Արիստիդէսը չճանչնալով, ճամբան հանդիպեցաւ Արիստիդեսի ու ասկէց որ սարկէն մը վրայ գրէ Արիստիդեսին անունը. Արիստիդէս հարցուց թէ "գեղն ինչ վնաս ըրեր է անիկայ": Պատասխանեց գեղացին՝ թէ "բան մը չէ ըրած, բայց ես ճանճրացեր եմ լսելէն անոր արդարութեը գովեսը": Ան առեղը Արիստիդէս ձայն չհանած՝ գրեց տուաւ: Խոկ Թեմիստոկլէս խելացի էր և հայրենասէր, բայց խիստ նախանձոտ, որ մեծերուն սովորական պիտի է:

Հ. Արիստիդեսի աքսորուելէն ետքը Թեմիստոկլէս ինչ ըրաւ.

Պ. Մեծամեծ գործքերով ի նմանութեան Թիւնը պատրաստել ջանաց: Գիտնալով որ Դարեհ նորէն կը պատրաստուի գալու վրանին՝ հարկաւոր նաև չինել տուաւ. ու էրբ լսեց Թէ Քաբրքաէս Դարեհի տեղն անցեր է և գէտ ի Յունաստան Համբայ եղեր է, նախանձը մէկդի թողուց, Արիստիդէսը եաւ կանչել տուաւ որ խորհուրդ ընեն:

ԼՍ

Հ. Յոյնք ինչպէս Քաբրքաեայ գէմ գրին.
Պ. Նաւատորմիղին որ երկու հարիւր ութսուն նաւ էր՝ Եւրիբիատէս Սպարտացիին յանձնեցին (485). իսկ բոլոր զօրքին գլուխ Թեմիստոկլէան եղաւ: Լսանիդաս Սպարտոյ թագաւորէն ալ երեցհազար զօրքով առաջ դնաց Թերմոպիլէ կամ Ջերմադրունք ըսուած նեղ կիրճը պահելու: Քաբրքաէս նաեւ կամուրջ շինելով, և ծովը հանդարտ ջրեռնալուն համար պատժելով, հինգ միլիոն չափ մարդ անցաւ Ելեսպոնտոսէն մուտ Յունաստան, և միտքը դրեր էր Թէ առանց պատերազմի ամէնքն իրեն պիտի հնազանդին. և էրբ տեսաւ զանոնք քիչ հոգի պատրաստուած հոն Համբան տեսնելու, զարմացաւ. մարդ խրկեց ըսաւ որ զէնքերը Թողուն. Լսանիդաս պատնեց, "Եկու առ": Ոմանք կսին Յոյներուն Թէ Պարսից զօրքն այնչափ շատ է որ մէկտեղ նետ նետելով կրնան արեը խաւարեցընել. Սպարտացւոց մէկն ալ պատասխան տուաւ. "Ա՛լ աղէկ.

շուքն մէջ կը պատերազմինք ,, : Պարսկինեը
վայ վազեցին և երկու օր առանկ կռուե-
լով ջկրցան զանոնք սեղմընէն շարժել . բայց
երբոր ծածուկ ճամբով մը կրնին վայ եկան ,
Կառնիգառա յուսահատեցաւ , և քովէն ար-
ձակեց զօրքն ըսելով թէ ,, Ես հայրենեացս
պաշտպանելու համար պիտի մեռնիմ , դուք
գնացէք յաջող առ թէ պատերգէք ,, : Ա՛ան
զի պատգամ եղեր էր որ եթէ Հերակլեան
ցեղէն Թագաւոր մը զոհ ըլայ , Յոյնք կը
յաղթեն . և անոր համար հոն եկեր էր :
Բայց հազար հոգի չափ մարդիկ քովէն
ջգաուեցան , ըսելով թէ ,, Ա՛ս կրկնակ
պզուտանի հետ կերակուր պիտի ուտենք ,, :
Ասոնք վազեցին գնշերով թշնամեաց վրայ
ու մեծ ջարդ տուին . վասն զի չՃանչնալով
Պարսկինեը մեկզմէկ կը ջարդէին : Բայց
առաւօտուց երբ լմնցան թէ Յոյնք քիչ
հոգի են , պաշարեցին , ու նեռուվ զամէնքը
մեռուցին . միայն երկու Սպարապետ ազա-
տեցան վտանգ . որոնց մէկը խնամարկութեան
մարհուեելուն չդիմացաւ ինքզինքը մեռուց .
երկրորդն ալ նորէն քաջութիւններ ընելով
երես ձերմակցուց : Ետքը ան պարզ ու պե-
ղեցիկ յիշատակարանը գրուեցաւ Թեոդո-
սիէի կրծին վրայ . ,, Ո՛վ անցաւոր , գնա՛
ըսէ Հռոմեացիներուն որ մեզ հոս մեռանք
իրենց օրէնքները պահելու համար ,, :

Տ . Թեոդոսիէի պատերազմին ետև ինչ
ըրաւ Խոսրովտես .

Պ . Քանի հազար հոգի կորընցուցած
ըլալով կոստանդնուպոլսոյ առաջ քաղց Թրակ ,

կրակով։ Ամենացաւոց պատճառ մը եւս եղաւ թէ Ամենքին ազատութիւնը վտանգ սպառնալով պիտի ըլլար։ Բայց ինչպէս որ կ'ենթադրուի՝ Թեմիստոկլէսի հնարքն էր սրով կրցաւ համոզել զամէնքը թէ ան վտանգ պարսպանեղը նաւերն էն։ Վասն զի օրէնք ունէին որ իրենց տունը աւերը՝ դերեզմանները տաճարները ելիմոլուն։ Իսկ ան պատճառեց յանձնեցին քաղաքը, ու ամէն պատերազմի եկող մարդիկը նաւ մտան. իսկ ընտանիքնին շատ վտանգ ուրիշ քաղաք, ոմանք ալ ջուզելով քաղաքին եղեր՝ միջնաբերդը մտան կ'ուցան, վտանգ է ըսելով։ Քսերքսէս ալ եկաւ զանոնք ամէնքը քաղաքին հետ մէկտեղ տյրեց։

ԼԲ

Հ. Թեմիստոկլէսի պատերազմին եաև նորէն պարսպիկը սուր զարնուելցան.

Պ. Սալամինայի նեղուցին մէջը (480)։ Թեսպեսեբրնեխոպէսի՝ ուզեր կարնեթանծ ըլամանիներուն՝ Պելոպոնեսը պաշտպանելու համար, բայց Թեմիստոկլէս Սալամինա ի՝ուզեր կենալ՝ նեղ տեղ ըլլալուն համար։ Վէճն այնչափ տաքցաւ որ Լիսիդեսեբրնեխոպէս գաւազան վերուց Թեմիստոկլէսի վրայ. "Ձայրկ, ըսաւ Թեմիստոկլէս, բայց մանկ լսէ"։ Ան խօսքէս ամբջնալով Եւրիբիադես Թեմիստոկլէսի Թողուց կատարելու Թիւնը։ Ան առնը Թեմիստոկլէս ծա-

ծուկ խմացուց Քսենքսեսի իբրև բարեկամութիւն, թէ Յոյնք հեռանալ կ'ուզեն Սալամինայէն. ուստի խորհուրդ կուտար որ շուտով վրանին վազէ: Թագաւորը խաբուեցաւ, ու չմտածելով աեղւոյն նեղուածքը ըլլալը, հրամայեց որ պաշարեն զՅոյները. Թեմիստոկղէան ալ Արիստիդէսի հետ մէկ սիրտ՝ հովին յաջող կողմը գիտենալով այնպէս շարեց նաւերն որ իրենց քիչ նաւովը երկու հարիւր պարսից նաւերն կոտրտեցին, ձնացածն ալ ցրուեցին. որոց նաւերը ծանր ըլլալով և շատ, նեղուցին մէջ պաշարուեր էին: Եաթը Թեմիստոկղէս ուզեց կամուրջը քակել, բայց Արիստիդէս արգիլեց, ըսելով թէ «Յուսահատած զօրքը ալ մեծ վնաս կրնայ ընել»: Քսենքսէս ալ վախնալով շուտ մը նաւք եղած էտ դարձաւ: Ասանկ ուստ պատճառով հպարտացողը, ձշմարիտ պատճառով կը խոնարհի: Բայց իրեք հարիւր հազար հոգի Թողուց Մարդոնիոս զօրավարին ձեռքը որ պատերազմը շարունակէ:

Հ. Քսենքսէս ետ դառնալէն ետև Մարդոնիոս Յունաց ինչ կրցաւ ընել.

Պ. Յունաց մէջ երկպառակութիւն ձգելու համար՝ Ամենացւոց հաշտութեան դեսպան խրկեց. բայց Արիստիդէս գլխաւոր Արհեան ըլլալով յանձն չառաւ. «Քանի որ, ըսաւ, ձեր արև տուածը երկինքը կը պահէ, Ամենայնք Պարսից Թշնամի պիտի ըլլան»: Ան առեղը Մարդոնիոս կոչած՝ կը սէգն պահանջելնուն համար, պատ երթալ Ամինէի վրայ. Ամենացիք

առջինին պէս Թուղթն քալաքին՝ Սպա-
ղինա քաշուելուն : Պատրիկին մէկը պատկ
հետ վրտանիլ ուզելուն համար քարկո-
ծելին . անոր կինն ու աղջիկն ալ կանայք
քարկոծելին : Ան առեն Սպարապետը
սկսան երեց սահմանը ամրացընել . բայց
եթէ Ամենայնէ յանդիմանութեամբ
օգնութիւն եկան հինգ հազար հոգի , ե-
առնէին հազար Եղուսցի ալ մէկտեղ :
Ոսան բոլորը եղան գրեթէ վաթսուն հա-
զար , որոնց միայն ութ հազարը Ամենայնէ
էին : Նախ Բէռվախա Հակառակեցան , և ե-
րբ Ջոյն պակասութիւնը համար Յոյնք
գիշեր առեն անկէ գնացին , Մարդանիս
կարծելով թէ վախան , հատաւ եաւնուն
Պզատիկ քալաքին քով . ու երբոր առաւկ
զարնուելով Պարսիկք սկսան փախչիլ , Մար-
դանիս նետուեցաւ մէջերնին որ զօրքը ետ
դարձնէ , բայց ինքը զարնուեցաւ մեռաւ
(479) : Ան առեն զօրքը ցրուեցան , հարիւր
հազար մարդ կտրելնցընելով : Նոյն օրը
Յոյնք մնացած նետաստրմլին վրայ մէկ ու-
րիշ յաղթութիւն մ՚ալ ընելով բոլորովին
հեռացուցին Պարսիկները Ըղեսպտնատէն ,
որ մէյմ՚ալ Եւրոպա անցնիլ չհամարձակե-
ցան :

ԼԹ

Հ . Ամենայնէ Պարսից յաղթելէն ետև
Ամէնքը նոյն չնեցին .

Պ . Մտածելով որ քալաքն ամրութիւն
չունենալով միշտ վտանգի մէջ է , սկսան

ամուր բերդով պատել (478)։ Բայց Սպարտացիք երբ լսեցին, նախանձելով դեպան խրկեցին, իբրև թէ պելոպոնեսէն դուրս ամուր տեղ պէտք չէ շինել, որ պատերազմի առն Թշնամեաց ամրանալու տեղ չըլլայ։ Թեմիստոկլէս անոնց միտքն իմանալով, ըսաւ՝ թէ «Դեպան խրկեցէք որ մեր միտքն իմացընեցէք»։ Եւ ինքը դեպանները տուն մէկն եղած՝ մինակ առաջ գնաց, ստիպելով որ մեկալնոնք ուշանան, մինչեւ որ փութացուցած պատկին չէնքը առաջ երթայ։ Երբոր Թեմիստոկլ Սպարտա հասաւ, մինակ ապեան չէլաւ, «Ընկերներս պիտի գան» ըսելով. և երբոր անոնք ուշացան, Թեմիստոկլէս յորդորեց որ Սպարտացիք նորէն դեպան խրկեն փութացընելու համար։ Երբոր Աթենացւոց խօսք դրած առնը հասաւ, Թեմիստոկլ եւս խնդրեց թէ «Ուրիշ բան Աթենացւոց նրատուն էր. և ինծի ալ չէք կրնար միտք դնել, ըսաւ, վասն զի ձեր դեպաններն ալ իմ տեղս պատանդ կեցած են»։ Սպարտացիք Թեմիստոկլեսեան, բայց չկրցան ձայն հանել, վասն զի Աթենացիք ալ ամրցած էին։

Հ. Թեմիստոկլ այնչափ քաջութիւններ ունէր փոխարէն ինչ ընդունեցաւ.

Պ. Մեծ յարգ և գովութիւն ամէնէն մէկ բերան. անանկ որ երբ մտաւ Ողիմպիական խաղերն մէջ, ամէն խաղէրը դադրեցուցին՝ զինքը պատուելու համար. այնչափ որ իր փառասիրութիւնն ալ գոհ ըլլալով, ըսաւ. «Այսօր կը քաղեմ աշխատանքիս

պատերը»: Բայց վերջերը սուտ զրպարտու-
թեամբ՝ իբրև թէ Պաւսանիասայ հետ
խոսքը մէկ լրած է, պաշարեցին զինքն, ու
թշուառութեամբ մեռաւ:

Ե. Պաւսանիասայ լրած յանցանքն ինչ
էր.

Պ. Յոյնք ուզելով պատել ծնապատ
կղզինեերն ու Պարսից ձեռքէն, նաւատոր-
միղ մը պատրաստեցին, և գլուխ դրին
Սպարտացիներէն Պաւսանիասը, և Ա-
թենացիներէն Արիստիդէսն ու Կիմոնը: Գնա-
ցին սակայն շատ յաղթութիւններ ըրին,
ինչպէս Բիւզանդիոնն ալ առին. և Պաւսա-
նիաս ինքզինքը շատ յաղթութեան տալով ուռ-
նեցաւցած, գաղտուկ Պարսից գերիներ-
ը փախուց, և խոսք տուաւ Քսերքսէսի
բոլոր Յունաստանն իրեն ձեռքը մատնելու,
թէ որ անիկայ տայ իր աղջիկը Պաւսանիա-
սին: Սպարտացիք լսելով Պաւսանիասայ
անկարգ կերպերը, էս կանչեցին. վրան
երկու անգամ դատաստան եղաւ, ու յայտ-
նի նշան մը չգտնելով ազատեցաւ: Իսկ
Պաւսանիաս թղթակցութիւն կ'ընէր Պար-
սից Արտաւազ նախարարին հետ: Անգամ
մը թուղթը տանողը կասկածելով իր վրայ,
բացաւ թուղթն ու խնդացաւ որ զինքն ալ
մեռցնել պիտի տայ որ չխնդայ թուղթ
տանելը: Պարեանները սա լսելով քննել
սկսան. և Պաւսանիաս երբ խնդացաւ ու Ա-
թենասայ մէհեանը փախաւ, Սպարտացիք
դանելը ձեռնկին, ու հոն Պաւսանիաս ա-
նօթութ մեռաւ (477): Ա տաննեղս թե-

Միտակէս քշուած ըլլալով, Պաւսանիաս անոր ալ Թուղթ գրեր էր. և Թեմիստոկլէս Թէսպէս չէր հաւնած անոր խորհրդին, բայց մարդու ալ չէր ըսած. անոր համար ինքն ալ դաստաստանի կանչուեցաւ. ան ալ փախաւ՝ ու ատկս անդին բարբարական կը պաշտէր։ Եթէ եւս Քաերքսեսի ոտքն Երկայնաձեռն Արտաշէսին քով գնաց, ու հոն Թագաւորէն շատ պատիւ գտաւ. և երբոր Թագաւորը Յունաց դէմ պատերազմ բացաւ, Թեմիստոկլէսը զօրաւոր դրաւ. Թեմիստոկլէս ջուզելով իր հայրենեացը ջնասել, Թոյն առաւ մեռաւ (466)։ Ալա՜ղէկ սեպեց որ իր ազգին ապերախտութիւնը համար ինքը պատիժ քաշէ՝ մեռնի, քան թէ անոնց ապերախտութիւնը փոխարէն հատուցանէ։

ԼԴ

Հ. Արիստիդեսին վերջն ինչպէս եղաւ.

Պ. Նաւատորմղին գլուխ եղած առենը կիմոնին հետ՝ ամենուն սիրելի ըլլալով հետ քով վարուելնուն համար, Սպարտացիք զինքը բոլոր զօրքին գլուխ ընտրեցին։ Եթէ երբոր Աթէնք գարձաւ, զինքը գանձատու ըրին՝ որ քիչ ծախքով ամէն բան կը հոգար ու ինքն ալ քաշութեամբ կ՚ապրէր։ Քալաքացիք կալեսս անոր հարուստ բարեկամը յանգատուրն ալ դաստաստանի կանչեցին՝ զԱրիստիդէսը էնոգալուն համար.

բայց Կալլիաս Արիստիդեսի վկայելովը ի-
մացուց թէ շատ անգամ տասկ տուեր էր
անոր, բայց անիկայ չէր առած : Մեռնելէն
ետքը Թալմանը ծախքը հատուցանեւոս-
ցին ըրաւ, և հոգաց անոր ընտանիքը :
Ո՛ւր էր թէ մէկը գէմ սկզբոյն համար Ա-
րիստիդեսի առաքինութենէն ուզ ալքատա-
կրութենէն ուներնար :

Հ. Արիստիդեսի տէրն ալ անցաւ .

Պ. Կիմոն Մելեսիադեսի որդին (467). որ
Թէսպէա անկարգ մեծցած էր, բայց Ա-
րիստիդեսի խրատներովը յաջորդն ալ ըլ-
լալու արժանի եղաւ : Առիկայ շատ յոյժ
Թուներ ըրաւ Պարսից դէմ : Անոր կողմն
եղած Յունաց քաղաքներն ալ Պարսից ձեռ-
քէն ազատեց : Եւ այն պատերազմներէն
վաստկած ալիւնէն Ամէնքը զարդարեց
շատ երեւելի Հրապարակներովը որ ան մէջտեղն շինուեցան :

Հ. Ամենացիք ինչուան ի՞րբ հաշտ մնա-
ցին Սպարտացւոց հետ .

Պ. Քսերքսեսի դէմ ըրած պատերազ-
մներէն ետքը Ամենացիք սկսան արհամար-
հել Սպարտացիները . և անդամ մը երկրա-
շարժէ մը գրեթէ բոլոր Սպարտացւոց
տները փլան : Եղոտացիներն ալ առիթ
բերով, երբոր Սպարտացիք նեղը մտած
օգնութիւն խնդրեցին Ամենքէն, պերսիկ-
ղէս ատ կսկեց որ չօգնեն . բայց Կիմոն
ըրած դաշնապրութիւններն և Յունաց օգու-
տը յիշելով հաւատացուց որ օգնեն : Եւ ինչը
զրահաւոր ընտրուելով յաջողութիւնով ու

գարձաւ : Ուրիշ անգամ ալ երթայ նոյնն ապաստամբելոյն Եղոտացիք, նոյնն գնայ օգնելու. բայց Սպարտացւոց միաբը փոխուելով ջընդունելոյն : Ամենացիք կարծելով թէ կիմոն երթալ պատճառ աս անարգուելը, զինքը քշեցին (456), և մէկ քանի ուրիշ պատճառ ալ թերեւս ունենալով Սպարտացւոց դէմ (455) : Կիմոն օգնել ուզեց Ամենացւոց, բայց անոնք արգիլեցին՝ Սպարտացւոց կողմը կարծելով զինքն ալ ու հարիւր հոգի իրեն կուսակիցներն ալ : Ան հարիւրը անուններն գինելու համար կիմոնին յորդորելովը Սպարտացւոց դէմ ելան ու սասակի զարնուելովեան : Ասիկ իմացան թէ կիմոն Սպարտացւոց դէմ է. և իրեն կարօտ ըլլալով, հինգ տարին և ան կանչեցին՝ պէրիկղէսին յորդորելովը. թէ պէտ ինքը կիմոնին նախանձոտ էր :

ԼԵ

Տ. Կիմոն ազատանքէն դառնալէն ետքը ինչ երեւելի գործք ըրաւ.

Պ. Նախ (449) ուզելով հաշտեցընել Ամենացիքը Սպարտացւոց հետ, հինգ տարուան զինադադարով. և միաբանեցուց զանոնք դրսի թշնամւոց դէմ. և իր առաջնորդելովը գնացին երկու հարիւրով Կիպրոս կղզին ազատելին թշնամւոց ձեռքէն. բայց պատերազմին վերջը կիմոն սասկ վիրաւորուած՝ տեսաւ որ յաղթութիւնն անկասկած պիտի ըլայ, հրամայեց

ուտաւ որ իր մահը Թշնամւոյ չխնայելուն
ինչուան պատերազմին եռքը, և այնպէս
մեռաւ : Իր մահուանէն եռքը երեսուն օր
բանակը իր հրամանին կը հնազանդէր,
ինչուան որ Թշնամիները ետևնին դար-
ձուցին : Միայն մեռած զօրավարին ա-
նունը հնազանդ զօրքին յաղթութիւն ընե-
ուտաւ . հապա թշնամի աչելն մեր անունէ
զօրավարին ՅԻսի անուանելը մեզ կը յաղ-
թենք մեր Թշնամւոյն սասանելի , Թէ որ
հնազանդ ըլլանք :

Հ . Կիմոնէն եաև Ալթենացւոց մէջ ե-
րեւելի մէկ եղաւ .

Պ . Պերիկղէս (444) . որ Թէպէս մեծ
ցեղէ չէր , բայց Պնաքսագորայ աշկերտին
ընտրելով՝ խորունկ մտածող և վարպետ հա-
ստղ էր : Կ'ուզէր իշխան ըլլալ , բայց ուրիշի
նախանձը չշարժելու համար առջի բեմանը
բանի մէջ չէր մտներ : Երբոր Կիմոն Ալթե-
նքէն հեռացաւ , Պերիկղէս ամենուն սիրտն
իրեն քաշել սկսաւ . Արիստոտոնին իշխա-
նութիւնը սկսաւցաւ . ամէն վճռուները
ժողովրդեան հաւանութեամբ Թողաց , և ինքը
շատ չէր երևնար ժողովրդեան : Խաղերը
Թատրոններըը շատցուց . քաղաքական ժո-
ղովներուն գնացողներուն տուակ բաժնելու
հրաման հանեց . մէկ խօսքով , Ալթենացւոց
աչքը մտնելու համար անոնց բարիքը ա-
րաց : Ալթէնքը զարդարեց Փիդիաս արձա-
նագործին ձեռքով . բայց գաշնակից քա-
ղաքներն սկսան գանգատիլ՝ "Պատերազմին
տուակը Ալթենքին վատ կը ծախեք" ըսելով :

Ան առեն ուշեց Պերիկղէս որ իր քովէն վռնտէ, և իր անունը դնէ ամէն բանի վրայ։ Աթենացիք յանձն չառին որ փոռքը քոլոր իրեն երթայ, ասոնի իրեն ձեռքը թողուին հասարակաց գանձը։ Բայց կամաց կամաց իրեն անուշ վարուելը պակաելընելով իր թշնամիներն ալ շատցան, մեկէն ձարտասանութեամբ և քանի մը յաղթութիւններով մեծ անուն հաներ էր։

Ե. Պերիկղէսի թշնամիներն իրեն կըղցան վնաս հասցընել.

Պ. Հատ ամբաստանութիւններէն էրքը Պերիկղէսին ըրած ծախքերուն հաշիւն սկսան ուզել. ինքը երբոր տարակուսած կը պատրաստուէր պատասխան տալու, Պեղոպոնեսեան մեծ պատերազմը բացուեցաւ, ինչպէս որ կը կարծեն՝ Ամպաիա Միլետացի խմաստուն կնոջ մը պատճառաւ որ Սպարտացւոց թշնամի էր ու Պերիկղէս իրեն կին առեր էր, և անոր կամքը կ'ուզէր կատարել. մէյմ' ալ որ Աթենացիք մեծամեծ դործքերով չափերնին մոռնալով՝ առեր եղեր էին ուրիշներուն, և ան առեններն ալ սկսեր էին կռնիացւոց դէմ պատերազմ բանալ, ու Պոտիդէա քաղաքը պաշարեր էին, ասոնք կռնիացիք ուրիշներուն հետ միաբանած՝ գանդատեցան Սպարտացւոց ու յորդորեցին որ միաբան դէմ ելլեն։ Սպարտացիք հաւանեցան, բայց առեն վատնելուն համար սկսան խօսքատնելբերել Աթենացւոց, և կ'ուզէին որ Պոտիդէայի պաշարումը վերցուի. Պերիկղէս

ուզելով որ խառնվածքն ըլլայ ու ինքը հա-
մար տալէն ազատի, դէմ կեցաւ. Ան-
նոցմէ ալ անոր յորդորելովը պատերազմին
առաջ տարին, և Պերիկղէս ազգին վերատին
իր վարկերին հասաւ։

ԼԶ

Հ. Ի՞նչ կերպով սկսաւ Պելոպոնեսի
պատերազմը.

Պ. Սպարտացիք (431) և անոնց Ամֆեն-
յոց դէմ եղող ժողովուրդները վճռեցան
հազարի չափ՝ սկսան Ամֆենացւոց վրայ գալ.
իսկ Ամֆենացիք միայն երեսուն հազարի չափ
ըլլալնուն համար՝ Պերիկղեսի խորհրդովը
միայն Ամֆիքը պաշտպանել նայեցան ու
ծովու վրայ պատերազմիլ. ուստի բոլոր
Աստիկէն կոտրընցուցին. բայց ծովու վրայ
անոր վնէժը հանեցին։ Պատերազմին ա-
ւեններէն արևը խաւարեցաւ, և աստիկ
վախ ինկաւ Ամֆենացւոց մէջ. բայց Պերիկ-
ղէս բնական պատճառն իմացընելով քաջա-
լերեց զանոնք։ Պատերազմէն ետքն ալ գե-
ղեցիկ դամբանական մը խօսեցաւ մեռած-
ներուն վրայ, յորդորելով ողջերն որ ջա-
նան անոնց փառքին հասնելու։

Հ. Ո՞րչափ աւեն քշեց Պելոպոնեսի
պատերազմը.

Պ. Քսանըեօթը տարի (431–404). բայց
երկրորդ տարին սոսկալի ժանտամահ ինկաւ
Ամֆենացւոց մէջ, ու մեռնող մեռնողն կ'ըլ-
լային։ Ասոր պատճառը կարծելով Պե-

ընկերեան է՝ որ քաղաքը շատ մարդկներով լեցուցեր էր, վասն որոգանք գրեին ուխտն ձգեցին (430)։ Բայց երեն կարօտ ըլլալով, եթէ նորէն Թալուեան խնդրեցին երթայ ու ալ աւելի մեծցուցին անոր իշխանութիւնը։ Ան ինքը գիշ աստնէն մեռաւ ժանտամահէն (429)· և պատերազմը երթալով կը տաժանար։ Ան միջոցս ընելի եղաւ Պղատեան պատերազմը։

Ե· Պղատեան պատերազմին ինչպէս եղաւ։

Պ· Նախ Լակեդեմոնացիք պաշարեցին Պղատէա քաղաքն ու սկսան հրաբուր ընել ջրոս գրեր (429)։ Քաղաքացիք ալ անոնց դէմ սկսան երեց պարիսպը բարձրացընել տախտակէ կրկին պատ քաշելով ու մէջտեղը աւերակ լեցընելով· դրսի գիշեր ալ տախտակի վրայ կաշի փռելով որ չկարենան բռընկցընել· անանկ որ մէքենաներով ալ չէր կրծանելը· մէկ կողմանէ ալ գետնի տակէն դէպ ի հրաբուրը ճամբայ ըրած՝ անոնց լեցուցած հրը տակէն կը կրէին· բայց անոնց բռնմունքը ջրալթելով յուսահատեցան Թալուեացին։ Երբոր անոնք սկսան բարձրանալ պարիսպը ծեծել, Պղատեացիք դէպ ի վեր ջուրեր կ'երկնցընէին ու պարիսպ առնելը բարձրէն վեր կը քաշէին· դարձեալ՝ երկու ծայրէն շղթայով կապած հատ փայտ մը ուրիշ երկու փայտով պատէն դէպ ի դուրս կ'երկնցընէին ու բարձրը գտնելուն առն գլուխը կ'ինջեցընէին, որ անոր գտնելով՝ պարիսպը կ'ազատէր։ Վախ-

նալով ալ որ ջրեաց Թէ օր մը վրէն, Ա՛ջկ
կոլմէն ակսան նոր պարսպել մը հիսուն։ Ել-
բոր իմացան Ասիեդեմոնացիք որ ասոնք որ
քաղաքն առնելը կը դժուարանայ, ուրէ-
յին կրակ տալ, ետոր դին ծառի ձիւղեր լե-
ցուցին ու բռնկցուցին. ան առեն Ա՛ջկին-
ները յուսահատեցան, բայց զան ալ յան-
կարծական առասիկ անձրև մը մարեց։ Ա-
սիեդեմոնացիք քաղաքն առնելէն յոյսերնին
կտրած, նոր ամուր պատ մը քաշեցին քա-
ղաքին ետեւ դին որ տակէն անձնասուր ըլլան.
ու պահապան դնելով զԱթէնացիները՝
իրենք գնացին։ Քաղաքացիք փախչելով
ետեւ հարուր հոգի միացեր էին, անոնք ալ
յուսահատած, Ա՛ջկինէն կարիճներէն հա-
րիւր քան հոգի եւան ու փախչին։ Գիշեր
մը անձրևի քամին առեն սանդուխներով
պատէն իջան բոլիկ ոտքով որ ձայն չելլէ,
փոսերէն անցան, ան կողմի պահապաննե-
մեռուցին. և Թէպէտ եղեր առեն պա-
տէն կոլմնատ մը կրնեով իմացուեցաւ, բայց
փախան ազատեցան։ Իսկ միացածները բո-
լոլին յուսահատած անձնասուր եղան,
և յոյս ունէին որ իրենք զիրենք արդարա-
ցընեն ու ազատին. բայց անօգուտ. վասն
Սպարտացիք Թեբացւոց խօսքին նայելով,
որ Պղատէացւոց Թշնամի էին, զամէնքն ալ
սպաննեցին։

ԼԲ

Տ. Պելոպիդեան եւս ոչ առաջնորդէ
Ամենացւոց.

Պ. Կէտն ցածագոյն Հարուածը. որ իր հաստութեան աւելի գրգռելով զԱթենացիքը, պատճառ եղաւ պատերազմը շարունակելու ինչուան տասը տարի միշտ մեկզմէկ ակարացընելով, ինչուան որ Կէտն ալ ինկաւ: Եթէ Նիկիասայ յորդորելովն որ չուեցաւ որ յիսուն տարի զինադադարով ըլլայ (421). բայց խիստ քիչ քշեց. վը զի Անկիբիատ զօրանալով, որ Սոկրատայ աշկերտը ու խիստ փառասէր մարդ մըն էր, Աթենացիները պատերազմի գրգռեց:

Տ. Ի՞նչպէս կրցաւ Անկիբիատ Նիկիասայ ըրած յիսուն տարուան զինադադարը րուելը պարտալը հանել.

Պ. Նախ Արգոսի բնակիչները յորդորեց որ Սպարտացիք խմացան, գեղան խլելին Աթենացւոց. Անկիբիատ ալ վախնալով որ ուզածը չյաջողիր, ինքը Աթենացւոց Թշնամի ձեւանալով, գեղացիներուն գաղտուկ ատատրեց որ իրենց իշխանութիւնը Աթենացւոց չյայտնեն. և գիտնան որ անոնց պատճառները ոտպատկան բաներ են: Իակ երբոր գեղացիները երկեան ժողովքին մէջ անծանօթ մարդիկ ձեւանալով, ինքը արհամարհեց զանոնք ըսելով թէ "Խարդախութիւն է Սպարտացւոց ըրածը, պէտք չէ մանկ ընել": Ասանկով արհամարհուելան գեղացիները. և Թեպէտ Նիկիաս չգիտնալով, Հանց Սպարտացւոց մարդն խմանալ ու պատերազմը խափանել, բայց ձար չեղաւ: Իակ Անկիբիատ աս կռիւը գրգռելը բաւական չեղալով մտածեց որ Սիկիլիան ալ առնէ:

Հ. Աղկիբիադ ինչպես առաքաւ Սիկիլիան առնել ուզեց.

Պ. Սիկիլիոյ մէջ (416) Յունաց հասուածներ կը բնակէին, որոնցմէ էին և Լէոնտացիք ու Եգեստացիք, որոնք Սիրակուսացիներէն նեղուելով, Աթենքէն օգնութիւն խնդրեցին: Նիկիաս թէպէտ դէմ կեցաւ՝ շատ թշնամի ունենալնուն համար, բայց ժողովուրդն արդէն ուրիշ առեն Սիկիլիան առնելու եռանդ եղեր էին և պետիկղէս արդիլեր էր, և հիմա Աղկիբիադէն ալ յորդորուելով՝ առելն համոզուեցան ու պատերազմիլ որոշեցին, և զօրապետ ընտրեցին Աղկիբիադն ու Նիկիասը:

Հ. Աղկիբիադ ո՞րչափ առեն զօրապետութենէ ետք.

Պ. Խնամք քիչ. վասն զի երբոր զօրքը ճամբայ ելլելու պատրաստուեր էին, նոյն գիշերը քարտիսին մէջ գտնուած Հերմէս կուռքին արձաններուն քթերը ձեռնունելը ոտնակոխ արած գտան: Ա՛ս բանս Աղկիբիադին վրայ ձգեցին. Աղկիբիադ ալ բոլորեց որ գաղտնաբար ըլլուի: Եւ որովհետև զօրքը նոր պատրաստեր էր, թշնամիները վախնալով, և ճամբորդութիւնը երկարելով գաղտնաբար ուրիշ առեն մը թողուցին: Բայց Սիկիլիա հասածնուն պէս Աղկիբիադ եա կանչուեցաւ որ պատասխան տայ. ինքն ալ գիտնալով որ իր վրայ անունը պէշ կը խոսին, գնաց Սպարտացւոց քովն ու երդուեցաւ ըլլուա որ անհաշտ թշնամի ըլլայ իր հայրենեացը: Աթենացիք ալ զինքը մահապարտ

վճռեցին՝ զաստատանքն չգալուն համար, և քաղաքը վինքն անիծեցին:

ԼԸ.

Հ. Նիկիա Սիկիլեայ պատերազմը ինչ ալեա առաջ տուաւ.

Պ. Գնաց Սիրակուսան պաշարեց, և զուցէ կրնար քան առնել, բայց Ազիաթա դին յորդորանքովը Սպարտացւոց ու Կորնթացւոց Սիրակուսացւոց օգնութիւն հասան, և շատ ջարդեր տալով Աթենացւոց ետ քաշուիլ տալեցին: Եւ Թեսպո՛նիկիա այ ինդրելուին Աթենացիք նորէն դեսպանութիւնա զրկեցին օգնութիւն խնդրելին վրայնուն նաւով, բայց անոնք յանդգնութիւն Նիկիասայ խորհրդին մասին չընդունելով գաղտնի եղան՝ զորնուելցան ու յաղթուելցան: Ետքը յուսահատած երթալ սկսեցին գաղտուկ ետ գառնալ, բայց խաւարումի մը պատահելուն՝ ուսկից շատ վախցան. պատգամ հարցուցին և հրաման առին որ ինչ օր նաւ չմտնեն: Նիկիա աւելորդապաշտութիւն դրան տուաւ որ ալատեն: Թշնամիք ալ մրցելին իմանալով ու առեն գտնելով, ծովին ու ցամաքին վրայնին վազեցին ու առանց պատերազմով մեծ ջարդ առին: Եւ սկսեր զի ձեռացմնելը չկարենան փախչիլ, նաւահանգստին բերանը, որ հինգհարիւր քայլ լայն էր, նաւերով գոցեցին: Աթենացիք յուսահատած՝ ծոլոր ուժով ուզեցին զարնուիլ ու Ճամբայ բանալ, բայց

տրամեան խնամ քինդեր էին, նորէն ջա-
րաչար յարձակուեցան : Ան կատարեալ պատե-
րազմը բոլոր քաղաքացիք ալ կը ստանէին
պարիսպներուն վրայ երած, ու կանչելով՝
շարժմունքներով սիրտ կուտային : Երբոր
տեսան Ամենացիք թէ անցնելու ձար չէ-
զաւ, թէպէտ շատ սիրտ կուտային զօրա-
գլուխները նորէն զարնուելու, բայց վախը
սիրտը էր ամենուն սիրտը. ուստի տրուեցին
որ գիշեր առնն ցամաք ելլեն ու փախչին :
Երմոկրատէս Սիրակուսացոց զօրագլուխը
սա բանխ կասկած երթալով, և գիտնա-
լով որ նոյն գիշերը չէն կրնար դէմ գնել
հանդէպ մը պատճառաւ, մէկ քանի ձիա-
ւոր Ամենացոց կողմը անցուց որ ըսեն թէ
“ Ա գիշեր չորս դին ձամբաներուն վրայ
պահակ զօրք կեցած էն ,, : Նիկիաս հա-
ւատց ու երկրորդ օրուան թողուց երթալը. և
երկրորդ օրը բոլոր ձամբաները՝ կամուրջ-
ները բռնել էին Սիրակուսացիք. ուստի
չարաչար պատերազմելով շատ մարդ կոր-
գուելով կամաց ձամբէն մոլորեցան որ ա-
զանին : Բայց ալ գէշ էրաւ. վե զի շատը
մոլորած մէկմէկ կորընցուցին. որոնց վրայ
նորէն հասնելով Սիրակուսացիք շատը գերի
բռնեցին, Դեմոմենէս զօրապետն ալ մէկ-
տեղ : Երբը հասան Նիկիասայ վրան ալ, որ
շատ գէմ գնելէն երբը երթ իմացաւ թէ մի-
նակ ձիացեր է, յուսահատեցաւ, ու բանի
անձնատուր եղաւ : Ան յաղթով քաղաքն
հազար հոգի՝ ցամաքէն փախչողներն ալ
ջնջուեցան : Երբը Սիրակուսացիք կատարած՝

անպիտանութիւն Նիկիտային և Դեմոսթենեսին ալէկ ծէծ մը քաշելէն եւս ետքնելին. Թէպէտ Դիլետտոս Նակեդեմոնացւոց զօրատեսչ շատ չանաց տրտիլելու, բայց ձար չեղաւ։

ԼԹ

Ջ. Ամենայնէ Սիրակուսացւոց յաղթութիւնը եղեալ իմացան Աթենացիքն.

Պ. Յաղթուելնին նրանց խիստ խեղդեց զօրս երևնալով, ոչչ սար բերդն նրան տուտլուց ազատնելին. բայց եղեալ իմացան Թէ լսածնելնին ալ աւելի է եղած վնասը, վախը և յուսահատութիւնը վազին սկսեց. մանաւանդ եղեալ սկսան նրանց գաշնակցնելը բոլոր Աշնուի գառնալ, աւելի Նկիկիասին ձեռքով։ Ասոնք սկսան ամէն չանքն ընել տակ ժողվել վոյ գալը հաստատ։ Ու մինչև (411) Նկիկիասին ալ Սպարտացւոց ժողովուելն կնոջը դէմ անկարութիւն մը ընելուն համար գնուտպատա ուղարկելով Պարսից քով վախտս. և ուզելով գառնալ իր հայրենիքը, իմացաց որ Թէ ամիսպեռութիւնը վերցնեն ու ազ-

.քին մարդ խրկեցին որ աս նոր կառավա-
րութիւնը ընդունին, անոնք արհամարհե-
ցին, ու կանչեցին Ալկիբիադը զօրապետ
դրին, սոխակով զինքն որ Աթենքին
բռնատիրելը վերցնէ:

Հ. Ալկիբիադ յանձն առաւ նորէն Ա-
թենացւոց առաջնորդ ըլլալու.

Պ. Սիրով(410). բայց առաջ Սպարտա-
ցւոց դէմ յաղթութիւնը ըրաւ՝ ու ծովային
սերութիւնը նորէն ձեռք առած էլլոր
Աթէնք եկաւ, Աթենացիք փառքով զինքն
ընդունեցան, ու ան չորս հարիւր բռնա-
տիրները վռնտեցին: Եոքը զղջալով առջի
ըրածնուն վրայ Ալկիբիադին դէմ, հրա-
մայեցին քուրմերուն որ անոր վրայ ըրած
նզովքնին վերցնեն: Ալկիբիադն ալ սրպէս
զի իր դէշ անունը մոռցնէ, դեմեալէ աս-
տուածուհւոյն ծանր հանդէսով կատարեց.
բայց Աթենացւոց թեթևամտութիւնը չկրցաւ
յաղթել:

Հ. Աթենացիք երկրորդ անգամ ինչ ա-
նիրաւութիւն ըրին Ալկիբիադին.

Պ. Երբոր Աթենացիք Սպարտացւոց ու-
ղած հաշտութիւնը դէմ կեցան ու պատերազմ
սկսան, Լիսանդր Սպարտացւոց զօրա-
պետն օգնութիւն առեր էր Պարսկաստանէն:
Ան առաններէն Ալկիբիադին հարկ եղաւ որ
նաւատորմիղին քիչ մը հեռանայ տակ ժո-
ղովելու համար. և Անախոքոսը թողուց նր
տեղը, պատուիրելով որ չմարտնուի: Բայց ա-
նիկայ ինչքան քաջութիւն մը ընել ուզե-
լով զարնուեցաւ, յաղթուեցաւ, ինքն ալ

Հեռաս։ Ակնարկած պարտքը թե ուրից օգնութիւն հասնիլ. ասոր վրայ Լեւոնդը կարծես ըլլալով գիտցած ձեւը չգոհ վրաքը չկարծցընել։ Անոր համար Ամենացնը կասկածելով Ակնարեսպին վրայ, վնաքը ձգելն ու սեղը տասը զօրապետ դրին՝ որոնց մէկն էր Կանոն (406)։

Խ

Հ. Կանոն էր ընկերները պատերազմը ինչպէս առաջ տարաւ.

Պ. Սպարտացիք Լեւոնդրին սեղ կալնկրատիդասը խրկեցին Ամենացոց վրայ. Ամենացնք ալ հարևր տասը ցուկանաւ օգնութիւն խրկեցին Կանոնին որ նեղն ինկեր էր։ Սպարտացոց զօրապետը յաղթուեցաւ ու սպաննուեցաւ հոն Արգինուսայի պատերազմին մէջ (406), գաշնակիցներուն ալ շատ վնաս եղաւ. իսկ Ամենացոց քաղաքհինգ նաւը կորաւ. բայց մեռելները չթաղելնուն համար ամբաստանուեցան զօրապետները, և վերջ հոգի մեռնելու դատապարտեցին՝ ամենևին թող չտալով որ իրենք վերնիք պաշտպանեն։ Սակայն անպատութիւնով յայտնի կ'իմացընէին որ վերջ ինին հասեր է։

Հ. Արգինուսայի պատերազմէն ետև ուրիշ ինչ պատերազմ ըրին Ամենացնք.

*Պ. Սպարտացնք նորէն Լեւոնդը զօրապետ դրին որ Լամպսակ քաղաքն առնե. եւքը նաւատորմիղով գնաց Ամենացոց

դէմ, և վախ ցուցընելով զանոնք կ'ուզէը խաբել. ու Աթենացիք երբ պատերազմիլ կ'ուզէին՝ էր ընդունէը: Աղկիբիատ որ Թրակիա քաշուեր էր՝ դիտնալով Լիւսանդրի վարպետութիւնը, եկաւ Աթենացւոց կերպ մտիկ ըրին՝ փառքը անոր կ'ըլլայ ըսելով. ուստի քանի մը անդամ Աթենացիք զՎակէդեմոնացիները պատերազմին հրաւիրելէն ետքը տեսնելով որ անոնք կը վախեան էն գալ, իրենք ալ անհոգ եղած՝ ցամաքն եղած կը հանդչէին: Ան միջոցին Լիւսանդր նաւատորմիղով քաղեց վրանին ու առանց պատերազմի բռնելը նաւերուն սիրեց՝ հարժելու ալ տեղ չտալով. և ետքը ցամաք եկաւ Եգոս պետին քով զամէնքը ցրուեց. իրեք հազար ալ գերի բռնեց, ու սպաննել տուաւ, յիշելով Աթենացւոց անգթութիւնն որ ամէն գերիներուն ձախ ձեռքին բուռն մասը կը կտրէին որ աղեղ չկարենան քաշել: Մէկ ժամու մէջ որոշուեցաւ այն տասկալի պատերազմին վիճակը՝ որ քսանըեօթը տարի քշեց:

Հ. Աթենացիք բոլոր նաւատորմիղը երկրորդ անգամ կոտրընցընելէն ետև ինչ վճռակ ունեցան.

Պ. Լիւսանդր հրաման հանեց որ Աթենքէն դուրս Աթենացի չպանուի, մահ սպառնալով. որպէս զի պաշարէ քաղաքն ու տալի բռնէ: Աթենացւոց տուգը անպատմելի էր: Պաշարուեցաւ քաղաքը, սովը սաստկացաւ, և ձարերնին հատած սկսան խրնդրել որ պաշտպրութիւն ընեն: Կտրնթա-

ցնք ու Թէթասցնք կ'ուզէին որ Աթէնքը բռ-
նուելին կործանուի . բայց Սպարտացիք
Աթենացւոց առջի ազնուութիւնները յիշե-
լով խնայեցին անոնց : Ասոնք գաղնատրե-
ցան որ նախ Պիրէոնի բերդերն ու Աթեն-
քին հետ միացնող պատը փլցընեն . ինչ-
պէս որ եղաւ Լիսանդր եկաւ շատ արհա-
մարհելով զԱթենացիները՝ փլուց : Եր-
կրորդ՝ տասնեւրկու ցեղանուէնաւելինաւ
չունենան : Երրորդ՝ որջափ ռեզ որ տիրե՛
էին՝ բոլորը Թողուն : Չորրորդ՝ աքա-
րուածները եւս դարձընեն : Հինգերորդ՝
պատերազմի հրամանը Սպարտացիներուն
առնեն : Ասանկ ահա Պելոպոնեսեան պա-
տերազմը անխեղք վառասկրութիւ ակաւ ,
խելքէ գուրս առելութեամբ աստակացաւ ,
և անթիւ վնասներով լմնցաւ (404) :

ԽԱՆ

Հ . Պելոպոնեսեան պատերազմէն եւս
Աթենացիք և Սպարտացիք ինչ ռեսակ կա-
ռավարութիւն ունեցան .

Պ . Փառասէր Լիսանդրը շատ ռեվերս
տիրելէն եաև , Աթենացւոց վրայ ալ երե-
սուն բռնաւոր իշխան դրաւ (404) . ան երե-
սուն բռնաւորները երբոր իրենցմէ մէկուն
վրայ կասկած կ'երթային թէ իրենց դէմ
կրնայ բան մը ընել , մէկ պատճառաւ մը
կը սպաննէին : Ինչուան հրաման հանեցին
թէ մէկ քաղաք մըն ալ վախչոտ Աթենացի
չընդունի : Մեգարա ու Թեբէ մերժեցին

աա հրամանը. իսկ Սպարտիոյ մէջ Լիւսանդր հարստութենէ խոնթելով բոլորեցուին աբեց :

Հ. Աղկիբիատ ոչ էր պեղոպոնեսեան պատերազմին եաքը.

Պ. Թէպէտ ազգատուած էր, բայց իր հայրենեաց ազատութեանը համար Պարսից Արտաշէս Ուշեղ Թագաւորին քով գնաց որ Կիւբոսի անոր որդւոյն ապստամբութենէ խորհուրդն իմացընէ. և անշուշտ ան առեն մեծ օգնութիւն կը գտներ, բայց Աթենքին բռնաւորները վախնալովանոր հնարքներէն՝ համոզեցին Պարսից փառնաբազ նահատակը որ սպաննէ զԱղկիբիատ : Ան ալ մարդ խրկեց որ կեցած տանը կրակ տուին. Աղկիբիատ լսեցաւ, Թուրը ձեռքը դուրս ցատքեց. ան տաեղը նետով զարկին սպաննեցին (404) :

Հ. Երեսուն բռնաւորները ոչնչակ առեն իշխեցին Աթենքին.

Պ. Քիչ. վասն զի երբոր Թեբացիք Աթենացւոց պաշտպան կեցան, Թրասիբուղոս Աթենքէն վտահտոլ կարմնեբուն գլուխ կեղնալով եկաւ վերնաեց ան երեսուն բռնաւորները երբոր անոնք անհոգ կեցած էին (402) : Եւ առէլ զօրացաւ Թրասիբուղոս ներելով բոլոր բռնաւորներուն կոտրը եղող Աթենացւոց յանցանքը :

Հ. Թրասիբուղոսի առեղծները Աթենացւոց մէջ երևելի ոմն եղաւ.

Պ. Սոկրատ, որ ճշմարիտ փիլիսոփայ էր և բարի օրինակ ամենուն. իր աշակերտներուն կը տրվեցընէր Աստուծոյ էութիւնը, անոր համար աւելորդապաշտներն ու կեղ-

ծաւորները Թշնամի եղան իրեն ու դատապարտեցին զինքը : Թէպէտ ինքը կրնար առանց մը ազատիլ, բայց ջուզեց՝ որ ըլլայ Թէ յանցաւոր կարծուի : Անոր համար խմցուցին իրեն մալախինդ (399), որ Աթենացւոց սովորական պատիժն էր : Սոկրատէն եաև ուրիշ շատ փիլիսոփաներ ալ եղան Յունաց մէջ, բայց անոր պէս ճշմարտասէր ուրիշ մէյմալ չգտնուեցաւ :

Հ. Սոկրատայ մահուան առիթները Յոյնք ի՞նչ երևելի գործք ըրին .

Պ. Տասնըվեց հոգւոյ Սպարտացի կըրտսեր կիւրոսին օգնութիւն գնացին (401), և կիւրոս մեռաւ . իրենք ալ միանակ ճնալով և կարճութեամբ շատ կռիւներ ընելով եաև գալաձան (399) . և որովհետև Տիսափեռն խարդախութեամբ զկռէտըքս Յունաց զօրապետը ուրիշ մեկքանի մեծերով ատաննեց և ի՛ուզէր զամէնքը ջարդել, անոր համար Սպարտացիք (399)նոր զօրքով Ագեսիլայոս Թագաւորը խրկեցին որ երթայ վրէժ հանէ : Ագեսիլայոս երեսուն զօրապետներ իրեն խորհրդական առաւ, գնաց Պարսից դէմ ու շատ յաղթութիւններ ըրաւ : Պարսիկները նեղը մնալով, հնարք մտածեցին ու Թեբացիքը, Արգիացիքը, Կորնթացիքը և Աթենացիքը գրգռեցին որ պատերազմին :

ԽԲ

Հ. Երբոր Աթենացիք ու մէկալ հասարակապետութիւնները ապստամբեցան, Սպարտացիք ի՞նչ ըրին .

Պ. Լեւոնդը դէմ եղաւ անոնց (395), բայց պատերազմի մէջ մեռաւ, ուստի Սպարտացիք նեղը մնալով Ագեսիլայոսը եւս կանչեցին. որ յաղթութիւնը կէս թողուած էր կոր: Շատ պատերազմներ ընէ- ղէն եւս Սպարտացիք նորէն յաղթեցին ու տիրեցին բոլոր Յունաց (393), բայց բռնա- տրութեամբ. ինչպէս որ Թեբացոց վը- րայ ալ ցցուցին իրենց բռնութիւնը:

Հ. Ի՞նչ բռնութիւն ըրին Սպարտացիք Թեբացոց վրայ.

Պ. Փեբիդաս զօրապետին Ողիւնթացոց վրայ երթալու առեն (382) Թեբէ քաղքէն կ'անցնէր. քաղաքին մէջ խռովութեան մը պատճառաւ մէկ կողմիններէրը զինքը նեղ կանչեցին որ օգնէ իրենց. Փեբիդաս ալ խաբխըբեւով գնաց միջնաբերդին տիրեց: Երբոր Թեբացիք գանգատ ըրին Սպարտա- ցւոց, Ագեսիլայոս պատասխան տուաւ թէ "Ամէն բանի մէջ օգտակարն ընելու է,,: Անոր համար թէպէտ Փեբիդասին վրայ տու- գանք դրին, բայց որոշեցին որ Թեբէի միջ- նաբերդին մէջ միշտ լրիւ պահապան դնեն:

Հ. Թեբացիք կրցա՞ն ազատիլ Սպարտա- ցւոց բռնութէն.

Պ. Շատ տարի համբերեցին եւս (378), երբ հարիւր Թեբացի Աթէնքէն քշուած ըլլալով, անոնց մէջէն Պելոպիդաս ու Մե- լան խօսք դրին որ երթան ազատեն իրենց հայրենիքը: Տանըմէկ կտրիճ հետերնին առած՝ գեղացիի զգեստով գաղտուկ մտան քաղաքը: Օր մը երբոր գատաւորները հա-

կնքի մը ժողովքը էին , մեկեր նուն նամակ մը եկաւ , որուն մէջը գրած էր Պետրոսի դասին պատրաստութիւնը : Դասուորը չուզեց բանալ նամակը , ըսելով թէ " կարևոր գործքերը վաղը կը մնանք ,, : Ան միջոցին Պետրոսիգաս իր ընկերները զէնքերնին ծածկած նեղս մնան սպաննելին զամէնքը , ու ձայն տուին ժողովրդեան որ ազատ ըլլան : Երկրորդ օրը գունդ մը Աթենացիք ալ մեկալքշուածներուն հետ վրայ հասան ու միջնաբերդը պաշարեցին . Սպարտացիք ալ նեղը մնած՝ անձնատուր եղան : Թէ որ դասուորները արթուն ըլլային , սա խեղճութեան չէին հանդիպեր :

Հ . Սպարտացիք ի՞նչ հատուցումն ըրին Թեբացւոց , իրենց դասուորները սպաննելնուն համար .

Պ . Մեկէն Ագեսիլայոսը Թեբացւոց վրայ խրկեցին : Թեբացիք վախնալով Թուղուցին քաղաքը փախան բլուր մը վրայ . և Ֆաբրիաս զօրավարը դէմ դնելու հնարք մտածեց . հրաման ուաւ որ ամէնքը ծունկի վրայ գան , վահանները գլուխնիք ծածկեն ու նիզակները դէպ ի դուրս երկնցուցած անշարժ կենան : Ագեսիլայոս անոնց յուսահատած պատրաստութիւնները տեսնելով , եա կեցաւ . բաւական սեպեց բոլոր պատերազմը դադրեցնել ու գառնալ : Ֆաբրիայ ըրածը այնչափ մեծ համարուեցաւ որ ան զօրքին կեցած գլուխը արձան մը վրան դնել տուին : Ետքը նորէն Պետրոսիգաս սպրտացւոց բաւած գնդով , որ իրեք հարիւր

հոգի էին, մեծ կարճութիւն ըրաւ Տէրէ-
ցայի պատերազմին մէջ. Թշնամիին երկու
զօրապետները մեռուց ու մեծ վախ ձգեց
Սպարտացւոց սիրտը:

Հ. Երբոր Թեբացիք սկսան զօրանալ՝ մե-
կալ Յոյնք ինչ կ'ընէին.

Պ. Զանձրացած սա բաժանմունքներէն՝
Սպարտացւոց հետ գաշինք դրին. ուստի Թե-
բացիք մեծ վտանգի մէջ կ'երևնային. վասն
զի միաբանել չուզենալնուն համար, Սպար-
տացիք մեկալ Յոյներն ալ մեկտեղ վտանգին
կուգային ու չնչին վերցնելու զանոնք, բայց
չյաջողեցաւ:

ԽԳ

Հ. Թեբացիք ինչպէս կրցան դէմ դնել
Սպարտացւոց ու մեկալ Յունաց.

Պ. Եպամինոնդն ու Պելոպիդաս (371)
զօրապետ էրան, ու սեանելով թէ Թշնա-
միք երեքպատիկ իրենցմէ աւելի են, գու-
շակութիւններ հանել տալով իրենց զօրա-
ցը սիրտ տուին: Վեց հազար հոր հարիւր
հոգւով Եպամինոնդ քաղքէն հազարի
չափ Թշնամեաց առջևն ելաւ. գիտնալով
որ Սպարտացւոց դաշնակիցներն ալ կը
մրմռային անոնց դէմ: Ուստի անանկ ալէկ
կարգաւորեց իր զօրքը ու Լեւկտրային քով
չարնուեցաւ՝ որ միայն Սպարտացիներէն
հազար հոր հարիւր հոգի մեռան, կէսէմ
բրած Թագաւորնին ալ մեկտեղ: Այնչափ
մարդ մեկեն ուրիշ անգամ չէին կոտրնցու-
ցած Սպարտացիք:

Հ. Լեւկոտրայի պատերազմին լուրն էր ծագ Սպարտա հասաւ՝ ինչ ըրին.

Պ. Սպարտիոյ մէջ խառնակութիւն կ'ըլլային ան առանը: Եփորոսները յայտնեցին ծանծ կել ուղեղով չհասկցին որ խաղերը դադ րին: Իսկ երկրորդ օրը երբ խմացուեցաւ, մեռնողներուն ազգականքը կ'ուրախանայ ին և փախչողներուն կը տրտմէին: Վ՚ա զի օրէնքը կը հրամայէր որ փախչողներուն հետ ընկերութիւն չըլլայ, և ամէն մարդ իշխանութիւն ունէր զանոնք ծեծելու ար համարհելու: Դատաւորները սա անպա մուն օրէնքը զանց առնել ուզելով որ պատե նին չկտաւրի, Ագեսիլայոսի յանձնեցին որ հոգայ: Ագեսիլայոս ալ ըսաւ թէ "Օրէնք նները մէկ օր մը քնացընելուն է որ եաքը աւե լի ուժով գործածուին": Սաանկով ա զատեց զամէնքը ան նախատինքներէն:

Հ. Լեւկոտրայի յաղթուէն եաքը ինչ ըրին Թեբացիք.

Պ. Դաշնակիցներուն մէկ մասը իրենց հետ միաբանելով աւելի զօրացան, ուստի սան Տազտրով մտան Լակոնիան աւերեցին: Ագեսիլայոս Սպարտիոյ մէջը կեցաւ որ քա ղաքը պաշտպանէ: Բայց եաամինոնդ նայեց ան հաշտաւոր քաղաքին. և միայն Մեսենացիքը ազատեց Սպարտացւոց բըռ նուելէն, ուստի մեծ յաղթութեամբ դարձաւ իր հայրենիքը: Բայց որովհետև եաամի նոնդ որոշուած ժամանակէն շատ ամիս աւելի զօրավարութիւն ըրեր էր, անոր համար դատաստանի կանչուեցաւ: Եպա

վինտը պատասխան տուաւ թէ " Սիրով կը ուզենք օրէնքին համար , թէ որ ամէնքիդ ընդունիք և ուրիշներուն ալ խնայընէք թէ վինակ Եպամինոնդ առանց հատարակաթե- տութեէ հաւանութեէը հատարակաց բարւոյն համար այսչափ քաջութիւններ ըրաւ ,, : Դա- տապարտեալ ուղղակի զարմացան իր օրինապա- հութեէը վրայ : Բայց երբեն թշնամիները վինքը անարգելու համար՝ երբեն ալ պատ- ուոյն մը տուին : Իսկ Եպամինոնդ չհանալով ալէկ ընել իր պաշտօնը՝ ի'ըսէր . " Ոմանք մեծ պաշտօններով պատիւ կ'ուզենան , ոմանք ալ երեսնցմովազգի պաշտօնները պա- տուելի կ'ընեն ,, :

ԽԴ

Հ . Պելոպիդաս Լեւկտրայի յաղթութե- նէն ետքը ինչ երևելի գործք ըրաւ .

Պ . Փերայցոց Ալեքսանդր բռնաւորին (369) դէմ խրկուեցաւ , անոր զօրքը փա- խուց . և երբոր նորէն դեսպանութեամբ գնաց , ու ան ալ խրատանց դէմ երթոր բըռ- նեց զինքը պերի ըրաւ , Պելոպիդաս գե- րութեանը մէջ անվախ զանիկայ կը յանդի- մանէր՝ ըրած անգթութիւններուն համար . վա՛ղ ալ շատ անգամ մարդիկը կրակը կը ձգէր ու կը զուարճանար . կամ անասնոյ մորթ վրանին անցընելով՝ հներուն առջին կը ձգէր , և բոլոր թեսաղիան սարսափ էր : Եռքը Ե- պամինոնդ եկաւ առանիկ նեղը խոթեց զՍ- ղեքսանդրն ու ազատեց Պելոպիդասը : Պե-

զոպիդաս ալ կատղած նոքէն անոր վրան
ելաւ՝ վրէժ խնդրելու համար, և սասիկ
կռուելու սուէն զարնուելցաւ մեռաւ: Իսկ
Ալէքսանդրի կինն ու տղաքը ձանձրացած
անոր գէշութիւններէն, ուզեցին մեռցը-
նել զինքը. և որովհետև Ալէքսանդր կաս-
կածելով իր Թշնամիներէն՝ իր պալատին
շուրջ դին պահապաններ դրած ունէր, և
մէկ գոնէն շուն մը իր դրանը քովը, կինը
հնարքով մը շանը դուռնէն հեռացուց, սան-
դուխին վրայ ալ կապերա փռած՝ որ տղան
ձայն չելլէ, տղոյնովը ելաւ խուցը մտաւ,
ու զարկին մեռուցին:

Ֆ. Եպամինոնդին վերջն ինչպէս եղաւ.

Պ. Սպարտացւոց դէմ պատերազմը նո-
րէն սասկանալով, Եպամինոնդ քաղաք
դէպ ի Սպարտա: Բայց անոնք առաջուց
լսնալով պատրաստուելցան ու քաջաբե
դէմ գրին. ասոնք ալ պատերազմ եղաւ:
Եպը նոքէն ուզելով Մանտինէա քա-
ղաքին վրան երթալ, Թշնամիք վրայ հասան.
Եպամինոնդ ամէն կերպ վարպետութիւն
բանեցուց. և երկու կողմէն ալ մարդերնին
հասաւ գրեթէ էին որ չյաղթած եա չդա-
նան: Եպամինոնդ զարնուելցաւ նետով մը.
Թերացիք քաջութեամբ զինքը գրկեցին
պատերազմէն դուրս հանեցին, և երկու
կողմէն սասիկ կռտրածով դարձեցան՝
ինքզինքնին յաղթած սեպելով: Բժիշկներն
ըսին Եպամինոնդայ որ "Եթէ նետը հանեն
վերեկէ՝ կը մեռնիս,,: Ինքը հարցուց պատ-
րաստին համար, ու երբոր լսեց Թէ Թերա-

ինք յայտնեցին, ըսաւ. "Մի՛ կարծէք թէ առ
կենացս եղել օրն է. մանաւանդ թէ իմ
երջանկութեանս սկիզբն է և փառքիս կա-
տարելութիւնը. որովհետև թեթևին յայտնել
կը հոլուամ և Յունաստանն ազատ ": Ետքը
իր ձեռքովը քաշից հանեց նետն ու մէկէն
մեռաւ (363): Ա՛ս մարդս էր դիտուն և քիչ
խօսող. կրնար հարստանալ ու միշտ աղքատ
կ՛ապրէր:

Հ. Մանանինեան պատերազմէն ետքը
Յոյնք ի՞նչ ըրին.

Պ. Թեբացիք բոլորովին ուժերնին կո-
րուսին. և Յոյնք ամէնքը հաշտութիւն ըրին.
որոշեցին որ ամէն քաղաք իր ազատութիւնը
պահէ. բայց Սպարտացիք չմտան աս գաշ-
նագրութեանս մէջ: Ա՛ս միջոցիս Ագեսի-
լայոս օգնութիւն գնաց Եգիպտացւոց, որ
Պարսիկներէն ապստամբեր էին. և յաջո-
ղութեամբ գործքը լմընցուցած դառնալու
առնը Համբան մեռաւ ոսթառն տարուան
(362): Անուանի է իրեն աս խօսքը որ կ՛ը-
սէր. "Պարսից թագը ինծմէ մեծ չէ թէ որ
ինծմէ արդար չէ ": Ագեսիլայոսի մահուա-
նէն ետև ինչուան Փիլիպպոս մակեդոնացին
առնը յիշատակի արժանի բան մը չունի
Յունաստան:

ԽԵ

Հ. Ե՞րբ սկսաւ Մակեդոնացւոց Թագա-
ւորութիւնը.

Պ. Մակեդոնիոյ Թագաւորները Հերքիւլէսի
ցեղէն էին, և շատ Հարուստ տարին չատ

Սպարտացւոց ու Աթենացւոց պաշտպանելն կարօտ էին, ուստի երբոր Ամինտաս Թագաւորին մեռնելէն ետքը տղոցը մէջ խռովութիւն ինկաւ, Մակեդոնացիք ալ պեղոպիդասին դիմեցին, որ փերէսի բռնաւորին դէմ գացեր էր: Պեղոպիդաս հանդարտեցուց զերծնիք ու շատ պատանդներ առաւ անոնց ազնուականներէն՝ թեբէ խրկեց: Անոնց մէջն էր Փիլիպպոս ալ՝ Պերդիկկաս Թագաւորին եղբայրը մեկը:

Հ. Փիլիպպոս ինչ կերպով Թագաւոր եղաւ.

Պ. Պերդիկկասին մեռնելէն ետքը (360) իր տղան դեռ պզտիկ ըլլալով, երկու հոգի իրարու դէմ ելած անոր իրաւունքը յափշտակել կ'ուզէին: Ան առնը Փիլիպպոս, որ քանըչտրա ատրուան էր ու Եպամինոնդին իրատանեորովը կրթուած, փախաւ Թեբէէն, եկաւ Մակեդոնիա՝ կառավարութեան մէջ մտաւ, իր եղբօրը տղան պաշտպանելու զէլով: Մակեդոնացիք ալ խելացի մարդու մը կարօտ ըլլալով քիչ առնէն զինքը Թագաւոր դրին, և անով սկսան առաջ երթալ (357):

Հ. Փիլիպպոս ինչպէս առաջ քաշեց Մակեդոնացիքը.

Պ. Առաջ զօրքերը կրթեց, ու գումտ մը նոր զօրք հնարեց փաղանգ անունով, որ էին վեց հօթը հազար հոգի՝ տասնըվեց կարգ եռակէ եռակ շարուած. զէնքերնին ասպ էր՝ տասնըչորս կանգուն երկայն. և այնպէս վարպետ կերպով մեկմեկու

եաևէն դէպ ՚ի Թշնամին երկնցուցած , որ բոլորը մէկտեղ ամուր պարիսպ մը կը ձևա- նային : Փիլիպպոսի վարմունքն անուշ էր . երեն զինուորներուն ընկեր կը կանչէր , և ինքն օրինակ կուտար ամէն բանի . բայց ա- ւելի առաջ գնաց իր վարպետ կերպերովը : Ոսկին հանք գտաւ Մակեդոնիոյ մէջ , և կաշառք տալով երեն կուսակիցներ կը ժողո- վէր , ու կ՚ըսէր . “ Ոսկի բեռցուած ջորի մը ամէն զինուորներէն քաջ է . մէկ վայ վազելուն ամուր բերդերը կ՚առնէ ,, :

Հ . Փիլիպպոս ինչ երևելի պատերազմներ ըրաւ .

Պ . Ամէնուն հետ պատերազմ ընել սկսաւ (359) . յաղթեց Պէոնիացւոց և Լիւ- ղիկեցւոց . տիրեց Ամֆիպօլսին , առաւ Կրենիդէն ուր գտաւ ոսկիի հանքը : Ետքը բոլոր Թրակիոյ տիրել ուզելով նախ գնաց առաւ Մեթոնը . հոն իր մէկ աչքն ալ կուր- ցաւ ատ կերպով : Աստերիոս Ամֆիպօլսե- ցին եկաւ քաղաքէն եկաւ Փիլիպպոսին ծա- ռայելու , ըսելով թէ ինքը կրնայ զարնել Թռչուններըը Թռչելու առեններին : Փիլիպ- պոս ալ ըսաւ . “ Երբոր սարեկներու հետ պատերազմիմ՝ քեզ քովս կ՚առնեմ ,, : Աս- տերիոս բարկացաւ , մտաւ Մեթոն , պատե- րազմի առեն նետ մը նետեց Փիլիպպոսին աչքին : Նետին վրան թուղթ մը կպած ու գրած էր , “ Փիլիպպոսին աչքին ,, : Ետքը Փիլիպպոս անցաւ Թեսալիան ալ ազա- տեց Ալեսիրոն բռնաւորին ձեռքէն որ Ա- լեքսանդրի յաջորդն էր , ու Թեսալացւոց

ձիաւորներն ալ իր վրայէն հետ միացուց : Թրակիացին քանի մը վէրաւոր քաղաքներ ալ առաւ : Ան միջոցին Հանգիսական ցաւ Յունաց մէջ Մեհենական ըսուած պաոնէրոզին ալ (355), որ աւելի օգտակար եղաւ Փիլիպպոսի :

ԽԶ

Հ. Ինչո՞ւ Մեհենական ըսուեցաւ Փիլիպպոսի առեն Յունաց մէջ գտնուած պատերազմը .

Պ. Փոխկիացիք Դելփիի տաճարին եկիներէն քիչ մը տեղ մշակեցին . որ ուրիշները սեղանակատարութեան սեպեցին և Ամֆիկտիոնին առեանին մէջ անոնց վրայ դատաստան ընելով շատ տակ տուգանք դրին : Փոխկիացիք չկրնալով հատուցանել, առան որ ուրիշ ձար չկայ, Փիլոմելեսի դրգռելովը պատերազմի եկան . Սպարտացիք ալ Ամֆիկտիոնի առեանէն տուգանք քաշած ըլլալնուն՝ ձեռքի տակէն օգնեցին : Ասոնք Փիլոմելես յաղթեց, մասաւ Ամֆիկտիոնի տաճարը, ուրեց անոր սիւներուն վրայ գրուած վէճերը, ուր բոնի պատգամ հանել տուաւ թէ "Ըրածնիերն տղէկ է" : Եա-
քը նոքէն բոլոր Յունաստան երկուք բաժնուած տասնի կուսէյան . երկու կողմէն ալ բռնուած դերին մէկէն կը սպաննէին : Փիլոմելես ալ զոհուեցաւ ձիոյն մը վրայ, և որպէս զի ձեռք չկրնայ՝ ինքզինքը վառնեցաւ ու մեռաւ : Ան միջոցներուս Յու-

մեծն Ալէքսանդր (356)։ Իսկ Ալթէնա-
յիք Դեմոսթենեսին Հարտասանութեամբը
գրգռուած՝ փիլիպպոսի շատ ատելք էին
մեկէն բոլոր Յունաց սիրելու։

Հ. Ո՞վ էր Դեմոսթենէս.

Պ. Որովհետեւ Ալթենացւոց ժողովուրդը
ամէն բան Հարտասանի մը խօսքով առաջ
կը տանէր, Դեմոսթենէս ալ Հարտասանու-
թիւ սիրուվը վառուած տղայ մըն էր. բայց
Հայնը տկար ու լեզուն պակասաւոր ըլլա-
լով, առջի անգամ Հոս խօսելուն ամենուն
առջեւ խաղք եղաւ։ Ինքն ալ պակասութիւնե-
րը շտկելու Համար երբեմն ծովեզրը կ'եր-
թար կը կանչուրտէր, բերանը մանր քարե-
առած կը խօսէր, ինչուան որ լեզուն շտկեց
ու աշխարհիս Հարտասաններուն գլուխն
եղաւ։

Հ. Փիլիպպոս ինչպէս մնաս Յունաս-
տան.

Պ. Մեհենական ըսուած պատերազմը
տասը տարի քշեցին եւս թեբացիք Փիլիպ-
պոսին օգնութիւն ուզեցին. անոր ուզածն
ալ սա ըլլալով, շատ մը եղաւ թերմոպիլէ
եկաւ, մնաս փովկիս, ու առանց կռուելու
Մեհենական պատերազմը վերջացուց եւ թե-
բեաշէն Թպատուր սեպուեցաւ (345)։ Ամ-
փիկտիոնին ժողովքէն փովկիացիքը դուրս
ձգել տուաւ՝ զանոնք սրբապիղծ սեպե-
լով, ու ինքը անոնց տեղն անցաւ։ Փի-
լիմոն խաղերուն ալ ինքը գլուխ եղաւ,
զրկելով կարնեացիքը՝ որ մանուկից սե-
պուած էին փովկիացւոց ըրած սրբապղծ-
ծութիւնը։

Հ. Փիլիպպոս Յունաց հետ միշտ բարեկամ էր.

Պ. Ընկ. վո՞ր ինքը միայն էր առաջ վտանգին և պատուոյն բարեկամ էր, անոր համար բարեպաշտութիւն կեղծելով զամինքը սկարտացընելէն ետև գնաց Բիւզանդիոնն ալ պաշարեց (338) որ Աթենացւոց մէջ սով ձգէ, վո՞ր գրեթէ անոնց բոլոր ապրուստը Թրակիայէն կուգար: Ա՛կն կոչմանե ալ կը պնդէր թէ ինքը հաւատարմութիւն կը պահէ դաշինքներուն, բայց Աթենացիք կ՛աւրեն, զՊարմինոնը իրեն դէմ գրգռելով: Աթենացիք ալ Դեմոսթենեսին փիլիպեան ըսուած ճառերովը յորդորուած՝ զէնքի ձեռք զարկին, Բիւզանդացւոց օգնութիւն խրկեցին Փոկիոն փիլիպոսի, որ կարճ ջրաստեա էր, և միշտ խաղաղութիւն ընելու կը յորդորէր զնոսա. Դեմոսթենէս ալ նեղացած կ՛ըսէր՝ թէ "Փոկիոնը իմ ձառերուս կացինն է":

Խէ

Հ. Փոկիոն ինչ կրցաւ ընել Փիլիպպոսի դէմ.

Պ. Գնաց յայլեց. Փիլիպպոս ալ սեպնեելով որ իր խորհուրդն առաջ չիգնաց, ուրիշ նոր պատերազմ գրգռեց Դելփիոյ էրկիրը պղծողներուն դէմ, և ինքը բարեպաշտ մարդու մը պէս զրաց գնաց ընդդեմ (336). բայց Լոկրեցւոց վրայ երթալու ատեն, եկաւ Փոկիացւոց Եղամխա

բերդին տիրեց. և ասով խմացուց Թէ իր միտքն ուրիշ է: Ոսոն Դեմոսթենէս հասկցաւ զԱթենացիքը որ միտքնին Թեբացւոց հետ փիլիպպոսի դէմ, Թէպէտ և Թեբացիք Թշնամի էին իրենց. և սա բանիս դէպ ատեն ինքն որոշուելով գնաց Թեբէ ու զանոնք ալ հասկցուց: Փիլիպպոս վախնալով սա երկուքին միտքնուէն, ձախտիդ պատգամներ հանել տուաւ որ վախնան: Բայց Դեմոսթենէս ծաղր ընելով բաւ. "Ապրանքն քրմուհիին բերնովը Փիլիպպոս կը խօսի": Եաքը Փիլիպպոս հաշտուիլ ուզեց. և երբոր մոկ չըրին, մաս Բէոտիոս ու զարնուեցաւ անոնց հետ Քերոնէայի մօտ: Փիլիպպոսի տղան Աղեքսանդր ձղքեց Թեբացւոց սրբազան գունդը: Բայց երբոր Աթենացւոց զօրապետներուն մէկն ալ գունդը ձղքեց ու յաղթածի պէս սկսան եանիլ կնալ, Փիլիպպոս տեսնելով բաւ. "Աթենացիք պատերազմիլ չեն գիտեր", ու առաջ քշեց իր փալանգը, վազեց Թշնամեաց վրայ՝ երբոր անոնք զիրենք ապահով կը կարծէին, ու յաղթութիւնը ընծայուց (336): Դեմոսթենէս կուրծ ձարտասան, բայց վախկոտ պատերազմող լլալով, զէնքը ձգեց փախաւ: Փիլիպպոս Աթենացւոց դեսպանը ձրի արձակեց, և առջի գաշնադրութիւնն հաստատեց: Ախրեն տեղի ժէծ փառք էգաւ: Թեբացւոց ալ նեղեց, բայց պահպաներ Թոլուց Թեբէին մէջ:

Ե. Քերոնէայի յաղթութէն վերջը Փիլիպպոս ինչ ըրաւ, և ինչպէս մեռաւ.

Պ. Պարսից վայ երթալ ուզելով, Յոյնները յորդորեց որ հետը գան։ Երբոր պատգամ հարցուց, սովորական կերպով անորոշ պատասխան մը եւրաւ, թէ "Յուդը պահուեր է, մահը մօտեցեր է, ի՛ուզե մորթուիլ"։ Փիլիպպոս այս պատգամը Պարսից տէրութեան կործանելուն վայ մեկնեց։ Բայց ուզեց որ առաջ իր կէտպատրա գաւերը հատանիքը լմընցընէ. հոն Պաւսանիաս անուն պահակ մը զինքն սպաննեց (336)։ Որով հետեւ այս Պաւսանիան իշխանէ մը նախատուած ըլլալով Փիլիպպոսին բողքեր էր, ու ինքը արհամարհուեր էր։ Փիլիպպոս քանըչտրս տարի թագաւորեց։

Հ. Փիլիպպոսին տեղն ալ անցաւ.

Պ. Ալէքսանդր որդին (336), Արիստոտելին ձեռքը կրթուած. որուն համար ըսեր էր Փիլիպպոս թէ "Տղայ ունենալէս աւելի շնորհակալ եմ աստուածներուն՝ Արիստոտելին աւելը ունենալուս համար"։ Ալէքսանդր միշտ Հոմերոսի Իլիականը կը կարդար՝ մէջն գնացողները քաջութիւններուն համար։ Օր մը իր բարեկամներէն մէկուն պատմեր ալ ըսաւ. "Հոյլոս ամէն տեղ ի՛տանէ, ինծի բան չմոլար"։ Փիլիպպոսի տանն շատ քաջութիւններ ընելէն ետքը քանի տարուան թագաւորեցնաւ։

Հ. Փիլիպպոսի մեռնելէն վերջը Յոյնք ի՛նչ ըրին.

Պ. Ամենայնիւ մեծ ապստամբութիւն ըրին, և Փիլիպպոսը սպաննող Պաւսանիասայ ալ սպանկ մը նուխրեցին։ Ալրինչներն ալ գլուխ

քաշէլսկան, բայց Ալէքսանդր գնաց շուտ մը զամինքը նուաճեց. եւ քը Թեբացւոց վրայ գնաց՝ որ Մակեդոնացի պահպանդրօնէն մէկ մասը չարդեր էին, անոնց քաղաքը հիմնայատակ կործանեց (335). միայն քուրմերուն ու պինդարոս բանաստեղծին ցեղին ազատութիւն տուաւ. եւ րեաուն հազար մարդ ալ ծախեց: Ամենայնիւ ատրապիաճ՝ Դեմոսթենեսին ձեռքովն Ալէքսանդրէն հաշտութիւն ուզեցին. անալ նեբեց ամենուն՝ սրտերնին շահելու համար. միայն պահանջեց որ Քարիդեմոս ըստաճ խոովարարը քշուի:

ԽԸ

Հ. Ալէքսանդր Թեբացւոց յաղթելէն վերջն ինչ ըրաւ.

Պ. Կորնթոս ժողվեց ամէն հասարակապետութիւններուն դեսպաններն ու խնամցուց որ կ'ուզէ Պարսից վրայ երթալ: Ան առեն գվնասուր քաղաքացիներն ու փիլսոփաներն եկան իրենց ուրախութիւննին յուցընելու. միայն Դիոգինէս չեկաւ: Ալէքսանդր գնաց որ տեսնէ զինքը. և անոր սղքաստուէը վրայ խղճալով երթալ կ'ուզէր պարգև տալ, Դիոգինէս պատասխանեց. "Մէկդի կեցի որ արևը չխափանես, քեզմէ ուրիշ բան չեմ ուզեր": Զարմացաւ Ալէքսանդր ու ըսաւ. "Թէ որ ես Ալէքսանդր չըլլայի, կ'ուզէի Դիոգինէս ըլլալ":

Հ. Ալէքսանդր Պարսից վրայ երթալու խորհուրդն ինչպէս առաջ տարաւ.

պ. Մակեդոնիա գարձաւ որ պատրաստեն. առաջ տասակ բաժնեց իր եղեռանները, ու երեսունըհինգ հազար ընտիր զօրքով և ուրիշ ամէն հարկաւոր եղած ամառան մը պաշարով Ջամբայ ելաւ (334)։ Իսկ Մակեդոնիան Ընախպատրոսի յանձնեց որ տասուերեք հազարով պահէ։ Եաքը հարիւր վեցտասն ցռկանաւով հասաւ Եղեպոնտոսի ցամաքը։ Գնաց Լամպսակին վրայ պատերազմելու. Ընտքսիմենէս երևելի փիլիսոփան գիմացն ելաւ քաղաքին համար աղաչելու։ Ալեքսանդր իմանալով անոր գալուն պատճառը, երդում ըրաւ որ բարեկամութիւն չնայի, անոր ուզածը չկատարէ։ Ընտքսիմենէս ալ գնաց ըսաւ. "կը խնդրեմ որ Լամպսակը կործանես"։ Ասանկով ազատեցաւ քաղաքը։ Եաքը Փռիւգիայէն անցնելու առեն Ակիլլեսի գերեզմանը պատուեց. անկէ գնաց Գրանիկոն գետէն անցնելու առեն զարնուեցաւ Պարսից հետ ու շատ քաղաքներ ալ առաւ (333)։ Յաջորդ տարին ելաւ գնաց Գորգիոն քաղաքը, և ուզեց տեսնել Գորգիոնի հանգուցեալ կամակը, որուն համար պատգամ եղած էր թէ "Ով որ քակէ, Ասիոյ կը տիրէ"։ Ալեքսանդր հանեց Թուրը՝ կարեց, ու յետև թէ պատգամը կատարեց։ Եաքը քիչ առնի մէջ Փռիւգիա Ասիան առնելով Կիլիկիոյ վրայ գնաց, Պարսիկները վախնալով ձգեցին փախան. ու երբոր Տարսոն քաղաքին ալ նոր կրակ տուեր էին որ վախչին, Ալեքսանդր հասաւ, առաւ։ Հոն Ալեքսանդր քրանած

ելլալով գետը մտաւ որ լուացուի, ու սա-
տիկ հիւանդացաւ : Երբոր ամէնքը ձեռք
քաշեցին՝ վախնալով գեղ տալու՝ և միայն
Փիլիպպոս բժիշկը խոստացաւ բուժնացընել,
ան առեղը տուած ամբաստանութիւն Թուղթ մը
եկաւ Ալէքսանդրին թէ “ Փիլիպպոս բժիշ-
կը կ'ուզէ քեզի Թոյն խմցընել ,, : Ալէքսանդր
պահեց Թուղթը . ու եաթը գեղը խմելու
առեղը ցոյց Փիլիպպոսին , ու անոր երեսին
այլայլութիւնը գիտելով կարծեաց խմեց ու ա-
ռողջացաւ : Դարեհ լսելով թէ Ալէքսանդր
իր վրայ կուգայ , անհամար զօրքով դի-
մաց ելաւ . բայց իր զօրապետներուն խոր-
հուրդը արհամարհեց ու խոտ քաղքին քով
նեղուածք տեղ մը զարնուեցաւ ու յաղ-
Թուեցաւ : Ալէքսանդր կ'ուզէր իր ձեռքովն
սպաննել Դարեհը . բայց Դարեհ վախաւ
պատեցաւ , և Պարսկաց շատ մարդ մեռան
(333) : Դարեհի մայրը՝ կինն ու տղաքն ալ
գերի ընկան . բայց Ալէքսանդր անուշութիւ
վարուեցաւ անոնց հետ :

Հ . Խոսի քով ըրած յաղթութէն եաքը
Ալէքսանդր ո՞ր գնաց .

Պ . Սկաւ գէպ ի Տիւրոս երթալ, և շատ
քաղաքներ ու գաւառներ հնազանդեցան
իրեն . Պարմենիոն զօրապետն ալ Դամաս-
կոն առաւ , ուր որ պահեր էր Դարեհ իր
գանձը , երեք հարիւրէն աւելի կանայքը ,
ուրիշ շատ սպասաւորներ և շատ ալ հարըս-

տուեթիւն : Սիդոնացիք ալ իրենց Թագաւորին բռնուէն ձանձրացած՝ Ալէքսանդրի դիմեցին. Ալէքսանդրն ալ Աբդոլոնիմոսը անոնց Թագաւոր դրաւ :

Հ. Աբդոլոնիմոս ինչ մարդ էր.

Պ. Թագաւորական ցեղէ մէկն էր, որ ամէն բան Թողուցած՝ պարտիզպանութիւն կ'ընէր. և երբոր գնացին զինքը կանչելու՝ առջի բերանը կարծեց Թէ իր վրան կը ծիծաղին : Երբ Ալէքսանդր հարցուց անոր Թէ ինչպէս կը համբերէր աս ազքատութեդ, պատասխան տուաւ Աբդոլոնիմոս. " Երանի Թէ Թագաւորուես մէջ ալ այնչափ ուրախ կարենայի կենալ ,,:

Հ. Ալէքսանդր ինչպէս տուաւ Տիւրոսը.

Պ. Տիւրոս քաղաքը կղզի մըն էր՝ ցամաքէն չորս տասարէզ հեռու. և ան միջոցին մէջ ջուրը տասնիկ կը վազէր խոշոր ալիքներով. քաղաքին պարիսպն ալ բարձր էր հաւուր յիսուն ոտք. հին Տիւրոսին աւերակներուն դիմացը չինած : Ասոնց մէջիններէը խնամ ապահովելուդ ուզեցին որ Ալէքսանդր իրենց հետ խաղաղութիւն ընէ ու անցնի երթայ : Ալէքսանդր յանձն չառաւ, դեսպան խրկեց որ առանց պատերազմ ընելու քաղաքը տան. անոնք նեղացած՝ դեսպանները սպաննեցին ու մարմինները ծովը նետեցին : Ալէքսանդր կատղեցաւ՝ հրաման տուաւ որ ծովը լեցնեն քարերով ծառերով ու հողով. երբոր տասնիկ խնամ գժուարութիւն ալիքներուն յաղթեցին ու պարսպին մօտեցան, Տիւրացիք մէկ նաւ մը լեցուն չոր

Ձիւղերով կռապրով և նաւթով ինչպէս որ ասկէ է պատրաստած ուրիշ պատերազմական նաւերով սարքին խոմբեցին լեցուցած Թուրքին մէջառուանքը. բռընկցուցին ու փախան, որ մարելու ձար չեղաւ: Աղեքսանդր յուսահատելու տեղ մը աւելի կատղած՝ նորէն լեցնել տուաւ, մէկ կողմանէ ալ պատերազմ կ'ընէին: Ա՛ս երկրորդ լեցուցածն ալ սասիկ ալեկոծուէ մը ափուեցաւ: Ան առեղը նորէն ալ ամուր սկսան չինել. Տիւրացիք շատ հնարքներ բանեցընելէն զատ լուղորդներով ալ շատ վնասակ'ընէին, ջրին տակէն ձանկեր կ'անցընէին ծովուն մէջ ձգած ծառերուն ու հեռուէն քաշելով կը փլցընէին: Յոյնք ատ ամէն դժուարութիւններուն յաղթելով լեցուցին. ու երբոր վրան եկան պատերազմելու, Տիւրացիք ալ իրենց բարձր պարսպին վրայ ամուր քարէ աշտարակներ չինեցին: Ծովի կողմէն ալ խոշոր քարեր ձգած էր որ նաւ չէր կրնար մօտենալ. ան քարերն ալ շարժեցին Մակեդոնացիք ու ծովէն ցամքէն սկսան կռուիլ: Ան առեղը Տիւրացիք հասան վրայեր ծայրը երկաթներով նեռի պէս վրանին կը նետէին: Իրենց վրայ նետուած քարերուն դէմ լաթ կը տարածէին որ ուժը կոտրի: Վահաններով վրանին տաքցուցած աւազ կը լեցընէին՝ որ զրահներուն ծակերէն նեղա կը մանէր ու սասիկ կը տանջէր Մակեդոնացիքը: Այնչափ եղաւ որ Աղեքսանդր յուսահատեցաւ: Հայց եօքը նորէն ուժ առած վերջի սասիկութ պատե-

բազմելով պարսպին մէկ կողմը վրաչին, ու կամուրջ դնելով ներս մտան, և անխնայ կոտորել սկսան : Տիւրացիք յուսահատած՝ ոմանք ինքզինքնին կը մեռցնէին, ոմանք ինչուան վերջի շունչը կը կռուէին, ոմանք ալ պատուհաններէ ինչ որ ձեռնըին կար՝ վրանին կը նետէին. և Թէպէտ Ալէքսանդր ձայն հանեց թէ մեհեանները փախցնեն ազատին, բայց կնիկոցմէ և ալոցմէ՝ ի զատ մէկը չէր փախչեր, ու կը սպանուէին : Բայց Սիդոնացիք՝ որ Ալէքսանդրի հետ էին, Տիւրացոցմէ տասնըվեց հազար մարդ փախուցին իրենց նաւերը : Մեռնողներուն թիւը՝ միայն վեց հազար ազնուական էին, Թող ժողովուրդը. Ալէքսանդր բռնուած՝ ներէն ալ երկու հազար հոգի խաչել տուաւ, երեսուն հազար ալ գերի ծախեցին : Եօթը ամիս քշեց Տիւրոսի պաշարումը :

Ծ

Հ. Ալէքսանդր Տիւրոսի առնելէն ետքն ինչ ըրաւ.

Պ. Անցաւ Եգիպտոս վասն գնաց Ջուպեր մոքով, որովհետև իրեն պաշար չէին խըրկած : Ան առնելը Հրէից քահանայապետը իր քահանայապետական հագուստովը հանդիպաւ դիմացն ելաւ : Ան որ տեսաւ Ալէքսանդր, երկրպագութիւն ըրաւ, ըսելով Թէ "Մակեդոնիա եղած առենս տեսիլքի մէջ տեսեր եմ առ զգեստով մէկը որ ձիս կը յորդորէր

Ելեսպոնտոսէն անցնելու : Անկէց անցաւ դնաց Դարդա քաղաքն առաւ Բեսխին ձեռքէն , որ քաջութիւն դէմ կեցեր էր . հոն անդիմադրութիւն տասը հազար հոգի թրկէ անցուց մնացածն ալ ծախեց . իսկ Բեսխոս ոտքը նեղէն կապեց իր կառքին ու քաղաքին շուրջ դին քաշկռտելով սպաննեց , պատճառով թէ Ազիլլեսի նման եղաւ : Անկէց Եփեսոս անցաւ , և Եփեսացիք վնիքը պրոմէթեոս նեցան . վասն զի Եփեսացւոց օրէնքները Պարսից տեղի էին : Եոթը դնաց Մէմֆիս՝ Արամազդայ Ամոնի տաճարը , Արամազդայ որդին կոչուիլ ուզէր . պատգամախօսն իմանալով անոր միտքը , “ Որդի Արամազդայ ,, կանչեց նէն . և երբոր Ալէքսանդր հարցուց թէ “ Իմ հայրս մեռցնողները պիտի պատժուին ,, , քուրմը պատասխան տուաւ թէ “ Հայրդ Արամազդ անմահ է ,, : Ասով իր ծաղրական հպարտութիւնը գոհ եղաւ : Եոթը Ալէքսանդր Եփեսոսի երկրին մէջ Ալէքսանդրիա քաղաքը շինեց , որ աշխարհիս եւրեւէլ քաղաքներուն մէկն եղաւ (331) :

Չ . Երբոր Ալէքսանդր Եփեսոսի ալ տիրեց , Պարսիկները լուր կ'ընէին .

Պ . Դարեհ զեսպանները խրկեց , ուզեց Ալէքսանդրէն նէն ընտանիքը , և անոր խոստացաւ տալու իր դուստրը և Եփրատին ու Ելեսպոնտոսին մէջ տեղ գտնուած երկիրները . բայց Ալէքսանդր չընդունեցաւ : Դարեհ նեղը մնալով եօթը ուղիղ հարիւր հազար զօրք ժողված՝ կ'ուզէր արդիլել զԱլէքսանդրն որ Տիգրիսէն չանցնի , բայց

ձկցաւ։ Ոտամի Տիպրիսէն անցնելով Արբելային քով զարնուեցան ու նոքէն շատ Ջարդ ընելով յաղթեց Ալէքսանդր (331)։ Իսկ Դարեհ իր զօրքովը փախչելու առեն, Բեռաս եզեանը Նաբարզանէն հետ խորհուրդ ընելով ապատամբեցուցին զամէնքը, և՛ ուզէին Դարեհը մատնել Ալէքսանդրին, ու ինքնագլուխ Թագաւորել. բայց կասկածելով թէ եթէ զԱլէքսանդր չեն կրնար իրենց հետ հաշտեցնել, նեռով զայրին Դարեհը մեռուցին ու փախան (330)։

Ը. Ալէքսանդր Դարեհի բոլորովին յաղթելէն ետքն ինչ ըրաւ.

Պ. Շատ հարստութիւնով լեցուած՝ վեր խուռն եռաւ ետաս։ Պերսեպոլիս քաղաքին մէջ գինովութիւն առնելով Պարսից Թագաւորին պալատը կամօք կրակն առաւ յոյն կնոջ մը խօսքով, որ կը յորդորէր զԱլէքսանդրը անով Պարսից վրէժ խնդրելու (330)։ Ետքը Ալէքսանդր Պարսից սէս հատաւեցաւ. և այնչափ եղաւ անկարգութիւնը՝ որ Մակեդոնացիք ալ ապստամբութիւն խորհուրդ մը սկսան ընել բանակին մէջ. բայց ինքը բարկութիւն և անթիւ իր կամքն առաջ կը տանէր։

Հ. Ալէքսանդրի գլխաւոր անգթութիւն գործքերն որո՞նք են.

Պ. Թէպէտ շատ բանի մէջ յայտնի կ'երևնար, բայց խելքէ դուրս երևցաւ անգթութիւնը երբոր Փիլոտասն ապանեց, որ ապստամբութիւն խորհուրդը խմացեր էր ու առաջ կարծելով ձայն չէր հանած, և անոր հայրը

պատմեն ալ ըսեր, որ Փիլիպպոսի և Ալէքսանդրի խնամ սիրելին էր և շատ յա-
ջողութիւններուն ալ պատճառ էր եղեր։
Անգամ մըն ալ հարկնէքի մը մէջ երբոր Ա-
լէքսանդր գլուխը տաքցած իր ըրածներուն
վրայ կը պարծէր ու Փիլիպպոսիններըը վար
կը զարնէր, կսկիծս ձեր սիրելի զօրավարը՝
որ պատերազմի մը մէջ ազատեր էր զԱլէք-
սանդրը, քինչ մը չտվիէն ուրիշ ազատութիւն
բանեցընելով դէմ խօսեցաւ. Ալէքսանդր
կատղեցաւ ցասքէ՝ նետով մը պարկաւ
սպաննեց. Թէպէտ եռքը ինքն ալ ցաւե-
ցաւ։ կսկիծեցնէս փիլիպպոսի իշխաննե-
րուն մէկուն յորդորանքը մոխիկ ջնելուն
ու Թագաւորին Ա՛յ անուն չտալուն հա-
մար՝ տղատանքը սեպուելով ականջը քիմը
կտրած՝ բանտին մէջ մեռաւ։ Երբոր մեռաւ
Հեփեստիոն սիրելի բարեկամը՝ Ալէքսանդր
սգոյն ցաւէն՝ անոր բժիշկին ալ մեռցընել
տուաւ։

ԾԱ

Հ. Ալէքսանդր Պարսկաստանի սիրելէն
ետև դէպ ի ծոր քաշեց.

Պ. Նախ Դարեհն սպաննող Բեսոսը
բանեց մեռուց (328), որ գնացեր բակ-
տրիա ու Սոդդիա գաւառները վրայ Թա-
գաւոր եղեր էր. ետքը ամէն Պարսից գա-
ւառներուն ալ տիրեցին ետև՝ անցաւ դէպ
ի Հնդկաստան գնաց. ինչուան ինդոս գե-
տէն ալ անդին անցաւ (327)։ Երբոր Ի-
դասպ գետին եղերքն եկաւ, Պովրոս Հնդ-

կայ Թագաւորը շատ զօրքով դէմն էլաւ. Ալէքսանդր հնարքով մը խոտից զՆովկիներն ու դիմացն անցաւ՝ կոտրեց զնոսին, պակաս Թիքն ալ դէպի բառնից. հարցուց անոր Թէ "գետն հետ ինչպէս վարուիմ": Պակաս պատասխան տուաւ. "ինչպէս որ կը վայել վարուիլ Թագաւորի մը հետ": Ալէքսանդրի հաճոյ եղաւ անոր վեհանձնութիւնը. ուստի զինքն ազատ Թողուց: Բայց զօրքը շատ աշխատած ըլլալով, ալ առաջ երԹալ չուզեցին ան անծանօթ տեղուանքը: Իսկ Ալէքսանդր՝ դէԹ Ովկիանոսը տեսնելիք ըսելով ինդոսին մէջէն գնաց նաւով ինչուան Ովկիանոս, ու ջրոս կողմին տիրելով դարձաւ:

Հ. Ալէքսանդր հնդկաստանէն ծով գընաց և ինչ ըրաւ.

Պ. Դարձաւ Պարսկաստան (325). մեծ ամբաստանութիւն եղաւ Ճամբան, և զօրքին շատը մեռան տղէն ու ժանտամահէն: Երբոր հասաւ Պարսկաստան, անկրաւելի ընոյ կուսակալներ գտաւ: Ինքն ալ կարգադրեցաւ, Պարսից Թագաւորին ցեղէն կին առաւ. և մտքը դրեր էր որ Բաբելոնի մէջ շատ նորոգութիւններ ընէ ու երԹայ ուրիշ աշխարհք. նեղուս ալ տիրէ. բայց մտիկ վայ հասնելով իմացուց Թէ մտքը դրած բաներըն ինչուան ան առեղը ըրածներուն պէս անպատճառան էին՝ ու երեն օգուտ մը չէին կրնար բերել. և զինքը անմահ կեանքէն զրկելէն էտքը, ատ անցաւորին վայելքէն ալ կը զրկեն:

Ս. Ալեքսանդրի մահն ինչպէս եղաւ.

Պ. Բաբելոնի մէջ կերուխումի հետ ըլլալով, անգամ մը մէկ անուանի սրբեցողն ալ ներս նախանձեցաւ՝ ուզեց անոր յայտնել ուսոյն խնամքով վրան դալ մը եկաւ ու մեռաւ (324). Թէպէտ ոմանք կ'ըսեն թէ վինդը Թուխաւորեցին: Ութն յաջորդ ջրտեղ, ըսելով թէ "Աւելն արժանաւորին կը Թողամ ակրուելիս,, : Մեծախորհուրդ էր Ալեքսանդր և առատաձեռն, բայց անգութ և վատասէր: Տասուերկու տարի Թագաւորեց ու երեսուն տարուան մեռաւ որուն խնամ մեծ վատաւոր Թաղում ըրին: Երկու տարի քշեց Թագման պատրաստութիւնը: Ետքը մեծ հանդիսով Բաբելոնէն Ալեքսանդրիա տարին մարմինը. ու Ալեքսանդրին անուններէն մեհեան մը չինեցին, հոն Թաղեցին, կէս աստուածներուն կարգը սեպելով վինքը:

Ծ Բ

Ս. Յոյնք երբ լսեցին Ալեքսանդրի մահն՝ ինչ ըրին.

Պ. Ազատութենին կորսնցնելնուն վայ չառնելացած ըլլալով ոման ուրախանալ. և Աթենացիք Դեմոսթենեսէն և ուրիշ Հարուստներէն պրպռուած՝ մէկէն ելան պատերազմի Մակեդոնացւոց Անտիպատրոս իշխանին դէմ. առջի բերանը յաղթեցին, բայց ետքը Անտիպատրոսին զօրք օգնութիւն Տանելով, իրենք ամէնքն ալ յաղթուեցան (322): Իսկ Անտիպատրոս գերաւոր Ար-

տասանելը՝ Իսէբիդէան և ուրիշնե՛ր բըռ-
նեց մեռուց. Դեմոսթենէան ալ փախաւ կա-
ըաւելիս կըզին՝ Պոսիդոնի տաճարը. և երբոր
հասան եաւէն խաբխըբելով տանելու հա-
մար, Թոյն առաւ մեռաւ (322): Ասկէ ե՛ա-
քը Յոյնք ալ ձկրցան առջի ազատութենէնին
ձեռք ձգել ատոր անոր հնազանդելով՝ ին-
ջուան որ բոլորովին Հռոմայեցւոց իշխա-
նութե՛ տակը մտան:

Հ. Ալեքսանդրին մահ յայտնեց.

Պ. Ալեքսանդրին ըրած կտակին նայե-
լով ամէն մարդ ինքզինքը աւելի արժանա-
ւոր կը սեպէին: Անոր համար ամէնքը միա-
բանեցան՝ Արիդէոս Ալեքսանդրի եղբայրը
նստեցուցին. բայց խնամակալ կեցաւ՝ մին-
չեւ որ Ալեքսանդր տղայքերը էր (323):
Հռոքսանէ Ալեքսանդրի կինն ալ յղի ըլլա-
լով աշխատեցաւ ծնելու տլան, որուն անունը Ալեքսանդր դրին. և Թէպէտ
Սատիրա մեկալ կինն ալ յղի էր, բայց Հռո-
քսանէն զինքը գաղտուկ սպաննեցուցաւ:
Իակ իշխանները իրարև գաւառապետ երկիր-
նե՛րը մէջերնին բաժնեցին, ու գնացին ա-
մենին ինքնագլուխ սկսան իշխել, և մեծ
կռիւ բացուեցաւ: Ասոնց մէջէն Եումենէսը
հաւատարիմ գտնուելով, Ալեքսանդրի տա-
նը պաշտպան կեցաւ (320). բայց երբը ի-
րեն զօրականները զինքը Անտիգոնոսին ձե-
ռքը մատնեցին (317). որ առջի բերանը
բանալը դրաւ, երքը ազատեց ու հետը բա-
րեկամութիւն ըրաւ: Ա՛ս Անտիգոնոսի ինք-

ղինքը Թագաւոր անուանելով սկսաւ ոխալ բոլոր Աթէնք. իր Դեմեար ալ կ'օգնէր երեն. աս բանիս մէկալ իշխաններէն չհաւանեցան, վախնալով որ իրենց ինկած մասը կը կորսընցընեն: Անոր համար Բաբելոնի Սեվեկոս իշխանին յորդորելով՝ ամէնը մէկ եղած՝ պատերազմի պատրաստուեցան Ընդդէմ:

ԾԳ

Հ. Ընակիմոսին որդին Դեմեար ինչ պօծք ըրած ունի յիշատակի արժանի.

Պ. Ա Դեմեարը Պոլիորկետա կ'ըսուի (306) որ պաշարիչ ըսել է, շատ վարպետութիւնով քաղաքներ պաշարելուն ու առնելուն համար: Խելացի, արուոս, հեզ բնութիւնով մարդ մըն էր. շատ յաջողութիւններ ունեցաւ, շատ ալ ձախորդութիւն. շատ անգամ դէպ'ի Ե-րուսաղէմ պատերազմի եկաւ, ուրիշ շատ քաղաքներէն գաս Աթէնքին ու Կիպրոսին ալ տիրեց. բայց Հռոդոս կըղզին չկրցաւ առնել:

Հ. Դեմեար Պոլիորկետա ինչու համար կ'ուզէր տիրել Հռոդոսի.

Պ. Հռոդոսցիք երկար վաճառականներ ըլլալով Դեմեարին պաշարում էին օգնած Պտղոմէոսին դէմ. ուստի ծովէն ու ցամաքէն սաստիկ ուժով վրանին գնաց (304), շատ տեսակ մեքենաներ գործածեց, անոնք ալ բոլոր ուժով գէմ կեցան, մեքենաներուն շատը այրեցին: Դեմեարին ձայը հասած՝ նոր հնարք մըն ալ բանեցուց. ջինէց մէկ

մեծ բաբան մը քալաքին պարիսպներէն բարձր, ջրս դին երկրեցով պատած, ա- նանկ որ ամէնքը կը կարծէին թէ ոչինչ քա- ղաքը պիտի առնուի: Ուստի բաբանը անիւ- նելու վրայ առած ական պարսպին մօտե- ցընել. բայց յանկարծ Համբան ջրը գե- տինը բացուեցաւ, բաբանն ալ ջրը խլեցաւ միասց: Վ՚ր ղի Հռոդոպիք գիտնալով որ այ- րել չեն կրնար, խեղք բանեցուցեր էին ու ան Համբան տակը փորեր էին՝ ուսկից որ պիտի բերուէր բաբանը: Դեմեար յուսա- հատեցաւ, ու պատճառ բերելով Թէ ու- րիշ տեղ զինքը կը կանչեն, խաղաղութեան ըրաւ Հռոդոպեաց հետ, և ան գործնքներէն ալ քանին անոնց ընծայուեաւ ու գնաց (303): Ետքը Հռոդոպիք ծախեցին անունք, և ան տակով վնեցին ալ մեծ պինձէ արձան մը Հռոդոպին նաւահանգստին բերանին վը- րայ, որուն երկու ոտքին մէջէն կ՚անցնէին ամէն մեծ առագաստով նաւեր ու միայն բուն մասը հազիւ կը գրկուէր: Ա՛ս ար- ձանը ալ Թաւն տարին եաև երկրաշարժէ մը կործանեցաւ: Աաեն անցնէլէն ետքը երբոր Սարակինոսներն առին ան տեղուան- քը՝ ան արձանը աժան գնով Հրէի մը ծա խեցին, որուն պինձը նոր Հարիւր ուղտ բեռ եղաւ:

Ղ. Մնաբանած իշխաններուն Անտիպա- նոսի դէմ ըրած պատերազմը ինչ վիճակ ու- նեցաւ.

Պ. Դեմեար Հռոդոպեաց հետ հաշտուե- լէն ետքը գնաց իր հօրը Անտիպոնոսին քով

ու մեկաեալ՝ վասնզանած իշխանութեան դեմ պատերազմի եկան և Փռիւգիոյ մէջ խլատս քաղաքին քովը զարնուեցան (301)։ Դեմետրէս Թէոդոտա կրնայ կռիւին յաղթեց, բայց աւելի մեծ վտանգի ցանկալով՝ առանց մուծելու Թէ բանակին մեկալ կողմն ինչ կ'ըլլայ՝ եաննուն ինկաւ քշեց իր դիմացինները, ու բանակէն հեռանալով կոտոպնցուց յաղթուելիքը։ Ան ալ երթալ եա գարձաւ, չկրցաւ բանակին քովն երթալ՝ Ջամբան թշնամիներուն վրէրէն ալդիլած ըլլալով։ Ան միջոցին Սելևկոս ընակ ջոլքով կատաղաբար վազեց Անտիոնոսին վրայ ու քիչ մը առեն կռուելով սպաննեց զինքը. Դեմետրէս ալ նեղը ինկած՝ փախաւ։ Ասոնք ան չորս միապետած իշխանները բոլոր Անտիգոնոսին երկիրները ալ մէջերնին բաժնեցին ու իրենք զիրենք Թագաւոր անուանեցին. Սելևկոս եղաւ Ասորւոց Թագաւոր, որուն ինկաւ գրեթէ բոլոր Ասիան ինչուան Ինդոս գետը, Պտղոմէոս Ղագոսը Եգիպտոսի Թագաւոր, Կասանդր Մակեդոնացւոց, Լիսիմաքոս ալ Թրակացւոց։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՎՀՈՐԴԱՆԻ

ԸՆԹԱՑՄԱՆԴՐԻ

ԵԳԻՊՏԱՅԻՒ

Ը Դ

Հ. Պետրոս Գաթան Ա, ինչպիսի թագաւոր եղաւ.

Պ. Պաղեստինա Գաթոլը (301) որ Սաւէլ* ալ կը կոչուի, քառասուն տարի թագաւորեց: Իր յաջորդներուն մէջ ամենէն աւելի խելացի կառավարութիւն ունեցաւ, և պարզութեան խնամ կը սիրէր: Անգամ մը ըսին իրեն՝ թէ "թագաւորին կը վայլէ քիչ մը աւելի փառք ու հարստութիւն": Պատասխանեց. "Ճշմարիտ մեծութիւն մէկ թա-

* Սաւէլ Փրկիչ ըսել է. Հոռոմայէ պու-ին պիպլոսէսի առ անուանը՝ Դեմետրէն պաշարուած ապրելուն իրենց օգնութիւն խրկելուն համար:

գաւոյն մը լրեն հպատակներուն հարուածելն է ,, : Գիտութիւնը ծանկեցուց , եւ մոռացուցանելը պատուեց . և սկսաւ Ալեքսանդրիոյ գրատունը շինել՝ որ խիստ անուանի է . կ՚ըսեն թէ եօթը հարիւր հազարին աւելի գիրք կար մէջը :

Հ . Պտղոմէոս Ղագոսին յաջորդն ալ է .

Պ . Ինոր տղան Պտղոմէոս Բ , փիլադելփոս իր եղբայրաւէր * (283) : Առիւծ չինեց փարոս կղզիին աշտարակը՝ եգիպտոս գնացող նաւերուն լոյս ընելու համար գիշերները , որ եօթը հրաշալեաց մէկը կը սեպուի : Հրէից աստուածաշունչ գրքին վրայ շատ գովեստ լսելով ուզեց որ յունարէն թարգմանուի Ալեքսանդրիոյ գրատանը համար : Ան առնը Հրէից քահանայապետը խրկեց լրեն ոսկի գրով գրած օրինակ մը , եօթանասունուերկուք ալ կարգացողներ՝ որ գնացին թարգմանեցին , ան է Եօթանասունից լաւգմանութիւն ըսուած աստուածաշունչը (275) : Պտղոմէոս զարմացաւ Մովսէսի օրէնքին արդարութեանը վրայ . եւթը ան կարգացողներուն շատ ալնիւ պարգեւներ տալով տաձարին ու քահանայից համար , մեծ պատուով Հաճքեց զրկեց : Պտղոմէոս ուզելով հարատացնել իր թագաւորութիւնը՝ չանցաւ ծանկեցնել արեւելքի վաճառականութիւնը իր երկրին մէջ , որ ինչուան ան առնը Տիբրացւոց ձեռքն էր . անոր

* Ծոպրելու համար . որովհետեւ էր երկու եղբարտը սպանել պատերազմ էր :

համար կարմիր ծովէն դէպ ի Հնդկաց դեռ մը փորձեց՝ որ Համբայ եղաւ կարմիր ծովէն դէպ ի Միջերկրական ծովը երթալու : Ա բան քանի մը անգամ հին Եգիպտացիք ակռեր էին ու չէին կրցած առաջ տանիլ : Յամ Ալէքսանդրիան եղաւ աշխարհիս ի րեք մասին համբարանոցը , և մայրաքաղաք Եգիպտոսի :

Հ . Պտղոմէոս Փիլադելփոսին ոմն յա ջորդեց .

Պ . Պտղոմէոս Եւերգետ այր Բարենայ (247) : Ասիկայ վէճ ունեցաւ իր Բերենիկէ քրոջը մահուանը համար որ Ասորոց Թագուհին էր , շատ ջրերով Ա սորոց վրայ եկաւ , սպաննեց Լաւոդիկէ Թագուհին՝ Բերենիկէին սպաննուելը , ու սկսեց բոլոր Ասորեստանի ինչուան Եփրատ: Հայց լսելով թէ Եգիպտոս խռովութիւն կայ , շատ աւարով ետ դարձաւ . և երբոր Երուսաղէմէն կ'անցնէր , Այ շատ ջոկ ըրաւ ընտիկաւ ըլլալով ըրած յաղթութիւննե րուն վրայ : Ասիկայ իր ցեղին մէջ եօթնին եղաւ որ քիչ մը մարդկութիւն ունեցաւ :

Ը

Հ . Պտղոմէոս Եւերգետէն եաև մնաց .

Պ . Պտղոմէոս Դ . , Փիլոպատոր այր Հօրմէն * (222) : Ասիկայ պատերազմի եկաւ

* Իր հայրը Բառնաւորելուն համար ծաղրելով ըլլան Հայրասէր ըսին :

ՄԾՆԻՆ Անտիոքոսի Աստուց Թագաւորին դէմ, որ եկեր էր առը նախորդին յափշտակած երկիրները ետառնելու համար : Ետ անդամ ատ երկուքին զօրքը միմեանց հետ պատերազմէն ետև՝ երեք երկու Թագաւոր միմեանց դէմ ելան Հռափիա քաղաքին քով : Անտիոքոս կառուցած վարեց Եգիպտացոց բանակին ձախակողմին վրայ ու փախցուցներուն ետևէն ինկաւ . ան ատենը Փիլոպատոր իր ամբ կողմի զօրքովն յարձակեցաւ անոր բուն բանակին վրայ , ու Անտիոքոս ետդարձած՝ բոլոր բանակը ջարդեց . ատանկով յաղթեց պատերազմին ու տիրեց Պաղեստինա և Աստուտացոց մեկ մասին : Եսև ինքզինքը տուաւ ամէն անկարգութիւններու . ատաններ իր եղբայրն ու իր կինը : Ըլած անկարգութիւնները բոլորովին ուժէ ալ ինկած , ամօթալի մահուամբ քաջալար մեռաւ երտնքէօթը տարուան :

Հ . Փիլոպատորին յաջորդ մի եղաւ .

Պ . Պաղոմէոս Ե , Եպիփան ՝ք Երևելի (205) . որուն անգթութիւնը և անհաւատարմութիւնը միայն կը յիշատակուի : Զաւակ Թուհանաւորեցին , ու առը նոսա իր տղան Պաղոմէոս Ա , Փիլոմետոր՝ այսինքն Մայրատեր (181) , որ սասիկ պատերազմ բացաւ Աստուց Թագաւորին Անտիոքոս Եպիփանին դէմ՝ ու անոր ձեռքը մտնուելուն պրեծէ բոլոր աէրութիւնն ալ՝ ինքն ալ : Ան առնը Ալեքսանդրացիք անոր առը նստեցուին անոր եղբայրը Պաղոմէոս Ի Փիսկոն ՝ք Մեծաձոր : Անտիոքոս գնաց

պաշարել Ալէքսանդրիան՝ սուտ Հայն հա-
նելով թէ կ'ուզէ նորէն նահեցընել Պտո-
մէոս Փիլոմետորը . և քիչ մնաց որ քաղաքն
առնէր , բայց Հռոմէն դեսպան հասաւ ու
արգիլեց սա կերպով : Նախ դեսպանը սու-
սւ Անտիոքոսին՝ ծերակուտին հրամանա-
գիրը՝ ուզելով որ մէկէն պատասխանը տայ :
Անտիոքոս երբոր նորէն մուծելու սուէն
ուզեց , Պոպիլիոս դեսպանը բարկացաւ ու
ձեռքի գաւազանովը Անտիոքոսին շուրջ գիծ
ասաղին վրայ կըոր գիծ քաշեց , ըսելով թէ
“ Պատասխանը չսուտած կարող չըլլաս սա
կըոկին դուրս ելլելու ,, : Անտիոքոս վախ-
նալով հնազանդեցաւ հրամանին ու եւ
գարձաւ Ասորեստան գնաց : Ետքը երկու
Պտոլոմէոսները իրար գրկին որ մէջերնին ա-
րուեստը բաժնեն որ Անտիոքոս չկարենայ
գալ նրանց վրայ . բայց քիչ սուէնէն Փի-
լոն գաշինքը սուրելով Փիլոմետորին վրայ
պատերազմի ելաւ , յաղթուեցաւ ու բանտ
գրուեցաւ : Ետքը Փիլոմետոր եղբօրմէն ա-
պատամբութեան վրէժը հանելու սէրը՝ նո-
րէն վրան սէր ցցուց՝ նեղուց , ու առջի
նշխանութեանը հասուց . և ան սէրը ին-
չուան որ ծերացան մէջերնին հաստատուն
մնաց (145) : Փիլոն նորէն սկզբէ բոլոր
սէրութեանը , բայց միայն անգթութեան-
նէր ընելու ու անկարգ ցաւարութիւննե՛րը
կատարելու համար ինչուան մահը :

ԾԶ

— Հ. Փխակունէն եաև մ՚ նասաւ.

Պ. Փխակունին գէշ Համբան բռնող էրկու հոգի ալ նաեւէն եաև յաջորդեց Պաղամէս ԺԱ Աբէսալ այսինքն Սինգահալ (80)։ Եգիպտացիք առաջուց բարեկամ էին Հռոմայեցոց, բայց Աբէսալ չընդունէցան՝ փոխանակ կռնաբեղուն Համար։ Եօթը կէսար և Պաղամէս վեցհարիւր տասնեակ տակ առնելով ինքն ալ դաշնակից գրեցին. Աբէսան ալ ան պարտքը վճարելու Համար սկսաւ շատ տուրք առնել ժողովրդէն, և ան պատճառաւ ամենուն սաեղի ըլլալով փախաւ Եգիպտոսէն. բայց քիչ սաեւնէնորէն դարձաւ Հռոմայեցոց զօրքովը, ու առաջ իրեն դէմ եկող մեծերէն հեռու կեցաւ և անոնց ունեցածներն ալ յափշտակեց։ Թէպէտ սա բաներուս Եգիպտացիք Համբերեցին, բայց օր մը Հռոմայեցի մը կատու մը սպաննելուն Համար կատղեցան ու փարատեցին Աբէսալը։

Հ. Պաղամէս Աբէսային մ՚ յաջորդեց.

Պ. Աբէս մեռնելու սաեն իրեն յաջորդեց իր եղբայր զաւկընեը Պաղամէս ԺԲ, ու կղէոպատրան (52), Հռոմայեցոց յանձնելովզանոնք Պաղամէսին ձեռքովը։ Բայց սա էրկուքը քոյր ու էղբայր սկսան կռուիլ, և կղէոպատրան վռնտուեցաւ։ Եօթը էրեսու Պաղամէս կեսարէն յաղթուած գնաց Եգիպտոս՝ Պաղամէսի բա-

բնկատուելեանը վտահայած , պոլսէտս
պատանին երկու անպէտան ծառանելու
ձեռքով սպանել տուաւ զինքը (48) , կար-
ծելով թէ անով կեսարին աչքը կը մռնէ ,
բայց խաբուեցաւ . վասն զի կեսար նեղա-
ցաւ խաբէութեամբ մեղքնելուն համար ,
և կէնտպատրային վտակքանդովը նուէն
զինքը իր իշխանութեը հատուց . պոլսէտս
նեղանալով կեսարին վրայ պատերազմի է-
ւաւ , յաղթուեցաւ ու մեռաւ (47) : Ան
առնը կէնտպատրան որ Թէպէտ տարօրէ
սլսկ էր , բայց իր փառասիրութեանը
համար չարչք մուծել սկէկ գիտէր , վախ-
նալով որ չըլլայ Թէ սէրութիւնը նուէն ել-
կուք բաժնուի , իր մկիսլ ողջ ելլօրը Թոյն
խմցուց մեռուց ու ինքը սկսեց բոլոր Ե-
գիպտոսի (44) . ինչուան որ Մարկոս Ան-
տոնիոս հռովմայեցի իշխանը եկաւ կէն-
պատրային հետ կարգուեցաւ , Թողուվ իր
առջի կինը Ոկտաւիան , որ Օգոստոս կայ-
սէրքոյրն էր : Ան պատճառաւ Եգիպտոսի
մէջ հռովմայեցիք մկմկու հետ սկսան
կռուիլ , ինչուան որ կէնտպատրան զՆոտ-
նիոս մտանեց ու անոր մեռնելուն պատ-
ճառ եղաւ : Եւ իր ջարուԹիւններուն ալ
չափը լեցուելով յուսահատած ինքզինքը
սուի մը խածնելուտաւ ու մեռաւ (30) . և-
կուքն ալ ինքնիրեն ընտրեց :

Հ . կէնտպատրայի մահուընէն ետև Ե-
գիպտոսի Թագաւորութիւնը ինչ վիճակ ու-
նեցաւ .

Պ . Մեծին Աղէքսանդրի մահուանէն

Եւ ըստ ինչուան Կէտպատրա երկուհարիւր եօթանասունեմեկ տարի դիմանալէն եաւ որ է ըսել 301 էն ինչուան 30, Քոէ առաջ, Տասնմէկերոյ սէրուելեան գաւառ եղաւ ինչուան վեցերորդ գարուն կէսը: Անկէ եաւ սկսեցին Իսմայէլացիք, Մահմետականք ինչուան հիմա:

ԱՍՈՐԻՔ

Ծէ

Հ. Ղեւսանդրի մահուանէն եաև Սե-
լեւկոս լինչ եղաւ.

Պ. Սելեւկոս Ա, որ Նիկատոր այսինքն Յաղթող կ'ըսուի (301), Իսոսին քով եղած յաղթութենէն եաքը երթալ Ասիոյ իշխանութիւնն էրեր Անտիգոնոսի ալ ըրած էր, ու հոն Որոնտ գետին վրայ չինեց Անտիք մեծ քաղաքը որ Անտիոսի մայրաքաղաք եղաւ. իսկ Բաբելոն երթալ վրայ ձիավոր-քաղաքացիքը պակասցան. առն անցնելէն եաքը կործանեցաւ. և հետո ուր չինած ըլլալն ալ չգիտցուիր՝ այն տեղութիւնքը Եփրատին վազելէն ձևացած մեծ լճով մը ծածկուած ըլլալուն: Բաբելացւոց հպարտութենէն ու զեղխութենէն պատիժ՝ այս ըլլալիքը Եսայի մարգարէացեր էր: Սելեւկոս միշտ բարեկամ էր Թրակիոյ իշխանին Լիսիմաքոսին հետ. բայց ծերութենէ առնին նէն մէջերնին կռիւ բացուեցաւ: Սելեւկոս պատերազմով մուտ Լիսիմաքոսին փոքր Ասիոյ կողմի գաւառները. Լիսիմաքոս դէմ եղաւ, բայց յաղթուեցաւ ու սպանուեցաւ (282). և Թրակիոյ Թագաւորութիւնն ալ իրեն հետ ընդցաւ. որուն գաւառները մեծագործներէն ձևացան Բիւթանիոյ և Պէրգամոյ մանր Թագաւորութիւնները:

Ն. Սելևկոս ինչպէս մեռաւ, և երբ
ալ յաջորդեց.

Պ. Մեծին Ալէքսանդրի տէրութիւնը
Ջկրնային բաժնող իշխանութեան մէջը ե-
կայն ատրոսն եղաւ Սելևկոս, բայց եաքը
վինչն սպանուելին (279): Երեւելի մարդ էր
Սելևկոս, բայց աւելի զարմանալի էր իրեն
արդարութիւնը, դթութիւնը և կրօնասի-
րութիւնը: Իրեն յաջորդեց որդին Անտիոքոս
Ա Սոտեր, Սոտերին եաւէն նոյնպէս Անտիո-
քոս Բ Թէոս, այսինքն Աստուած (260):

Ն. Անտիոքոս Թէոսի ինչպիսի՛ մարդ-
աւրութիւն էր.

Պ. Խիստ անկարգութեամբ վարուեցաւ.
անոր Համար երբոր Եգիպտացւոց դէմ պա-
տերազմի գնացեր էր, վերին Ասիոյ մէջ
խառնութիւն մը եղաւ: Պարթեւները գլուխ
քաշած՝ իրենց Թագաւոր դրին Արշակը
որ քաջ ու խելացի մարդ էր, ու Պարսկաս-
տանէն՝ և զոռ շատ երկիրներու ալ տիրեց:
Անոնց քովի ազգերն ալ նոյն ատենը ապըս-
տամբեցան. անոնք որ Անտիոքոս Տիդրի-
սէն անդին եղած արեւելեան գաւառները
բոլոր իրարնցուց: Ան բանիս վրայ իխտա
նէզանալով Պտղոմէոս Եղիպտոսեցին Հե-
հաշտութիւն ընելու՝ անոր ուզածին Տաւան-
լով Թէ ինքը ձգէ Լաւոդիկէ Թագուհին ու
Պտղոմէոսին Բերինիկէ ապրին առնէ: Ա-
նանկ անկարգ Տպանիքին Համ անկարգ վե-
ջը: Երբոր եղիպտոսէր վերա, Անտիո-
քոս Բերինիկէն Թագուց ու նորէն առաւ
Լաւոդիկէն: Ան անզգամ կինը վախնալով

որ ջանայ Թէ նուիրն իր պատուէն կինայ Յոյնով մեռայ զԱնտիոքոսը, և զԲերենիկէն խաբէութեամբ բռնեց ու Բերենիկէին հաւնած Եգիպտացիները ալ մեկուկ սպանեց ու իր Սելեւկիա Ր, կալնիկոս որդին Թագաւորեցուց (246) : Բայց ինքն ալ պատիժը գտաւ . վասն զի Պտղոմիոս Եւերգէտեան եկաւ իր քրոջը մահուանը վրէժ խնդրելու համար բռնեց սպանեց Լաւոդիկէն, ու եղբը անոր որդւոյն Սելեւկոս կալնիկոսին ձեռքէն Ասորեստանի մեծ մասը յափշտակեց :

ԾԸ

Հ . կալնիկոսին մվ յաջորդեց .

Պ . Անոր որդին Սելեւկոս Գ , կերաւնոս (225) . եղբը անոր եղբայրը Անտիոքոս Գ (223), որ իր քաջութիւններուն համար Մեծ կոչուեցաւ : Առջի բերանը Եգիպտացւոց վրայ երթալով Հռափիայի քով յաղթուեցաւ ու ամօթով ետ դարձաւ (217) : Եղբը Հերմիոս իր մեծ իշխանը՝ որուն զօրութենէն ինքն ալ կը վախէր՝ սպաննել տուաւ, երբ իմացաւ Թէ անիկայ ինքն ալ մեռցնել կ'ուզէ . և ամէն տալս տանելու Տնազանդեցնելէն ետքը, սկսաւ քալել դէպ ի արեւելք ուժով ու քաջութեամբ . և Թէպէտ հիւպատոսները կնկլ Պտղեմայ տէրութիւնը , բայց անոնց ետքէն ձեռք ձգած երկիրները ամէնն ալ ձեռքերնէն առաւ : Ինկէ անցաւ կալիասէն անցնելու ու ինչուան Հնդկաստան մինչ

Հօրեղբայրն մեջ ու գարձաւ՝ խելացի և զօրաւոր բանակով ամենին : Անկէ գնաց դէպ՛ի Պաղեստին ու առանց աշխատանքի Եգիպտացւոց ձեռքէն առաւ (203) . ան՝ ալ Հրեայք Եգիպտացւոցմէ նեղացած՝ ալ՝ րով հնազանդեցան Անտիոքոսի , և անկէ ետքն ալ՝ ինչպէս որ Աստուց տէրութիւնը կործանեցաւ :

Հ . Մեծն Անտիոքոս Հրէաստանը առնելէն ետքը ինչպէս մահը իր ամէն ուզածը կրցաւ առաջ տանել .

Պ . Ձէ . Ան՝ ալ ինքնիրեն քաջութիւնը վստահացած ու արդարութիւնը մէկդի դրած , չանդրեվիզի իր վստահութիւնը կշտացընել՝ սկսաւ Փոքր Ասիոյ վրայ երթալ : Ան առեղը Հռովմայեցիք նորին քաղաքներուն Յոյները առնելով որ միանակ չեն կրնար դէմ դնել , Հռովմայեցիքը իրենց օգնութիւն կանչեցին : Անտիոքոս իր ուժին վստահացաւ , մանաւանդ որ Աննիբալ Կարքեդոնացւոց խելացի զօրապետը Հռովմայեցւոց սաստիկ թշնամին ալ իրեն քովը եկեր էր : Բայց Հռովմայեցւոց ինչպէս Աննիբալին խորհուրդը արհամարհեց , որ կ՛ըսէր թէ Խալիոյ մէջ ընէ պատերազմը , և գինքն ալ զրկին հետ խրկէ : Ասոր Յռնտասանի մէջը թերմոպիլէին քով յաղթուած Անտիոքոս (192) : Հռոմէացւոց պատրաստուած՝ Մագնեսիայի մօտ Ղուկիոս Սկիպիոն զօրապետին հետ սաստիկ գարնուելու յաղթուելու , ու ասկէ ետքը որ բոլոր պատերազմին ծախքը վճարել և Տրոս լեռնէն

ապին բոլոր Հռոմայեցւոց Թագաւ (191)։ Ընտրեցաւ գարձաւ իր աթոռը, և չէր գիտեր ի՞նչ ընելիքը. վասն զի իր գանձը պարպուած էր. ուստի առակ ժողվելու համար և զաւրք պահելու սկսաւ քաղքենիքը. և մէկ գիշեր մը Եղեմայիս քաղաքին մէջ Ս. բանտէզ Բէլին կառաւնը մաս, և ուզեց որ իջեցնէ ան կառաւնը գանձը. քաղաքացիք աս արգելուելնուն համար կառաւնը՝ վասն վաղելցին ու ապտնեցին իր քովի ընկերներովը (187)։

Ծ.Թ

Ս. Մեծն Անտիոքոսի յաջորդն ալ եղաւ.

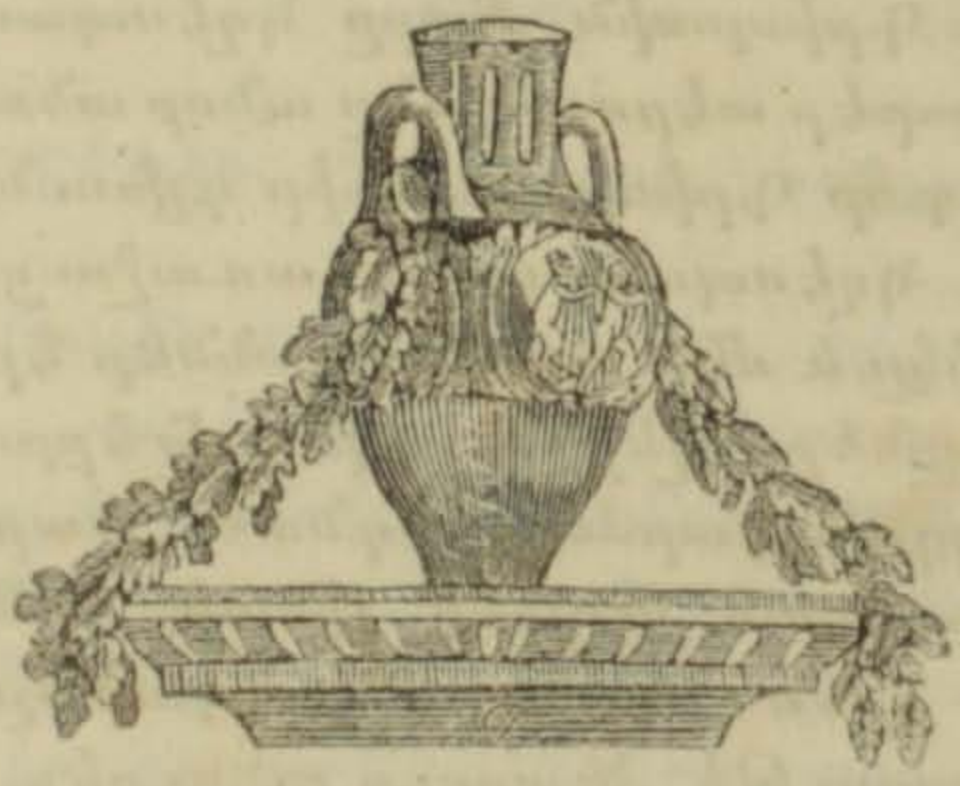
Պ. Որդին Սելեւկոս Դ., Փիլոպատոր (186), որ խրկեց Հեղիոդորոսը Հրէից տաճարը կողոպտելու համար (176)։ Սելեւկոս Փիլոպատորին յաջորդեց Անտիոքոս Ե, Եպիփանը (174)։ Անիկայ շատ անգամ կ'ելլէր իր պալատէն Անտիոք քաղաքին վրայնէլը կը պարէր ու վարի արհեստաւորներուն հետ կը խօսակցէր՝ պարծենալով թէ ինչն ամէն արհեստէն կը հասկընայ։ Երբոր խնդրեր թէ ուրկէ մը կերուխումի ու ըախտելու կայ, մէկընին կ'երթար առանց ամբէնալու կը խմէր կ'երգէր. բայց քաղաքավարութեան ու վարուելութեան ալ չէր գէր չէր ձգեր։ Ուզեց արնուկն ալ Եգիպտոսին, և շատ յաղթութիւններ ընելէն ետքը Հռոմայեցիներէն արգիլուեցաւ (171)։

Ան առեղը Հրեից վասն Թափէց իր բար-
կութիւնը՝ առանիկ հալածանք հանելով,
ինչպէս որ ակնարկեցինք պատմութեանը մէջ
դրած է (167)։ ինչուան որ Մակաբայե-
ցիք յաղթեցին ու էաքը Անտիոքոս չարա-
չար պղնոտած մեռաւ (164)։

Հ։ Անտիոքոս Եպիփանէն եաև Թագա-
ւորութիւնը որպէս անցաւ։

Պ։ Շատ խռովութիւններէն ու պղտայլ-
մուրդիկ մէկմէկու ձեռքէ Թագաւորութիւնը
յափշտակելէն եաքը, յաջորդեց Անտիոքոս
Գրիպոս այսինքն Մեծաքիթ (123)։ Առջի
բերանը Գրիպոսին մայրը Կղեոպատրա կը
կառավարէր տերութիւնը անոր անունովը։
բայց երբոր Գրիպոսն ինքիր գլուխն իշխել
սկսաւ, Կղեոպատրան որ առաջուց իր եր-
կու երկիկը և մէկ տղան սպաններ էր զինքն
ալ մեռցնելուզեց։ ուստի օր մը երբոր Գրի-
պոս զրկէն դարձաւ հոգնած՝ ծարաւած,
Կղեոպատրան թոյնով շինած խմելիք մը
տուաւ նրան։ Գրիպոս կասկածելով քա-
պաքաւարութենէ ձևացուց ու ուզեց որ ինքը
խմէ։ երբոր Կղեոպատրա յանձն չառաւ,
ան առեղը Գրիպոս յայտնի ըսաւ։ "Ա
ուստ կասկածը վասդեդ վերցնելու համար
պէտք է որ խմես"։ Ան ալ նեղը մտաւ,
խմեց ու մեկէն մեռաւ։ և ազատեցաւ Թա-
գաւորը մեկ խռովարարէ մը որ աշխարհքը
տակնուվրայ կ'ընէր։ Ա Գրիպոսին մեռ-
նելէն եաև անպատմ կռիւ էր նոր Թա-
գաւորի ընտրութեան համար, ինչուան որ
Ձանձրացած՝ անձնատուր եղան մեծին Տի.

գրանոյ Բ, Հայոց Թագաւորին (85)։ Բայց եւ՛ր Պանկէոս եկաւ տիրեց Աստեղա-նին ու Հռովմայեցւոց գաւառ ըրաւ (64), Յեծին Աղէքսանդրի մահուանէն երկու հարիւր վեցտասն տարի ետքը։

ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻՔ

Կ

Հ. Կասկած ընդ կերպով առաջ տա-
րաւ իր իշխանութիւնը.

Պ. Կասանդր ջուա իշխաննեւուն Ազգը որ
Անտիպատրոսին մահուանէն ետև գնաց ոի-
րեց Մակեդոնիոյ (301), Ամէնքն ալ ա-
ռաւ, Թեբէն ալ որ կործաներ էր՝ նորէն
շինել տուաւ, և Ողիմպիա մեծին Ալէք-
սանդրի մայրը ապաննել տուաւ անոր ան-
դթութիւննեւուն համար, և ինքը խոպա-
նութեամբ իշխեցէն ետքը մեռաւ (298):

Հ. Կասանդրէն ետև ո՞վ իշխեց Մակե-
դոնիոյ.

Պ. Իր երկու որդիքը Անտիպատրոս և
Ալէքսանդր (297), որոնք մեծին Ալէք-
սանդրի քրոջմէն ծնած էին, մէկմէկու հետ
թագաւորութեան համար կռուելով էր-
կուքն ալ թագաւորութենէ և կեանքէ զր-

անդրի և Փիլիպպոսի ցեղէն ատնք միայն ճնացեր էին : Բոլոր աշխարհս ակրեալ կ՚ուզէին, բոլոր ցեղով աշխարհէս ընչուեցան :

Հ. Դեմետր կրցաւ Մակեդոնիոյ Թագաւորութեանը մէջ հաստատ ճնալ.

Պ. Ինչը կարծելով թէ հաստատ պիտի ճնայ, ուզեց Ախիա երթալ ու ամէն հօրը կտրիճնացուցած երկիրները ձեռք ձգել(287). բայց յանկարծ զորքը նմէն ցրուեցան : Ան առնը յուսահատած՝ քիչ զօրքովը գնաց Ախիոյ կողմերը, միայը դրած որ կամ մեռնի կամ բազդի մը հանդիպի. բայց շատ աշխատեցաւ եաքը, նեղը ինկաւ և անձնատուր եղաւ Ասորւոց Սելեւկոս Նիկատոր Թագին : Սելեւկոս Թագէտ հանգիստ և պատուով կը պահէր զինքը, բայց պարապ կենալով և ուտելու խմելու եաւէրլլալով՝ կեանքը կորնչցաւ ու իրեք տարին մեռաւ պերճութեան մէջ (283) : Թագէտ իր որդին Անտիգոնոս Գոնատաս տասնիկ ակը ցուցընելով իր հօրը Դեմետրին վրայ, գրեր էր ամէն Թագաւորներուն՝ Սելեւկոսին ալ՝ պղաչելով որ իր ամէն ունեցածները տայ իր հօրը տեղը և ինքզինքն ալ պատանդ տայ՝ որ ապատի հայրը, բայց Դեմետրին զեղխութիւնները աւելի տասնիկ ըլլալով իր տղուն չանքին յաղթեց. տղան զինքը տարաւ մահուան ձեռքը մատնեց :

Հ. Դեմետրին Յունաստանէն հեռացած առնը Մակեդոնացոց ալ կ՚ինչնէր.

Պ. Քիչ մը առեն ընտրեցին Մակեդոնացիք Պիւռոս Եպիրոսի Թագաւորը Դեմե-

որին աեղը (286) · բայց անոր բանուելու-
բուն ալ չգիտնալով վերնաեցին , ու ե-
կաւ ասիկա Անտիպատոս գոնաաաս դե մե-
տի ոտքին (278) որուն հայրը Ասիա ե-
ղած աաեն զինքը Յունաստանի մէկ քանի
քաղքենեբուն վրայ իշխան ըրեր էր : Ա-
գոնաատաը խաղալուեթեամբ ասիկա Մա-
կեդոնիոյ ինչուան իր ծերուեթիւնը . և երեն
յաջորդեց եղբայրը Անտիպատոս Դոսան
նըրև խնամակալ իր որդուոյն Փիլիպպոսի
որ դեռ պզտիկ էր , և Դոսան Յունաց վրայ
ալ ասիկա :

ԿԱ

Հ · Անտիպատոս Դոսանին աաեղը Յոյնք
ինչ վիճակի մէջ էին .

Պ · Մեծին Ալեքսանդրի մեռնելէն եաքը
Սպարտացիք Լիկուրգոսի օրէնքը ոտքի տակ
առնելով զեղխուեթեան՝ հպարտուեթեան
եաւէ եղեր էին , և բոլոր քաղաքացիքը
խեղճ ալքատուեթեան մէջ ինկած էին . ուս-
տի Ագիս Գ , (244) Սպարտացւոց թագա-
ւորնեբուն մէկը ուզեց նորոգել Լիկուրգո-
սի օրէնքները . բայց անօգուտ աշխատե-
ցաւ եաքը անոնցմէ մահուամբ մեռաւ քա-
ղաքացւոց ձեռքէն : Եաքը կղէոմեն Ա-
գիսի խորհուրդը առաջ տարաւ . բայց
նախ երեն դէմ եղնելը քաղքէն հեռա-
ցուց . եաքը ժողվեց ամէն մեծերն ու
նամցուց որ կ'ուզէ քաղաքացւոց օգուտ
մը ընել երենց ձեռքովը , ու առջի կոլը-
չուեթիւններն ու ալէկուեթիւնները ձեռք ձը-

գել : Ան առաք խօսքերէն եաքը իր ամէն հարստութիւնը հատարակաց ձգեց : Ան առնը ամէնքը՝ ալ աւելի օրինակէն համոզուելով քան թէ խօսքէն, իրեն հետեւեցան, սկսան պահել առջի կարգերը : Կղեմէն Աքայեցւոց դէմ պատերազմ բացաւ . Աքայեցիք չկրնալով դէմ դնել, իրենց օգնութիւն կանչեցին Անտիգոնոս Դատոնը : Իսկ Կղեմէն ու արդէն քանի մը քաղաք առեր էր Արգոսի և Կորնթոսի մէջ, Անտիգոնոսն ալ չկրնալով կ'ուզէր առաջ երթալ. բայց Անտիգոնոս զօրքը շատցուց, գնաց դէպ ի Լակոնիա, ու Սելասիոյ նեղուցին մէջ Կղեմէնին հետ զարնուեցաւ, և շատ անգամ մեկմեկու ճնշուելէն եաքը Մակեդոնացւոց վրայանդը անանկ ուժով Լակեդեմոնացւոց վրան վազեց որ զանոնք իրենց ամրացած տեղէն գուրս ըրաւ, և Անտիգոնոս բռնութիւն յաղթեց Սպարտացւոց (222) : Ան առեն Կղեմէն խորհուրդ տուաւ Սպարտացւոց որ Անտիգոնոսի ընդունին . բայց ինքը վախաւ եկիպատոս ու չդարձաւ ինչուան մահը : Անտիգոնոս մնաւ Լակեդեմոնի բարեկամի մը պէս, բաւական "կ'ուզեմ յիշատակ թողուլ, որ ես առի Սպարտայի ,, : Եաքը իր խոստումնքը պահելով ազատ թողուց քաղաքն ու Մակեդոնիա գարձաւ :

ԿԲ

Տ . Անտիգոնոս Դատոնէն եաքը ով նստաւ .

Պ. Փիլիպպոս Գ, Դեմետր երկրորդին որդին (221), որ առջի բերանը խելքով սկսաւ կառավարել, բայց վերջերը յաջողութիւնները հպարտացած՝ կարքեդոնացւոց հետ մէկ եղաւ՝ Հռովմայեցւոց դէմ դնելու համար (215): Հռովմայեցիք նեղուելնէ մէջբերելով՝ քիչ մը առեն անոր միտքը չհասկնալու զարկին. բայց երբոր հանդիստ առին կարքեդոնացւոց ձեռքէն, ուզեցին նորէն վրէժ առնել. նախ Վալերիոս Լեւինոսը եկաւ Փիլիպպոսի (214). Եպը (200) Կուինտոս Փլամինիոս եկաւ ինչուան Մակեդոնիա. Փիլիպպոս դէմ ելաւ, սաստիկ պատերազմելով յաղթուեցաւ Շանապլուխ ըսուած տեղը (197), և ձեռքերնին ազատելու համար ալեաք եղաւ որ բոլոր նաւերը Հռովմայեցւոց թողու, իր Դեմետր տղան ալ պատանդ տայ, և Յունաց քաղաքները որ պատերազմին առաջ առեր էր՝ ետ դարձնէ:

Հ. Երբոր Թողուց Փիլիպպոս Յունաց քաղաքները, ազատ մնացին.

Պ. Ազգային իրաւունքը մոռնալով ազատ էին, բայց խնամ տակար ըլլալով Հռովմայեցւոց օգնութեանը կարօտ՝ կը վախէին որ չըլլայ Թէ Հռովմայեցիք բռնութեամբ գլուխնիք հնազանդեցնեն: Ան միջոցին Խաթեան խտղին օրերն ըլլալով՝ ամէնքը հոն կը ժողվուէին որ նմանան Հռովմայեցւոց կամքը. Կուինտոսն ալ հոն գնաց, և հրաման տուաւ որ մէկը ելլէ կանչէ Թէ Հռովմայեցիք կ'ուզեն որ Յոյներն իրենց օրէնքն

ու ազատութիւնին պահեն : Ա՛ս երբոր լսեցին Յոյնք , ուրախութէն անանկ կանչուրտեցին որ ծովը հեռուէն արձագանգ ըրաւ , և պզտաւներն որ ան միջոցին կը թռչըտէին՝ վար թափեցան . և մարդիկը զօրապետին քով վազեցին՝ չնորհակալ ըլալով ձեռքը ոսքը կը պագնէին : Խեղճերը չէին գիտեր որ աս իրենց ազատութիւն խոստանալը ձմեռայ մըն էր որ կը բանեցընէին հռովմայեցիք բոլոր Յոյները իրենց տակն առնելու , և Մակեդոնացւոց թագաւորութիւնը պզտիկցնելու : Վասն զի Յոյնք առանց վերջը մտածելու ամէնքը մէկ մէկէ գլուխ քաշած՝ ազատութեան սիրով մէկմէկու դէմ կռուիլ սկսան՝ ու ապշէլ որ հռովմայեցիք իրենց օգնեն . ինչուան որ մէկմէկու յաղթելու ջանքով ամէնքն ալ հռովմայեցւոց իշխանութենե տակը մնան :

ԿԳ

Հ . Փիլիպպոս հռովմայեցւոցմէ յաղթուելէն ետքը ինչ գործքի հետ եղաւ .

Պ . Երբոր հռովմայեցիք հեռացան ան կողմերէն , սկսաւ գալտուկ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել . բայց տղոցը պատճառաւ սրտին ցաւէն շուտ մեռաւ . վասն զի Դեմետր էր տղան որ հռովմ պատանդ գնացեր էր , իր անուշ կերպարանքը ազատութիւն գտաւ , ետ դարձաւ . բայց հայրը վրան կասկածիլ սկսաւ՝ տեսնելով որ ուրիշ կերպ կը խօսի հռովմայեցւոց վրայ . և Դե-

մեռը Հռոմայեցոց ու Ժողովրդեան ալ սիրելի ըլլալով, Պերսէոս երբայրն ալ վրան նախանձիլ սկսաւ, գիտնալով որ անիկայ կը Թագաւորէ. և առ բանը տպդելե՛ւ հա՛մար վրան յանցանք ձգել կը ջանար, ինչուան որ յարմար գիպուածով ուզածն եղաւ: Մէկ հանդիսի օր մը սովորութիւն էր որ Մակեդոնացոց զօրքը երկուք բաժնուած՝ պատերազմ կը ձևացընէին. ան տարին երբոր հասաւ նոյն օրը, զօրքը երկու որոշուցը հրամանին ուշ դնելով մէկմէկու դէմ առանց բերնի Թրերով պատերազմ ձևացընելու սուեն՝ մարդ ալ վիրաւորեցին, և դեմեար յաղթող եղաց: Երկուսան երկուքն ալ առանձին երեսնց կողմը գանուող նեռան սեղան ըրին: Պերսէոս գաղտուկ մարդ խրկեց որ խմանայ Թէ Դեմեարին սեղանը ինչ կը խօսին. ան բանս Դեմեարի մարդկիններէն ոմանք իմացան ու ան մարդը ծեծեցին վռընտեցին: Դեմեար եղածը գիտնալով սեղանէն եռքը ըսաւ Թէ "Երթանք Պերսէոսին սիրտը առնենք,,. բայց Պերսէոսին լսուելը ծեծողները վախնալով որ ջըլայ Թէ փորձանքի մը դանդխալին, գաղտուկ հազուստներնուն տակը Թուր ծածկած՝ անանկ գնացին: Պերսէոս իմացաւ, սեղակին դուռը գոցեց ու պատուհանէն բարկացաւ, ըսելով Թէ եկեր են գիշերը գինքը մեռցնելու, և երկրորդ օրը իր հօրը իմացուց: Հայրերնին Փիլիպպոս խնամնեղանալով ու ցաւելով դատաստանի նստաւ. որովհետև իր երկու տղոց մէկը

պետք էր որ դառնապատում : Պետեա Թէսէոս շատ սառնութեամբ խօսեցաւ, բայց Դեմետրն ալ ինքզինքը արդարացուց : Փիլեմատա ջնդկնալով որոշել՝ եաեէն էր ընտրելն իմանալու, և ան օրերը Դեմետրի յաջողութեան մը հանդիսեալ՝ ուզեց խոչընդոտել. բայց իր սուտ բարեկամները և մայրային Թագաւորին : Ան առենը Պետեա սին վրայ տալով՝ հայրը հրաման տուաւ որ սեղանին վրայ Թունաւորեն Դեմետրը. ան ալ Թոյնը առնելէն եաե՝ իր անմեղութեանը և հօրը խոբեբելուն վրայ ողբ ընելու սկսաւ (178) : Ուշ խնայաւ Փիլեմատա Դեմետրին անմեղութիւնը. և պիշէր ցորեկ ողբ ընելով քիչ առենէն ինքն ալ սրտին ցաւէն մեռաւ (177). յիշելով որ ինքը զրկեց ան անմեղ տղան Դեմետրը աԹառնուհեան.քէն, և Թոլոց Պետեային որ երկուքին ալ անարժան էր :

Հ. Պետեա կրցաւ իր հօրը աԹառը ժառանգել.

Պ. Շատ կուսակիցներ ունենալով բանի նատաւ աԹառն (177) ու տանըմէկ տարի Թագաւորեց : Եպէն ջրա տարին Հռոմ մտեցաւ դէմ պատերազմեցաւ, և վերջը պահանջեան մը համար կոտրընցաւ յաղԹեինը. Ես զի Պետեա քան հարյար Դաղեսացի երեն օգնական կանչեր էր տան խոտանալով, և երբոր անոնք հասան՝ սկսաւ պահեցընել տակը՝ պատճառներ բերելով : Դաղեսացիք բարկացան խաբուելնուն համար ու ետ դարձան՝ աւերելով Մա-

կեղանկոյ մէկ կողմը : Պերսէոս խնայաւ որ պէշըլաւ, բայց անօգուտ : Եկաւ Պաւլոս Եմիլիոսը՝ անցաւ Ողնակոս լեռը. Պիւդնայի քովը զարնուեցան (168), ու Պերսէոս չարաչար յաղթուած փախաւ Պելլա մայրաքաղաքը, և կ'ուզէր ալ հետու փախչիլ բոլոր ընտանիքովը. բայց բռնուեցաւ, ու Հռոմի Պաւլոս Եմիլիոսին յաղթանակին զարդ ըլլալէն եաև հոն անօթութենէն ու սրտին նեղութենէն մեռաւ (165) : Ան առնը Հռոմէացիք նորէն ազատ թողուցին Մակեդոնացիքը. բայց հոքը նորէն իբր թէ մէջերնին եղած խռովութիւնը խաղաղցնելու համար՝ Մակեդոնիոյ ազատութիւնը վերուցին ու Հռոմէացւոց գաւառ ըրին (148) :

ՀԱՄԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ԸՐ ԸՑԱՆՑԻՈՑ

ԿԴ

Ի. Յ[illegible]ՑԱՑԵՑԻՈՑ սէրուելնէ ինչ կեր-
պով սկսաւ.

Պ. Ա.քայիա պեղոպոնեսի մէջ գաւառ
մըն էր, և առջի առեննելը իրեն արդարու-
թիէնէ և մեծ անուանէ համար՝ ուրիշ քաղաք-
ներ ալ հետը միաբանեցան որոնք ծերակոյտ
մը որոշեր էին, և մէջերնին կարգ կա-
նոն կը պահէին: Բայց Ալէքսանդրի առե-
նը, որ բոլոր Յունաստան տակնուվրայ
եղաւ, աս քաղաքներուն ալ մէյմէկ բռնա-
ւորներ տիրեցին: Եաքը երբոր Ա.քայեցիք
առջի ազատութիւնը ձեռք ձգել ուզեցին,
Արատոս կարնճն որ զՍիկիոն էր հայրենիքը
ազատեր էր (250) Նիկոկլէս բռնաւորին
ձեռքէն, եկաւ միաբանեցաւ Ա.քայեցւոց
հետ (244). անոր օրինակին հետևեցան ու-
րիշներն ալ, և Արատոսը իրենց գլուխ ըն-
տրեցին՝ որ Պեղոպոնեսին գլխաւոր քա-
ղաքը կոչնթոսը Անտիգոնոս Գոնատասին
ձեռքէն ազատեց, ու շնորհեց կոչնթացւոց

ներկոյ քաղաքին բանալին: Ան առնը կո-
ղընթացիք ուրախացած՝ Ադրէկտոց հետ
միաբանեցան: Եւքը Արատոս պետրո-
նեան ուրիշ շատ քաղաքներն ալ բռնա-
տարներէն ձերբէն ազատեց, և խիստ սի-
րելի եղաւ բոլոր Յունաց. բայց մանաւե-
որ Սպարտացւոց դէմ ալ պատերազմ բա-
ցաւ:

Հ. Արատոս ինչ պատճառաւ Սպար-
տացւոց դէմ եկաւ.

Պ. Սպարտոյ Թագաւորը կղէոմեն Ա-
քայեցւոց զօրապետ կոչուիլ ուզեց. Ա-
րատոս չուզելով ան պատիւը տալ անոր, մէ-
ջերնին պատերազմ բացուեցաւ: Յաղթուե-
ցաւ Արատոս և նրբեն օգնութիւն կանչեց
Անտիգոնոս Դոսոն Մակեդոնոյ Թագը,
որ եկաւ յաղթեց Սպարտացւոց Սելասիա
քաղաքին քովն ու անուանեցաւ Գլուխ
դաշնակցաց (222): Ան առնը Ադրէկնե-
ազատութիւննին նորէն կոտրընցուցին, ին-
չուան որ Անտիգոնոսի յաջորդը Փիլիպոս
Գ. Հռովմայեցւոցմէ յաղթուեցաւ: Եւքը
Փիլոպեմեն իր ըրած յաղթութիւնէրովը նո-
րէն ձեռք ձգեց Ադրէկտոց առջի փառքը
և ազատութիւնը:

Հ. Փիլոպեմեն ով էր.

Պ. Մեգալոպօլսեցի կարիճ ազգայ մըն
էր, որ երբոր քսան տարուան էր՝ Դոսոնին
Սելասիոյին քով ըրած յաղթութե պատ-
ճառն ինչն եղաւ, և Դոսոնին վայրկեանը
մեծ փառքի հասաւ: Վասն զի Դոսոն պա-
տերազմին եղբը բարկանալ ձևացուց թէ

Նշան տալն առաջ պատերազմի սկսան։ Ջրասեռը վախնալով բաւ՝ թէ "Մեզ պատի տալց մը պատճառ եղաւ"։ Ան տեսնը Ընտիպտոս պատասխան տուաւ թէ "Անկայ պատճառ ըլլալով, զրասեռը ըլլալու արժանի եղաւ, և զոր առ վախկոտ պատասխանած ալց եղաւ"։ Եւթը փիլոսոփներն Արատոսին տեղը Աբայեցոց զրասեռը եղաւ, ու Սարտոսցոց Մաքսանիդ բռնաւորին յաղթեց ու ապտնեց (206)։ Իսկ Սարտացւոց տալնք Թէալես կը ջանային ազատ ըլլալու, բայց չկրցան։

ԿԵ

Հ. Մաքսանիդ բռնաւորին տեղը Սարտացւոց ալ խլեց.

Պ. Նախ բռնաւորը (205), որ խնամ ազահ ու անողորմ ըլլալուն, հնարեց մէկ քաղաք մեքենայ մը իր կնկանը դէմքով. ո՞րուն կուրծքին վրայ սուր երկաթներ շաղած էր, ու վրայէն փառաւոր լաթով գոցած։ Երբոր Նախ մէկ մտակ կ'ուզէր, ու անկայ չէր ուզեր տալ, Նախ կ'ըսէր. "Կարելի է որ ես զքեզ չկրնամ համոզել, բայց կը յուսամ որ իմ կինս քեզի խօսք կը հասկըցնէ"։ Ան ատենով մեքենային ձեռքէն բռնած կը մտցնէր ան մարդուն, մեքենան ալ կը գրկէր զան մարդն ու կը սեղմէր. ատանկով շատ մարդ մեռաց։ Անկայ ալ Աբայեցոց դէմ պատերազմի բացաւ ու Փիլոսոփներն յաղթուեցաւ, եւթը իննելէն ապտնուեցաւ (192)։

Հ. Փիլատէոն Սպարտացոց նախնի բռնաւորին յաղթելէն ետքը ի՞նչ ըրաւ.

Պ. Գնաց Սպարտա, տեսաւ որ իրար անցեր են, ժողովք ընել տուաւ ու համոզեց որ Աքայեացոց դաշնակից ըլլան (188): Անոնք ալ Փիլատէոնին աս ըրած ալէկութը համար նախնին ամէն հարստութիւնները անոր տալ ուզեցին. Փիլատէոն ընդհակառակ եղաւ ու ըսաւ որ ան տակը ման՝ չէ թէ ալէկ մարդկութեան՝ որ առանց շահու ալի՛օգնեն, հապա ան գէշ մարդկութեան, որ տակով կուգան ու իրենց չվնասեն: Ա տեսակ արդար մտածութիւն ունեցողները էրկին եղաւ Փիլատէոն Յունաց մէջ: Ծերուձը աաեն դիպուածով մը Մեսենացիք բանտ դրին ու Թոյն խմցուցին իրեն (183): Եպքը Աքայեցիք ան մարդիկը պատժեցին, ու անանկ փառաւոր թաղում ըրին Փիլատէոնին՝ որ աւելի յաղթանակ կը կարծուէր քան թէ թաղում:

Հ. Փիլատէոնին մեռնելէն ետև Աքայեցիք ի՞նչ վիճակ ունեցան.

Պ. Քիչ մը աաեն ալ մնացին իրենց ազատութիւնը մէջ. Ալէքնէն ու Թեբէն առաջուց բոլորովին ջնջուած էին. Կորնթոսն ու Սպարտան ալ Աքայեցոց դաշնակից էին, բայց փառասիրութիւ ու ագահութիւ իշխանները մէկմէկու դէմ ելան. Հռոմայեցիք ալ զօրնիք հանդարտութիւնը կ՚ուզին Մակեդոնա հետզհետէ՝ որ եկաւ Կորնթոսը պաշարեց (147). Աքայեցիք դէմ ելան՝ իրենց կինակութը և ոչիքը մտա

բարձր տեղին հանելով ու վայր ըլլան իրենց քաջութեանը. և իրենց յաղթութիւնը վայխախտ ապահով ըլլալով, հետեւին կառքեր բերեր էին որ առնեին կրեն: Առանկյանդուքն ու խառնափնդոր պատերազմ էր եղած: Քիչ մը առեն դիմանալէն ետքը, Դիէտա իրենց առաջնորդը որ պատերազմին ալ պատճառ եղեր էր, փախաւ Մեգարոպոլիս, և իր կինն ու տղաքը ապաննեց, տանը կրակ տուաւ, ետքն ալ ինքզինքը մեռուց: Մուամիտան հրամանով զօրքը ամէն փախտղ մարդիկը Թրէ անցուցին, կիներն ու տղաքը ծախեցին. քաղաքին ալ կրակ տուին ու պարիսպները փլուցին: Ասոր վրայ բոլոր Յոյները զարհուրած՝ Հռովմայեցւոց հնազանդեցան, և Յունաստան Հռովմայեցւոց տէրութիւը մէկ գաւառն եղաւ (146):

ԳՈՏԵԼՈՒԿ

ԿԶ

Հ. Ինչո՞ւ առեղծը քուրմերը կուռքերուն ինչպէս պատգամ կը հանէին.

Պ. Շատ անգամ առակ վաստկելու համար՝ երեսին ձեւացուցած երկիւղի խօսքեր կը զրուցէին. անանկ որ ժողովուրդը իր ուզածը հասկընայ, բայց եաքը երևնք եղածին վրայ յարմարցընեն առջի ըսածնին. ինչպէս էր մեծին Ալէքսանդրի հօրը Փիլիպոսին համար ցուցին օրինակուելը եղած պատգամը: Եւ որովհետև կուռքերուն հաւատալը մարդկային չարութենէ գործք էր՝ անկարող կ'ըլլքերնին հանդիսաւ կատարելու համար, Աջ ալ զիրենք երեսէ ձգած՝ Թող կուտար որ շատ անգամ ալ սատանան իրենց խմացընէ եղած անցած բաները. որ անով իրենց չարութեանը մէջ աւելի կը հաստատուէին: Բայց Քրիստոսէ գալէն եաքը սուտ պատգամները բոլոր դադրեցան:

Հ. Յունաստանի մէջ պատգամ հարցընելու տեղերը որո՞նք էին.

Պ. Ամենէն անուանի էր Դելփիս քաղքին պատգամախօսը, որուն անունն էր Պիւթեան Ապոլոն: Դելփիսին մօտ առաջ փոս մը կար, ուսկից գոլորշիք մը կ'ելլէր կ'ըսեն, որ այծերը ան հոտը առնելով կը

ցաղբատէին, և մարդիկ ալ կը Թմբէին կը խեղճեւնային: Ընգամ մը հալիս մը փորձի համար մօտեցաւ հոն ու սկսաւ խեղճա-խելառ բաներ խօսիլ. եօթը ուրիշներն ալ փորձեցին, և ան գոլորշիքը ուժգին բան մը սեպելով փոսին վրայ եռատեղ մը դրին մոլեռանդ ծածկած, ու քրմուհի մը ոտշէջին ու շատ գոհեր՝ ծոմապահութիւններ ընելէն եաև ան եռատեղին վրայ կ'ելլէր ու կը սկսէր դիւահարի պէս փրփրալ, գոռդռալ, մազերը ծնկուիլ, ու խառնակ բաներ խօսիլ. ուրիշ քրմուհիներ ալ ան խօսքերը կարգի կը դնէին ու ոտանաւոր կամ արձակ կը գրէին: Եօթը ան փոսին վրայ կառուն չինեցին, ու ամէնքը հոն կը վազէին պատգամ հարցնելու. բայց քրմուհիները միայն ամիսը մէկը պատգամ կուտային:

Եպիդոսի մէջ ալ Դոդոնէ քաղաքին պատգամախօսը անուանի էր, որ Ամմոզէս կը կոչուէր. երբեմն կաղնի ծառերուն մէջէն, որ ծառերուն վերի ծայրերը գործնե-ներ գրած ըլլալով, հովին փչելէն խառնակ ձայներ կ'ելլէին. երբեմն պղնձէ ամաններ զարնելով, երբեմն ալ քուրմերուն բերնով:

Բէոտիոյ մէջ ալ Տրոփոնիոս կիսաստուածին պատգամախօսը կար. հոն պատգամ հարցնողը առաջ կը լուացուէր, գոհեր կ'ընէր, ու Լիմոս գետին ջուրն ալ խմէր որ ամէն բան մոռնայ *. Լաքը ձեռքը եփած

* Լիմոս մոռացումն ըսել է:

մեկը առած՝ նետ ու մուխ ձամբէ մը ան-
դադարեցուն մուխ այրի մը մէջ կ'ընկնէր, ու
դուռը հատած կ'ելլա՝ յանկարծ ուժովը
նետը կը հրուէր երեան՝ ի վար կ'ինար. ու
հոն բաներ ատանէլէն ու լսելէն եաւ Թմրած
մարմնած դուրս կ'ելլէր: Ան առենը Յիշո-
ղուվեան կուսակցին աշխատը կը նահատըն էին
գինքն որ ան շփոթուելէ առեն ատեածնելն
ու լսածնելը միտքը գան:

Հ. Յոյնք ինչ ազգեր ունէին.

Պ. Ամէն քաղաքի մէջ մանաւոր ազ-
գեր կային. բայց երեւելի էին Աթենացւոց
կրէք ազգերը: Ա. Համոլենական, Աթենաս
ազգութիւն՝ որ Աթենքի պաշտպան կուսքն
էր: Ան ազգին առենը օրերով խաղեր կը
խաղային ու Թափորներ կ'ընէին: Բ. Սպան-
դարամէական, որ Դիանիա կամ Բաքոս՝ գինիի
աստուծոյն օրը կերակ կերակ սլանդակ հա-
գուստներ կը հագնէին ու բոլոր քաղաքը
գինովցած պտըտելով ամէն անկարգութիւն
կ'ընէին: Գ. Եւթսեան կուրհդապօնը՝ առջի
երկուքէն ալ մեծ, որ կ'ըլլար ինը օր Եվե-
սիս քաղաքը Դեմետրէ աստուածուհւոյն
համար, որուն համար կ'ըսեն Թէ իր պեր-
սեփոնէ աղջիկը փնտռելու առեն Եվեսիս
հիւրը ու քաղաքացւոց առվին ցորեն օգնե-
է, և ասկէ օրհնքներ դրեր է հոն: Ինը
համար պարտք կը սեպէին Ամենայնիք ի-
րենց գաւկրները ան ատենն ընծայելու. և
ընծայատուներն իրենց գեղին մէջ ծանօթա-
էին՝ գոհեր ընէին ու ինջուան առեն մը
ժողվուելով օրհնքները սրվէին եաև կը

մանկին կառաւնը, ուր գիշեր առեն քուր-
մերը առակաւ բաներ կը ձեւացնէին, եր-
բեմն լոյս, երբեմն մութ, գեղանաշարժներ,
որոտմունքներ, ևն. և ընծայուողները ահով
դողով մանկ կ'ընդէին ան օրհնքներուն կար-
գադրմունքը. և ուրիշ մինչ սատանայական
բաներ ալ որ կ'ընդէին ընծայուողներուն
սրգիլած էր որ մէկուսը չըսեն, թէ չէ՝ կը
մեռցնէին զանոնք: Եւ սա սօնը հինգ տա-
րին մէկմէկ կ'ըլլար, ինչուան որ մեծն Թէոդոս
բոլորովին գադրեցուց:

ԿԷ

Հ. Աշխարհիս եօթը հրաշալիքը որո՞նք
են.

Պ. Ա. Սողոմոնի տաճարը: Ր. Եփեսոսի
մէջ Արտեմոսի կառաւնը, որ Կոլոսիոսն
Ճարտարապետն ակաւ, և ուրիշները լմըն-
ցուցին երկու հարիւր քսան տարիէն ետքը:
Հարիւր քսանըեօթը սիւն կար մէջը մարմա-
րիոնէ՝ վաթսուն ոտնաչափ բարձր: Ան-
ոանդը Մակեդոնացիին ծնած օրը Երոս-
տրատոս անունով մէկը այրեց սա կառաւ-
նը՝ ուզելով որ իր անունը ճնայ աշխարհիս
վրայ: Գ. Բաբելոնի պարիսպն ու կախուած
նաւորբուրաստանը: Դ. Հռոդոսի նաւա-
հանգըստին պղնձէ արձանը: Ե. Մաւսո-
ղոսի գերեզմանը՝ վաթսունուերկոք
ոտնաչափ երկայն, լայնութիւն ալ քիչ պա-

կաս. բարձրութիւնը երեսունվեց ու կէս տա-
նաչափ, և յորս գին երեսունվեց սիւն։
Ձորս կողմը ջորս երևելի վարպետները բա-
նեցան. եօթը շէնքին վրայ բուրգ մը շինե-
ցին, անոր վրան ալ ջորս ձիով կառք մը
քարէ փորած։ Ասոնցմեսիս կարիացւոց
Թագուհին սկսաւ շինել աս գեղեզմանը իր
Մաւսոլ երկանը համար, և ինքն ալ մեռնե-
լով ուրիշները լմընցուցին, ու քիչ առենէն
կործանեցաւ։ Զ. Արամազդայ արձանը Ո-
ղիմպիային մօտ, բարձրութիւնը վեց տա-
նաչափ, լայնութեան ալ համեմատ, կէսը ոսկի՝
կէսը փղոսկր. Փիդիաս երևելի արձանագոր-
ծը շինեց, ու գեռ ալէկ մը չլմընցած՝ ինքը
կը պահուըտէր ու մեկ կ'ընէր թէ անցնող
գարձով ինչ պակասութիւն կը գտնեն վրան, որ
նմանայ ու շուկէ։ Եօթը արձանին տակն ալ
գրեց Արամազդայ բերնէն թէ " Փիդիաս
շինեց զիս ,, ։ Է. Եգիպտոսի բուրգերը։ Ը.
Ալեքսանդրիոյ մէջ փարոս կղզիին աշտա-
րակն որ Պտղոմէոս Եղբայրասէրը շինեց՝
գիշերը նաւերուն լոյս տալու համար՝ ձեր-
մակ մարմարիոնէ, ուրթը յոլկով, ձևը քա-
ռակուսի, և բարձրութիւնը երեք հարիւր
կանգուն, անանկ որ ինչուան հարիւր մղոն
հեռուէն լոյսը կը տեսնուէր կ'ըսեն։ Թ.
Շամիրամայ Հայաստանի լեռներէն բերած
միակտուր քարը՝ հարիւր հինգ ոտք եր-
կայն, քանըչորս ոտք լայն։ Ժ. Հերակլիա
քաղաքին մեծ Թատրոնը մէկ արձանի մը
պլտուն վրայ կերտուցած։ ԺԱ. Կապիտոլիո-
նի կռատունը, ևն։

Ասոնց մեծը եօթնէն շատ ըլլալուն համար, որովհետև որ եօթը մեծը պահել կ'ուզեն առանցմէ հաւնածներէն միայն եօթին մէջը կը մտնեն: Բայց համրանքին որոշմունքը մարդկանց մեծապարծութեանը չկրնար պղծիլ ըլլալ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՐՈՒՆԴՈՒՆԱՑԵԱՑ

ԿԸ

Հ. Կարծեցուածդ ինչ ազգ էն.

Պ. Կալիքեդոնացիք որ Կարմատինեցիք ալ կ'ըսուին, Տիւրացւոցմէ առաջ եկած էն. վասն զի 860 տարի առաջ Դիոդէ Թագուհին իր եղբօրը Պիկմալիոնի Տիւրացւոց Թագաւորին ձեռքէն փախաւ ու գնաց Անխիկէի մէջ Կալիքեդոնը շինեց, որ քիչ աւետի մէջ առաջ եկաւ. նաւերը շատցուց, վաճառականութիւն, հարստութիւն, և վինուորութիւն ծաղկեցուց, և ուրիշ Թագաւորութիւններու դէմ գնել սկսաւ. Սակայն մեծ մասին սիրեց ու բոլոր անոնց հարստութիւնը առաւ: Իակ իր եղկելին վաշխառութը ոսկի ու արծաթ էին որ հանքերէն կը հանէր:

Հ. Կալիքեդոնացւոց ըսած երեւելի պատերազմները որո՞նք էն.

Պ. Առջինը եղաւ Սինկլետացւոց հետ ըրած պատերազմին. երկրորդը Հռոմայեցւոց դէմ, որ Պունիկեան կ'ըսուի:

Հ. Կալքեդոնացիք ինչ պատճառաւ Սիկիլիացւոց դէմ ելան.

Պ. Խիստ մեծնալով ուզեցին որ Սիկիլիոյ ալ տիրեն. ուստի խրկեցին Գիսգոնին ազան Ամիլկարը իրենք հարիւր հազար զօրքով որ գնաց պաշարեց Հիմերա քաղաքը (484): Անոնք նեղն ինկած՝ խնայուցին Սիրակուսայի գէղոն Թագաւորին: Գէղոն մէկէն ձամբայ ինկաւ, ու խնդրելով Թէ Ամիլկար գաշնակից զօրքի կը պատէ՝ ատանուբ Ամիլկարին ուզածին չափ զօրք ինքը խրկեց, որ անոր ուզած առնը հասան Կալքեդոնացւոց բանակը, անոնք ալ խաբուելով ընդունեցան: Ան առնը առնք յանկարծ Ամիլկարին վրայ վազեցին ապանեցին, ունաւերուն ալ կրակ տուին. Գէղոնն ալ վրայ հասաւ անոնց չփոթած առնը առանիկ ջարդ տուաւ ու շատ մը գերի ըրաւ: Կալքեդոնացիք նեղը ինկած՝ Գէղոնին խիստ պատնանելը յանձն առնելով Սիջերնին գաշինք դրին:

Հ. Ամիլկարին ապանուելէն ետքը Կալքեդոնացիք կրցան նորէն Սիկիլիա ոտք կոխել.

Պ. Սիրակուսային առջև Աթենացւոց հանդիպած կոտրածէն ետև՝ (412) Սէգեստացիք Աթենացւոց գաշնակիցնեբէն խընդրեցին Սիկիլիացիներէն, օգնութի՛ խնդրեցին Կալքեդոնէն: Կալքեդոնացիք ալ առջի նախատանաց ոխը հանել ուզելով Ամիլկարին Թոռը Անիբասը խրկեցին (410), որ ելաւ նորէն պաշարեց Հիմերա քաղա-

.քը, առաւ ու կտրծանեց. և իւրաք հազար դերի բռնեց անոնցմէ, սասիկ սանջանքներով ջարդեց հոն տեղը, ուր որ իր պատը սպաննել էին: Ա յսպիսովքեաւ հպատակացած Կալիքեդոնացիք, ուզեցին տիրել բոլոր Սիկիլիոյ. անոր համար գնացին Ակրագանդ հարուստ քաղաքին վրայ, ուրիշը ամիս պաշարեցին. քաղաքացիք ալ սովուն չդիմանալով ծերերն ու հիւանդները թողուցին փախան: Ըն առեղը Կալիքեդոնացիք մտան չարդեցին զամէնքը ու շատ ոսկի արծաթ կողոպտեցին առին: Անոնց մէջն էր փաղերեան ցուրն ալ՝ որ Ակրագանդայ առաջին բռնաւորներուն մէկը շիներ էր: Առաջին Դիոնեսիոս Սիրակուսայի բռնաւորը պարսպ տեղը դէմ գնել չկրնալէն ետքը, անոնց դրած դաշինքներուն պայմանները յանձն առաւ:

ԿԹ

Հ. Սիկիլիացիք Աննիբալէն յաղթուելէն ետքը կրցան նորէն գլուխ քաշել.

Պ. Սիկիլիացիք կատղած՝ գաղտուկ պատրաստեցան տիեղերքն հանելու. ետքը օր մը յանկարծ Դիոնեսիոս հրաման առաւ որ Սիկիլիոյ մէջ գտնուած Կալիքեդոնացիները բոլոր սպաննեն: Կալիքեդոնացւոց Իմիլկոն զօրավարը մէկէն վրայ հասաւ, բոլոր Դիոնեսիոսին տիրած երկիրները նորէն ետառաւ ու զինքն ալ Սիրակուսա փախուց. և ինքը մեհեանները կողոպտեց, գերեզման ները կործանեց. մանաւանդ Գերոնինը՝ որ

կը կարծէին Թէ անոր գալէն ջրլսար։ Ա-
միջոցին Կարթագինացւոց զօրացը մէջ առա-
ւել ժանտամահ ննիսա։ Դիմեախոս ալ
առեն գաւա, վասնին վազէց՝ մեծ ջարդ
տուաւ։ Նաեբուն ալ կէսին կրակ տուաւ,
կէսն ալ կոտրաւեց (396)։ Իմիլկոն յուսա-
հատած՝ խնդրեց Դիմեախոսէն որ ազատ
Թողուլնէր որ երթայ։ Դիմեախոս Կար-
քեդոնի բուն բնակիչներուն միայն հրաման
տուաւ։ Իմիլկոն ալ անոնց մէջ խառնուած
փախաւ։ Կարքեդոնացիք երբոր խնդացան
եղածը՝ սաստիկ յուսահատութեան մէջ
ննկան։ Իմիլկոն ալ տրամուէն չգնաց իր
տունը։ առանձին տեղ մը քաշուած՝ յուսա-
հատուելէն մեռաւ։

Ե։ Իմիլկոնին մեռնելէն ետքը Կարքե-
դոնացիք կրցան նորէն Սիկիլիացւոց դէմ ել-
լել։

Պ։ Սիկիլիացւոց մէջ եղած խռովութեն
երեսնց առնել առնելով Մագոն զօրապետը
վտանին խրկեցին (348), բայց օգուտ մը չե-
ւաւ։ Վասն զի առաջին Դիմեախոս երե-
նաւորը մեռնելէն ետև՝ փոքրն Դիմեախոս
անուանէն վերնաւորեցաւ, որ շատ արիւն
ընելով նորէն գնաց նաուա։ Ա՛ս միջոցիս
Մագոն ալ հասաւ ու սկսաւ տիրել Սի-
կիլիոյ։ Սիրակուսացիք մեծ նեղութե մէջ
ըլլալով կոմնեցւոց ապստամբելեան պատ-
կոմնեցոն գնացէր Սիկիլիա կը բնակէին։
Ան առենը Տիմոլէոն կոմնեցոյն գնաց
հազար զինուորով, նեղը խռթեց Դիմոն-
սիոսը, որ երթալը քաշուած ըլլալով չկըր-

ցաւ դէմ դնել ու բերդը ամէն բանով անոնց ձեռքը յանձնեց (342)։ Մագոնն ալ իր զօրացը մէջ շատ Յոյներ ունենալուն, վախցաւ որ Կարնեցացւոց հետ կը միանան, ուստի կարգեդոն դարձաւ. երբոր քննուելիք կանչուեցաւ ամօթէն ինքզինքն սպաննեց։ Եպիքը Կալիքեդոնացիք խրկեցին ուրիշ նաւատորմիղ մը առջևնէն մեծ. Տիմոլէոն վեց եօթը հազար զօրքով եօթանասուն հազարէն աւելի Կալիքեդոնացւոց դէմ ելաւ, գիտնալով որ կարդը բազմութեանէն աւելի բան կը տեսնէ, ու յաղթեց (340). շատ կողոպուտ առնելէն եւս հաշտութեի ըրին մեծ փառքով։ Եպիքը Տիմոլէոն քաշուեցաւ առանձին կեանք անցընելու համար, թէպէտ ժողովուրդը զինքը միշտ կը պատուէր. մեռնելէն ետքն ալ մեծ Թագման հանդէս ըրին։

Ե

Ե. Տիմոլէոնին մեռնելէն ետքը Կալիքեդոնացիք Սիկիլեացւոց հետ ըրած հաշտութիւնը մէջ ճնացին.

Պ. Ձե. վասն զի Ագաթոկլ սիկիլեացին (315), որ Կալիքեդոնացւոց ձեռք դնելովը առաջ եկեր ու Սիրակուսայի մէջ մեծ իշխան եղեր էր, սկսաւ իրեն բարեբարեութեան դէմ ելլել։ Կալիքեդոնացիք բարկացած՝ զօրք հանեցին որ Սիրակուսան պաշարեն։ Ագաթոկլ միանակ ճնալով իր անգթութեան համար, և տեսնելով որ չկրնար դէմ

դնել, միտքը դրաւ որ երթայ Ափրիկէի մէջ պատերազմի. և առ յանդուգն խորհուրդը մարդս չկրցան՝ զոյք ժողվեց ու նաւ առնելով Համբայ եկաւ (311)։ Երբոր հասան Ափրիկէ, ան առեղը յայտնեց՝ ըսաւ թէ "Չեմ ուզեր անպատճառ մարդիկներուս հետ պատերազմելու եկանք, և շատ կոտորած մի՛ տան առնենք"։ Ան առաջ խօսքերուն երբոր զօրքը սկսաւ առնուլ, ան առեղը Ագաթոկլ նաւատորմին ալ այրեց, որպէս զի չուտաց հատած պարզին՝ մեռնելու և կամ յաղթելու մտքով։ Առանիկ յանկարծ վազեց կարքեդոնին վրայ, ինչէն սիրեց քաղքին ու շատ կոտորած ձեռք ձգեց։ Կարքեդոնացիք խռովեցան՝ կարծելով թէ երեկոյ զօրքը բոլորովին չարդուեր է, ու նորէն զօրք հաներցին. բայց Ագաթոկլ զամէնքն ալ չարդեց։ Սիրակուսացիք ան բանակը լսելով սիրտ առին, յանկարծ գիշեր մը վազեցին կարքեդոնացւոց վրայ, շատ մարդ սպաննեցին, և զօրապետներն ալ բռնեցին առանիկ տանջելով մեռուցին։ Ագաթոկլ կարծելով թէ ալ ամէն յաջողութիւն ձեռքն է, նորէն Սիկիլիա անցաւ. բայց խաբուեցաւ. վր զի իր մնացած զօրքերն սկսան յաղթուիլ. և թէպէտ ինքը նորէն ետ դարձաւ, բայց չկրնալով բան առաջ տանիլ, վատութիւ զօրքը թողուց ու Սիրակուսա փախաւ։ Իր զօրքն ալ նեղացած որ զինուոք Թշնամւոյն ձեռքը մատնեց, Ագաթոկլին տղաքը բռնեցին սպաննեցին, ու կնոջ զինուոք Թշնամւոյն ձեռքը մատնեցին։

Ի՞նչ առնէն Ագաթոկլն ալ անօրէնութ անցուցած կեանքը Թշուառութէ լմընցուց (290)։

Հ. Ագաթոկլ բռնաւորին մեռնելէն ետքը ինչ եւնեւլ պատերազմ ըրին Կարթագինացիք.

Պ. Պունիկեան պատերազմներուն ձեռք զարկին (264), ուզելով պաշտպանել ուրիշ տէրութիւններու՝ Հռովմայեցւոց դէմ. և առ պատերազմներուն առաջինը 23 տարի քշեց, 264էն ինչուան 241. եկիւր՝ 17 տարի, 219էն ինչուան 202. իակ երիր, որ է վերջին, 149ին եղաւ, և Կարթագինի կործանմամբը վերջացաւ. վ՚ի զի Սկիպիոն Հռովմայեցին գնաց առաւ Կարթագինը ու՛ կործանեց, տէրութիւնն ալ վերցուց (146)։

Հ. Կարթագին Սկիպիոնին ձեռքով կործանուելէն ետքը կրցա՞ն նորէն վրայ գալ.

Պ. Յուլիոս Կեսար նորէն շինեց զարդարեց Կարթագինը (45), որ Ափրիկէի մայրաքաղաք սեպուեցաւ ու դիմացաւ ինչուան Հօթնեբորդ դարը (698)։ Անկէ ետքը ինչուան հիմա Մահմէտականք սիրած են. որոնք քրիստոնէութէն ալ, որ առաջ ծաղկած էր, բոլորովին ջնջեցին։

ԳԻՏԵԼԻՔ

ՀԱ

Հ. Կարծեցուածքի՞նչ կրօնք ունէին.
Պ. Կուռք կը պաշտէին, և անանկ ջերմեռանդ էին կուռքերուն որ առանց զոհելու ընելու պատերազմ չէին սկսեր, եմնցընէին ձին եաքն ալ մէկէն կուռքերուն շնորհակալութիւններ կ'ընէին: Ուրիշն հետ դաշինք դնելու առեն հինգ վեց աստուածներ վկայ կը կանչէին: Իրենց գլխաւոր աստուածներն երկուք էին. մէկը Ո-ւանէա որ երկինքն ըսել է, ու Լուանինը. երկրորդը Կոռնոս, որ ալ գլոց մէջ Մոլոխ կ'ըսուի, որուն առջին մարդ կը զոհէին. մանաւանդ մեծ դըժբաղդութիւն մը հանդիպած առեն մեծամեծներն իրենց որդիքը զոհ կ'ընէին որ կուռքերուն բարկութիւնը անցնի: Շատ անգամ հայրական ժողովուրդն ալ փորձանքներէ ազատ մնալու համար ոչխարներն զոհ կ'ընէին, և ոչխար չունեցողը աղքատի մը ոչխար կը գնէր ու կը զոհէր: Խակ զոհ ընելու համար երբեմն կրակի մէջ կը ձգէին, և երբեմն ալ կառնոսին պինձէ արձանը կարմրըցուցած՝ ոչխարը մէջը կը դնէին. և անոնց կանչտըտուելու ձայնը չլսելու համար թմբուկներ սրինգներ կը զարնէին: Երբեմն ալ միայն բոցին վրայէն կ'անցընէին ոչխարին.

բայց անանկով ալ շատ անգամ կը մեռնէին : Թէպէտ ուրիշ շատ կառապաշտ ազգերու մէջ ալ կար սա մարդազոհը, բայց Կարթագոնացւոց մէջ խիստ հասարակ եղած էր. երբեմն հարիւրն ու երկու հարիւրը միկէն կ'ընէին : Բայց սա բաներուս վրայ պէտք չէ զարմանալ, վր զի ոմն որ չիտակ ճամբէն դուրս կ'ինկած է՝ սեսակ սեսակ մոքէ չանցած վրաերու մէջ կրնայ ելնալ :

Չ. Կարթեգոնացւոց կառավարութիւնն ինչ կերպ էր.

Պ. Կարթեգոնացիք բնութէ անգութ, կեղծաւոր, բայց խորագէտ ու բարեկամիս ըլլալ կուտան պէսպէս բնորոշներ էին երեսնց, ի կէս մը ազնուապետուն, կէս մը ռամկավարութիւն : Երկու դվնաւոր դասակարգ ունէին Սենէտ անունով, որ տարեկան մարի կը վոխուէին. և ազնուականներուն ձեռքումը կ'ըլլար ամէն խորհուրդները, դատաստաններուն վճիռները, պատերազմի ոյժերնին կը : Թէ որ սանկ ի բաց մէջ միաբան ըլլային՝ վճիռը հաստատ էր. բայց երբոր կէսը սա՝ կէսը ան կ'ըսէին, ժողովուրդը կ'որոշէր : Ան ազնուականներուն մէջէն ալ հարիւր հոգի որոշուած էին դվնաւոր, որոնց իշխանութիւնը մշանջենաւոր էր, բայց Աննիբալ անոնց իշխանութիւնը վոխեց սարեկան ըրաւ. վր զի կամաց կամաց անկարգութիւնները շատցնելով՝ մէյմէկ բռնաւոր դարձեր էին :

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀՈՌՈՄԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Հ. ՝Ի ՈՒՈՎՄԱՑԵՑԻՈՑ սէրուելիւնն ուս-
կի՞ց կը սկսի.

Պ. Իրենց մատենագիրները կ'ըսեն թէ
Ցոյիոյ պատերազմէն ետքը Ընքիսեան
տան Ենէասը Իտալիոյ կողմերն անցաւ
(1260), ու Լատիններուն կասկոտ թա-
գաւորին վերայ ըլլալով անոր տեղը յա-
ջողեց: Ա՛ս Ենէասին ցեղէն կուգայ Հռո-
մուլոս Թէքն որ Հռոմի քաղաքը շինեց:

Հ. Ո՞վ էր Հռոմուլոս.

Պ. Պրոկաս՝ որ Ենէասէն եւս չորեք-
տասներորդ Թէքն է, երկու տղայ ու-
նեցաւ՝ Նումիտոր ու Ամուլիոս. և մեռնե-
լու ատենը երկուքն յաջորդ ընտրեց Նում-
տորն որ անդրանիկն էր (800): Բայց Ա-
մուլիոս ուրիշներուն կաշառք կերցընելով
ձգեց Նումիտորն ու ինքը անոր տեղն ան-
ցաւ (796). և Թագաւորութիւնը միշտ իր
ցեղին մնալու համար՝ Նումիտորին տղան

վայ յանդիման մը ձգելով ապաննեց. Ըհա Սիլվիա անոր ալջնին ալ բանի վ՚եառեան կուտանայը մէջ խոթեց: Իսկ Սիլվիան գալ առաք զօրապետի մը հետ կարդուեցաւ ու երկուորեակ տղայ ծնաւ՝ Հռեմոն ու Հռոմուլոսը (770): Ամուլիոս լսածին պէս՝ Սիլվիան բանտ դրաւ, տղաքն ալ Տիբեր գետը ձգել տուաւ: Թագաւորին հրամանը փառատուլոս զանունք դանելով, տուն տարաւ մեծցուց: Ոմանք կ՚ըսեն թէ գայլ մը վերցուց զերունք՝ և տուն մը ծառի տակ իր կաթովը կերակրեց, եւքը հովիւները գտան մեծցուցին: Օր մը ատ երկուքը որորդութիւն ընելու ատեն բռնուեցան. Հռոմուլոս փախաւ, բայց Հռեմոսը Թագաւորին տարին՝ "Նումիտորին երկիրը կ՚աւերէ" ըսելով. Թէրն ալ զինքը Նումիտորին խրկեց: Ան ատենը փառատուլոս հովիւը իմացուց Հռոմուլոսին անոր ցեղը. Նումիտորն ալ երբոր իմացաւ անոնց ինչ մարդ ըլլալնին, հետերնին միասին Ամուլիոսին վրայ վազեց ապաննեց. Ժողովրդեան ալ հաւաքելով ատ դիտաւածնելը, ինքը նորին Թագաւոր նստաւ:

Ֆ. Հռոմուլոս Հռոմէացւոց սէրութիւնն ինչպէս սկսաւ.

Պ. Առջի բերանը երկու եղբայրք միևնոյն ատ, ուր գետին մէջն ու ձգուեր էին՝ անոր քովը քաղաք մը շինել ուզեցին (753). բայց միջերնին կռիւ ելաւ թէ ո՛վ իշխէ ան քաղքին վրայ: Նումիտոր պապերնին իրաւտուաւ իրենց որ Թագաւորութիւն Թագլէն

լման ատուածնեբուն կամքը. ուսոի եւ-
կուքն ալ եւան մէյմէկ լեռնեբու վրայ. Հռե-
մոս վեց անգամ աւաւ, եւքը Հռոմուլոսն ալ
ատատութիւնք տեսաւ. անոր Համար ժո-
ղովրդեան կէսը Հռեմոսին կողմն անցաւ՝
առաջ տեսնելուն Համար, կէսն ալ Հռո-
մուլոսին՝ շատ Թռչուն տեսնելուն Համար:
Կռիւը տաքցաւ. Հռեմոսն ալ պատերազ-
մին մէջ մեռաւ: Ոմանք ալ կ'ըսեն Թէ Հռե-
մոս՝ Հռոմուլոսին քաղաքին ջուրս դին վո-
ւել տուած խրամին վրայէն ցատքեց՝ ար-
Համարհելով անոր պատկութիւնը. անոր
Համար Հռոմուլոս կատղեցաւ, զարկաւ
սպաննեց Հռեմոսը, և ինքը տանջուելէ
տարուսան միտակ ինքնիշխան մնալով քաղա-
քը շինեց քառակուսի ձեւով: Ետքը բնակիչ-
ներ շատցնելու Համար հրաման Հանեց որ
յանցաւոր փախստական մարդիկ իր քաղա-
քը գան: Անանկով շուտ մը եցուեցաւ քա-
ղաքը ամէն տեսակ գէշ մարդիկներով:

ՀԳ.

Հ. Հռոմուլոս ինչ կարգ գրաւ իր շի-
նած քաղաքին մէջ.

Պ. Նախ վարչութիւն բանեցընելով ժողովրդեան կամքին Թողուց՝ որ ամէն բա-
նէն առաջ իրենց Թագաւոր մը ընտրեն: Ինքը ալ ինքն ուզեցին. Հռոմուլոս ան-
լսել յանձն առաւ, ու եւքը զօրքին և Հա-
ւատքին ալ պետ ինքզինքը ոտշեց: Կարգ
գրաւ որ երթայ ինքը գորա կ'ելլէ, քսան

զուրկն զան՝ տասուերկու գահիճ ալ առ-
ջևէն երթան ձեռուընին կացին բռնած :
Չարութ հոգի խեղացնելուն ու կտրիճնե-
րէն խորհրդական ընտրեց որ Ծերաւոյժ
ըսուեցան. և անոնց գեղը Պապէի կ'ըսուէին,
որ Հռոմայեցւոց մէջ ազնուականներն էին
և քաղաքական ու զինուորական բաներըը կը
հոգային : Գլուխ մըն ալ դրաւ նրանց որ իր
վոխանորդը կը սեպուէր հոն չեզած ա-
տենը : Իսկ հասարակ ժողովրդեան նշխա-
նութեան տուաւ դասատուներ ընտրելու,
օրէնք հաստատելու և պատերազմ կամ հաշ-
տութեան ուզելու. բայց որոշելը ծերա-
կուտին թողուց : Օրէնք ալ դրաւ որ առանց
հաւանմանելուն ու լեղդահմանելուն հար-
ցընելու՝ բանի մը ձեռք չզարնուի, և ոչ
նշխան մը ընտրուի : Էրիկմարդկանց ինչուան
ամանելու նշխանութեան տուաւ նրանց
կնոջ ու տղոցը վրայ : Հարութ զինուորի
գլուխ մէյմէկ հարիւրապետ դրաւ, երկուք
ալ դասատուր. մէկ քուրմ մըն ալ անոնց զո-
հերն ընելու համար :

Ե. Հռոմայեցիք որովհետև ասդիէն ան-
դիէն վախած ժողուած մարդիկ էին ինչ
կերպով կրցան տուն տեղ ըլլալ.

Պ. Հռոմուլոս ուզելով որ ամէնքը կար-
գուին՝ տղոց տէր ըլլան, դեռևան խլեց Սա-
բինեանց (749), որ իրենց մօտ կարիճ ազգ
մըն էին, և ուզեց որ անոնք Հռոմայեցւոց
հետ խնամութիւն ընեն. Սաբինեանք ծալը
ըրին դեսպանները. Հռոմուլոս անոնցմէ
պահն ոխը հանելու համար ձայն հանեց թէ

Պատիղան կուռքին մեծ ուն ալսոխ կատա-
րեմ. ուսոխ ջրա պիի ժոդովուրդնեըը Հը-
ռոմի Թափեցան, Սաբինեանք ալ մէկտեղ:
Հանդէսին խոլերն սկսելուն պէս Հռոմ
մայեցի կորնձնելը Թուր ձեռուընին վա-
զեցին Սաբինեանց աղջկինելը յափշտակե-
ցին, ու փախան: Ա՛ս բանիս վրայ կատղելով
Սաբինեանց Դատիոս Թագաւորը՝ շատ զօր-
քով Հռոմայ վրայ եկաւ: Ան միջոցին
Կապիտոլիոնի բլուրոյ բերդապանին Տար-
պէոսի աղջիկը ջուր բերելու համար դուրս
ելեր էր, բռնեցին զինքն ու կաշառքով քա-
ղաքին դուռն իրենց բանալ տուին, և ալ-
ջինն ալ անոնցմէ՝ վահաննին վրան նետելով
որ չմատնուի ըրած խարդախութիւնին,
ու սպառիկ պատերազմիլ սկսան: Բայց եր
կու կողմին ալ շատմարդ չարդուելէն ետքը,
Հռոմայեցւոց յափշտակած կիներնին ա-
զերնին ցցընդած պատերազմողներուն մէջ
նետուելան կանչուրտուելով. մէկը հօրը
կ՛ազաչէր, մէկալն երկանը՝ որ չսպաննեն
մէկզմէկ, այնչափ որ պատերազմողները չմ
մացան դադրեցան: Հռոմուլոս ու Դա-
տիոս ալ հաշտուեցան՝ դաշինք դրին որ
երկուքնին մէկտեղ Հռոմայ մէջը թագաւո-
(744): Ուսոխ հարևը հոգի ալ Սաբի-
նեանցմէ ծերակոյտ ընտրուելան, և որոշ-
ցին որ քաղաքը Հռոմուլոսին անունովը
կոչուի և ժողովուրդը Սաբինեանց կուրէն
մայրաքաղաքին անունովը Կուիրտցիք ը-
սուին:

Հ. Հռոմուլոսին ու Դատիոսին մէկտեղ
Թագաւորելը մրջոյի սուեն քշեց.

պ. Հինգ տարի. վասն զի անդամ մը մի՛ քանի Սաբինացիք Լաբինիացւոց վերա տուին ու Լաբը անոնց գեներալն ալ մեռուցին. Լաբինիացիք ալ կատղած՝ Դատիոն տարան. նեցին երբոր Լաբինիա զոհ ընելու դնացել էր (739). Եաքը նուիրն Հռոմուլոս մինակ Թագաւորեց։

ՀԴ

Հ. Հռոմուլոս ինչպէս մեռաւ.

պ. Երատնըվեց տարի շատ պատերազմ ներ ու շատ յաղթութիւններ ընելով հըպատրաստած երբոր սկսաւ անիրաւութիւն ներ ընել ու իր դրած կանոնները չպահել, ծերակոյտի առեանի մէջ դաղտուկ տարան նեցին զինքը (715) և ձայն հանեցին թէ Հռոմուլոս երկինք Թռաւ։ Եաքը կատաղեցան մըն ալ չինեցին ու սկսան պաշտել Հռոմուլոսը կուռիւնոս անուանելով։

Հ. Հռոմուլոսին ով յաջորդեց.

պ. Սաբինեանք կ՛ուզէին որ Թագաւորն իրենցմէ ընտրուի, բայց Հռովմայեցիք չանձ նէին առնել. անոր համար որոշեցին որ հինգ օրը մէյմը կարգաւ մէկը Թագաւոր ըլլայ։ Ա բանիս վրայ ժողովուրդը նեղացած՝ տարի մը համբերելէն եաքը որոշեցին որ երկու ազգին վրայ վիճակ ձգեն. որուն որ ելլէ վիճակը, անոնք մեկալ ցեղէն Թագ ընտրեն։ Վիճակը Հռովմայեցւոց ինկաւ, ուստի իրենք Սաբինեանցմէ ընտրեցին՝ Նումա Պոմպիլիոսը՝ (714) որ քառասուն տարուան խեղայլ արդար մարդ մըն էր, ու

Թագաւորութիւնը չուզելով յանձն առաւ :

Հ. Նաւմա Պոմպիլիոս ինչ երեւելի գործք ըրաւ.

Պ. Գիտնալով որ ամէն բանէն առաջ հարկաւոր ածպաշտութիւնն է, նոր ծներ որոշեց, կառաւոններ չինեց. Յանուս կուռքին համար ալ կառաւոն մը չինեց որ միայն պատերազմի առեն կը բացուէր, և ժողովրդեան վերաբեր ըսուած կուռանքներուն ալ հոն ապաստար դրաւ. և կոպիտ, անկիրթ մարդիկները առանց ապստամբեցնելու համար բայ բերելու համար ինչ որ հարկաւոր էր՝ ըրաւ. տոմարն ալ կարգի դրաւ : Քառասունեւիրեք տարի խաղաղութիւն Թագաւորելէն ետքը մեռաւ. և ինչպէս որ ինքն ապաւրեր էր, մարմինը չայրած՝ քարէ տապանակի մը մէջ դրին. դրած գրքերն ալ ուրիշ քարէ տապանակով մը հետը Թաղեցին :

Հ. Նաւմա Պոմպիլիոսի առեն ի՞նչ նշանաւոր

Պ. Տուղլոս Ոսթիլիոս Հռովմայեցի արքունականը (671). որ շատ պատերազմասէր էր, և առիթ ալ ըլլալով նաւաս չնաւաս Ալբայեցւոց դէմ պատերազմի ելաւ : Բայց Ալբայեցւոց զօրապետը յանկարծ ինքնիրեն բանակին մէջ մեռնելով՝ ուրիշ մը առին անցաւ, որ խաղաղութիւն ընել ուզելով՝ Հռովմայեցւոց ըսաւ Թէ քանի մը տոգի երկու կողմէն ելլեն միմեանց ծեծկռտին, ու որ կողմինն որ վերայ ելլեն, յաղթութիւնը անոնց տեղուն. Հռովմայեցիք ալ հաւնեցան սա բանիս : Ոտաւի երկու կողմէն ալ երեք երեք կտրիճ երիտասարդներ միմիսկու դէմ ե-

ան. Հռոմէացւոց կողմինն ելաւ Ովտաւոսք իբր կռուելին, իսկ Անբայեցւոցը Կուրտիոսք: Առաջ Ովտաւոնեւոն երկուքը պատուհասեցան մեռան, բայց իրեք Կուրտիոնեն ալ վիրաւորեցան ու Անբայեցւոց կանչուըտեւէն սկսա առած՝ մնացած մէկ Ովտաւոսին վրայ վազեցին. Ովտաւոս սկսաւ փախչիլ. մէյմ՝ ալ դարձաւ տեսաւ որ իրեք Կուրտիոնեները տկարացած՝ իրեն եւս էն վազելով մէկմէկէ հեռացեր են, յանկարծ եա դարձաւ՝ ու անոնք մէկմէկու քով հասած՝ մէկիկ մէկիկ իրեքն ալ սպաննեց (667): Որչափ որ մեծ էր Հռոմայեցւոց սրտին վախը իրենց տէրութիւնը կորսընցնելու, այնչափ աւելի մեծ եղաւ Անբայեցւոց վրայ եղած յաղթութեան ուրախութիւնը:

ՀԵ

Հ. Ովտաւոսը Կուրտիոնեւոն յաղթելուն համար ինչ պատուով հասաւ.

Պ. Պատիւ մը չտուին՝ ի զաւ, մեռնելու պատժէն ալ ձորով ազատեցաւ: Վասն զի երբոր յաղթանակով Հռոմ կը գառնար, իրքոյն որ Կուրտիոնեւոն մէկուն նշանած էր, ու վրայ ձգելու լաթ մը բանած անոր ընծայ խրկեր էր, երբոր ան իր քոյրը նշանած լաթը Ովտաւոսին ուսը տեսաւ, սկսաւ լալ՝ վայնասուն ընել ու մազերը փետտել՝ նախատելով Ովտաւոսը: Ան աւետը կատղեցաւ Ովտաւոս ու զարկաւ սպաննելոյ քոյրն լսելով. "Թող կտրտի

թշնամուն վայ լացող Հռոմեացին »։ Առանկ մեծ անգթութիւնը վայ հրամայեալ որ Ալեսիոս մեռնի. ինքն ալ սիրով յանձն առաւ. բայց Ալեսիոսին հայրը՝ սիրտը խղճալով սկսաւ ողբ ընել ու յիշեցնել անոր ձեռքովն եղած Հռոմայ ազատութիւնը, Հռոմայեցւոց վաստկած սէրը, առած սեարնելը. և աչքի առջև բերել թշնամուն կարնէ նեղութիւնները՝ որ անոր զօրութեն յաղթուելու մեռ էին։ Ա՛ս ամէնը կարգով յիշեցնելով ու լալով անանկ ժողովգեան սիրտը շարժեց՝ որ Ալեսիոսի վրան տուգանք դնելով մեռնելէն ազատեցին։

Ե. Տուղտս Ասիլիոս Ալեսիոսեանց պատերազմէն ետև ուրիշ ինչ գործք ըրաւ, և ինչպէս մեռաւ.

Պ. Քիչ առենէն Ազատեցիք ապստամբեցան, գնաց անոնց յաղթեց, Ալեա քաղաքն առնց, ու բոլոր Ազատեցիները Հռոմ բերաւ (665)։ Բիզենացւոց, Սաբինեանց ու Լատիններուն ալ պատերազմով յաղթեց (652–649)։ Եաքը Հռոմ առանկ ժանտախտ կինելով Ասիլիոս ալ բռնուեցաւ, ու անկէ եաքը ուժէ ինկաւ, կառավարուելէրալը փոխեց. և կ'ըսեն թէ անոր համար օր մը զոհ մատուցանելու առեն կայծակէ զարնուեցաւ։ Ինչպէս որ կ'երևնայ՝ վինքը պալատակ ապահով են երանելու առի Թագաւորելէն ետքը (639)։

Ե. Տուղտս Ասիլիոսին յաջորդն ալ եղաւ.

Պ. Անկա Մարկիոս Նումային (640—639), որ նաեւ ան էս իր պատուհասը բան բանելուն համար կարգաւորեց սէրուելը։ Եպքը երբոր Լատիններն սկսան աւազակութիւն ընել ապես անդին, վրանին եւ լաւ յաղթեց, երկիրնին աւերշարկեց, ու գերեզ նեբս առնելով Հռովմայեցւոց սէրուելուն վերջուց։ Ասանկ ալ յաղթեց Վէյացւոց, Բիդենացւոց, Վոլսկեանց ու Սաբինեանց։ Կառաուններ՝ բանտեր շինեց, պարիսպները նորոգեց, Տիբերիս գետին քերան ալ Ոսկիա ըսուած նաւահանգիստը շինեց, որով Հռովմայեցիք ծովով վաճառականութիւն ընել սկսան ու հարստացան։ Քանըչորս տարի թագաւորելէն եպքը մեռաւ (615)։

Հ. Անկոսէն եպքը ալ թագաւորեց.

Պ. Իր աղուց դաստիարակը Տարկուինիոս Երէց (614), որ թագաւոր ընտրուելու օրը պատճառով մը աղաքը ժողովքին մէջ էհանեց, ու ժողովրդեան առջեւ ցուցնելով իր հայրենասիրութիւնը և կանքը, թագաւոր ընտրուեցաւ։ Եւ ինքզինքը սիրցնելու համար ծերակուտին թիւը շատցուց՝ երեք հարիւր հոգի ըրաւ. Լատիններուն յաղթեց, եպքը Սաբինեանց ալ յաղթեց վարպետութեամբ մը։ Վան զի անոնք Տիբերիսին վրայ նաւերով փոյտէ կամուրջ շիներ էին ու երկու կողմը կեցած՝ պատերազմի պատրաստուեր էին։ Տարկուինիոս նիւս անոնց բազմութեանը յաղթելու համար գետին մէջ ալտի նաւակներ խրեցուց,

մէջը լեցուցած շուտ բռընկելու բանէրով. ու կէս գիշերուան վառած, կամուրջնէրուն վայ խրկէց որ բոլոր բռընկիցան, ու ինքն ալ առաւօտանց՝ երբոր Պաբինեանք մարելու կ'աշխատէին, վառնին վազէց, գեաղին մէկ կողմը մնացածնէրուն ալէկ ջարդ մը տուաւ, որը ցրուեց, որը գեաղին մէջ խլեզեց. ետքը մէկ քանի պատերազմով ալ բոլորովին տիրեց անոնց վայ. Հռոմ քաղաքն ալ շինքերով զարդարեց, և վառաւոր ըլլամուներ չինեց:

ԽԶ

1. Անկոսի տղաքը երէնց հօրը Թարքուէնն զրկուելնուն համար ընդդիմացան.

2. Խիստ կառավար՝ աւելի կը սպասէին սխեռնին հանելու. բայց երանելութիւն առիւծ մը չգանելով՝ յուսահատած ելլելու յանգուդն գեղացիներու խրատ տուին որ գնային ձեռնունին մէյմէկ կացին առած Տարկուինիոսի պալատին առջեը կռուիլ սկսան՝ բոլորելով Թարքուրին մէկմէկու դէմ: Երբոր պալատը մտան, երկուքը մէկ ուղղ կը կանչուրտուէին՝ իրարու խօսքը կտրելով: Հազիւ մէկը լռեցուցին, ու Թարքուրին սկսաւ մտիկ ընել մէկալին խօսքը. ան միջոցին լուռ կեցողը կացինը վերցնելնին ու Թարքուրին գլուխն զարնելնին ու մեռցնելը մէկ ըրաւ: Անոնք երկուքն ալ սպանեցան, բայց Անկոսի տղաքը վախճելով սպասեցան:

Հ. Հռովմայեցիք երբոր լսեցին Տարկուինիոս Երէցին մահն լինելը.

Պ. Ժողովուրդը խռոված՝ պալատը թափեցան. Թագաւորին կինն ալ վախնալով որ ջղկայ թէ Անկուսին տղաքը Թագաւորութիւնը առնեն, դռները գոցեց՝ ու պատուհանէն լսաւ թէ "Թագաւորը սաստիկ վիրաւորուած է, քանի մը օրէն կ'առողջանայ. հիմակուհիմա կառավարութիւնը կը յանձնէ իր փեսին": Ուսոյ փեսան Սերվիոս Տուլլիոս մեկքանի օր Թագաւորին անունովը կառավարեց. և երբոր տեսաւ որ ծերակոյտն իրեն կը հաւնի, յայտնեց թէ Թագաւորը մեռաւ, ու ինքն անոր տեղն անցաւ (578):

Հ. Սերվիոս Տուլլիոս ինչ մարդ էր, և ինչ երևելի գործք ըրաւ.

Պ. Սերվիոս գերի ինկան մը տղայ էր, և օր մը պալատը տղուն օրօրոցին վրայ բոց մը պատած երևցաւ կ'ըսեն. Թագուհին ալ աս բանս տղէկ նշան սեպելով, զՍերվիոսն իրեն փեսայացուցեր էր: Սերվիոս քանի մը պատերազմներ ըրաւ ու Ետրուրացւոց բոլորովին յաղթեց (571–551): Երբոր հաշտութիւն եղաւ, ակաւ քաղաքը մեծցնել. առաջ որ հինգ բլուրի վրայ շինած էր, երկու բլուր ալ ինքը քաղաքին մէջ առաւ: Քաղաքին մէջն խռովութիւնը պակսեցնելուզելով վարպետութիւնը մը ժողովրդեան իշխանութիւնը պակսեցուց: Որովհետև առաջ բոլոր ժողովուրդը վիճակ կը ձգէին, ինքը զանոնք հարուստներէն հոգի խումբ խումբ

բաժնել, ապա որ անոնք իրենց մէջը վիճակ ձգեն, ու ընդհանուր ժողովին մէջ անոնց գլխաւորը միայն երևնայ. ասով մինակ աշխատականներուն ձեռքը մնայ իշխանութիւնը: Հարկ տալու կարգ դրաւ ամէն մարդուն կարողութիւնը չափով. և ժողովրդեան համրանքը և ամէն մէկուն հարստութիւնը իմանալու համար օրէնք դրաւ որ հինգ տարին մէյմը ամէնքը զէնքերով Արեսի հրապարակը ժողվուին ու ըսեն՝ քանի հոգի ունին անոնք ինչ հարստութիւն ու ինչ հարստութիւնէ ետր են: Ասանկ խելացի կարգեր դնելով ժողովրդեան սիրելի եղաւ. և թէպէտ ասանկ սիրելու կեանք անցուց, բայց տակի անդամ մը մէկ ալեն մեռաւ խեղճ կերտով:

ՀԲ

Հ. Սերվիոսի մահն ինչպէս եղաւ.

Պ. Սերվիոս իր երկու աղջիկը Տարկուինեսեան երկու Թոռներուն հետ կարգեր էր: Ե՛ ուզէր իր աղջիկներն ու փեսաները իրարու ներսկակ բնութիւն ունենին, հեզը հպարտ տղուն տուաւ, կռուասէրն ալ հեզին, յուսալով թէ մէկմէկ կը կրթեն: Բայց Ղուկիոս Տարկուինիոս զաժան փեսան և իր կռուասէր աղջիկը Տուլլիան խօսքը մէկ ըրած՝ իրենց ընկերներն ապտնեցին ու մէկմէկ տալին: Ետքը Ղուկիոս ծերակուտին մէկ մասը իրեն կողմը ձգելով Սերվիոսի դէմ գաղտնաժողով եղաւ՝ ըսելով թէ "Ան-կայ բռնութեամբ թագաւորել է իմաղա": Ան

Վիջայեն Սերվիոս եկաւ առանց պահպանելու, ու երբոր կ'ուզէր զՂուկիոսն աթոռէն մէկ դի ընել, Ղուկիոսը խելք ծերուն մէջքէն բռնեց՝ սահմանները վար կլսորցուց. Ղուկիոսի մարդիկն ալ հոն զարկին սպանեցին Սերվիոսը քառասուն տարի թագաւորելէն ետքը, ու արիւնլուայ ճամբուն վրայ ձգեցին (538)։ Տուղլիա լսելուն պէս՝ ելաւ սաւառնը եկաւ Ղուկիոսին շնորհաւորելու համար. ու գառնալու աեղը երբոր Սերվիոսի մեռելին ձգուած տեղը հասաւ, ու կառավարը զարհուրած իրեն կը ցուցընէր, Տուղլիան կառքէն՝ հրամայեց որ ու կառքը հօրը մեռելին վրայէն կոխկրտուելով անցուց։

Ե. Ղուկիոս Տարկուինիոս ինչպիսի թագաւորութիւն ըրաւ.

Պ. Նախ որոնց վրայ որ կասկածէ դնաց թէ Սերվիոսին կողմն են՝ թրէ անցուց. (534) և իր բնական անգթութիւնն ու սանձարձակութիւնը քանդհինգ տարի թագաւորեց ու անունն ալ գառով կոչուեցաւ։ Ամենուն տեղն էր. անոր համար իր թիկնապահները շատցուց, ժողովուրդն ալ միշտ պատերազմի և ջենքեր շինելու կը գբաղեցընէր՝ որ իր անկրաւութիւնները մոռցուին։ Իր անգթութեան ուզածը առաջ տարած գործքերէն մէկը պատմենք որ անով իր անցուցած կեանքն ալ աղէկ իմացուի։ Սերվիոսի մեռնելէն ետքը երբոր Տարկուինիոս Ղառնիոսը քաղաքներէն պատգամաւորներ կանչեց որ խոր-

հուրդ լինեն, ու նոյն օրը ինքն ուշացաւ դալ: Պատգամաւորները նեղացան, բայց աւելի՝ երբ Տուռնոս Երդանիան որ մեկնելոց առջև Տարկուինիոսի վրայ շատ չարիք խօսեցաւ: Երկուսն դէմ հառաւ Տարկուինիոս, և ուշանալուն պատճառը բան մը անհնազանդ ալու մը դառնալը սեսեր է: Տուռնոս պատասխան տուաւ թէ "Անհնազանդ ալան պատժելու է, անոր ինչ ինչ պէտք է": Երբը աւելն ուշ ըլլալուն՝ ժողովքն ալ վաղուան թողուցին: Տուռնոսի յանդուգն պատասխանին վրայ Տարկուինիոս նեղացած՝ վրէժը հանելու համար՝ անոր ծառաներէն մէկ քանին կաշառեց՝ ու ապստըրեց որ Տուռնոսի տանը մէջ զէնքեր տանին ու պահեն: Առաւօտանց կանուխ կանչեց պատգամաւորները ըսելով թէ "Տուռնոս երէկ զամէնքնիս ալեսի սեղցնելէ՝ թէ որ ես կանուխ հասած ըլլայի. և սա ձշմարտութէ նշան՝ զէնքերը երթանք սեանենք, ըսաւ, որ տանը մէջ գիշեր է": Ինքը աւելի բերանը չի հասցուցին. բայց երբոր գնացին զէնքերը սեսան, զարմացած չնորհակալ եղան որ զինուելու մահուանէ փրկեց: Ուսաի Տարկուինիոս Տուռնոսը ալէ ալէ վեր մը մէջ թաղել տուաւ, ու ինքն ան ալքերուն հետ միաբանած՝ Վոլսկեանց ու Սաբինեանց դէմ ելաւ: Վոլսկեանց յաղթեց, բայց Գաբիա քաղաքը խորտակուելէ առաւ:

Հ. Տարկուինիոս Գաբիա քաղաքն առնելու համար ինչ խորհուրդ բանեցուց.

Պ. Նախ Սէքսաս որդին խրկեց անոնց, որ գնաց իր հօրը ձեռքէն վախճածի պէս այնչափ խեղճ ըրաւ անոնց առջևն՝ որ վրան կակծացին, ու զանիկայ երեսնց զօրավոր դնելով Տարկուինիոսին վրայ խրկեցին: Սէքսաս առջի մէկ քանի պատերազմներուն մէջ Տարկուինիոսի յաղթել ձևացուց. ու երբոր տեսաւ որ Սաբինեանք իր վրայ բոլորովին վստահացեր են, մարդ խրկեց հօրը հարցնելու թէ ինչ ընէ: Տարկուինիոս առանց պատասխան տալու՝ պարտէզին կողմ ու դեպանին հետ քալելու տեղն խաչխաչներուն մէջէն խիստ երկայնութեան գլուխները կտրեց: Սէքսաս երբոր լսեց, հօրը միտքը հասկընալով Սաբինեանց մեծամեծները մէյմէկ պատճառաւ մեռուց ու տունին ալքայութեան բաժնեց: Ժողովուրդը թէպէտ ձայն չհանեց՝ եղածը բարկութ սեպելով, բայց ետքը մեծ մը չունենալով Տարկուինիոսի տակն ինկան:

ՀԸ

Հ. Տարկուինիոս գաւազն ինչ երեւելի շինքեր շինեց.

Պ. Կապիտոլիոն բերդին կռաոտունն որ առաջուց սկսուած էր՝ ըմբնցուց: Ան շէնքին տունը Հռովմայ մէջ գրսեցի Սիբիլլա ըսուած մարգարէ կնիկ մարդ մը թշերին ինը կտոր գիրք բերաւ ծախելու: Երբոր թագաւորը չուսաւ անոր ուզած գինը, կինը գնաց ան գիրքերուն երեքն այրեց, ու նո-

բէն եկաւ ծնացած վէցին համար բոլորին պիտի ուզէ։ Տարկուինիոս վրնտռեց զինքը։ Գնաց կինը երէք մըն ալ այրեց ու եկաւ նորէն երէք ծնացածին համար բոլորին պիտի ուզէ, ըսելով թէ "Առնք ալ ասոնք այրեմ,,։ Զարմացաւ Թարկուորը՝ հաւատարմութիւնը կանչեց, հարցուց. անոնք ալ ցաւելով այրածներուն վրայ, ծնացածները պահել տուին։ Կնիկն տակն առաջին պէս գնաց, մէյմ՝ ալ չերևցաւ։ Ա գիտուածս Տարկուինիոս նիտակ հնարքն էր կ'ըսեն՝ որ ան գրքերով Ժողովուրդը խաբէ ու անոնց իր ուզածը ընել տայ։ Եաքը հրամայեց Տարկուինիոս որ ան գրքերը իր բարեկամներէն երկու հոգի զգուշութեամբ պահեն Կապիտոլիոնի կառատանը մէջ։ Հարիւր տարիէն եաքը տասնըհինգ հոգի եղան ան գրքերուն պահապանները, որոնք եղած ու ըլլալու գործուածները ան գրքերուն մէջէն կը տեսնէին։

Հ. Տարկուինիոս գոռոզին վերջն ինչպէս եղաւ.

Պ. Կապիտոլիոնի շէնքը սկսնալէն եաքը հռոմէացոց վրայ պատերազմի եկաւ ու Հռոմին տասնըվեց մղոն հեռու Արդեա քաղաքը պաշարեց։ Ան միջոցին Թարքուինին տան Տարկուինիոս, կոչնոտ եղնոտ իշխանը և ուրիշ զօրապետներ մեծ իրենց վրանին մէջ կերուխումի հետ եղած ատեննին՝ կանանց վրայ խօսք եղաւ, ու պինին գլուխնին զարկած՝ ամէն մարդ իրենը կը գովէր։ Եւ անոնց ալէկոծութիւնը

լսեմնալու համար կռլատինոսին խորհրդո-
վը մեկն հեծան ձիերնին՝ գնացին ու տե-
սան որ ուրիշ կռնայքը խաղերու ու խնոու-
մի հետ էին, իսկ Լուկրեսիա կռլատինոսի
կինը իր տնական բաներուն կ'աշխատէր,
ամէնքն անոր հասնեցան: Սեքստոս վրան
աչք ձգեց ու քանի մը օրէն նորէն գնաց
գէշ մտքով, և Լուկրեսիան չարչարեց ու
դարձաւ: Երկրորդ օրը Լուկրեսիա մարդ
խրկեց իր հօրն ու էրկանը՝ որ շուտ մը հե-
տերնին երկու բարեկամ առած՝ տուն գան:
Երբոր անոնք եկան՝ Լուկրեսիան հասկը-
ցուց եղածը և աղաչեց որ վրէժխնդրութենէ
ընեն, ու ինքը իր նախատինքը վայէն վեր-
ցընելու համար յանկարծ Թուր մը հանեց՝
իր սիրտը խոթեց ու մեռաւ: Սարսափելեան
ամէնքն ու սկսան լալ, և Բրուտոս բարե-
կամնին քաշեց հանեց արիւնլուայ Թուրն
ու գնալ'ն երկինքը վերցընելով երդումըրաւ
վրէժն հանելու Տարկուինեանցմէ. մեկալ
նոնք ալ նոյնպէս ըրին: Եաքը Լուկրեսիայի
մարմինը ժողվելով ցցուցին, ու Տարկուէ
նիսան բռնաթիւնները յիշելով գրգռեցին
զամէնքն ու Տարկուինիոսը քանդհինգ տա-
րի Թագաւորելէն եաքը տնով տեղով եա-
րեբիա քշել տուին, ու Թշնամեաց հետն
ալ տանդհինգ տարուան զինադադարուժին
ըրին (509):

Տ. Բրուտոս ինչ մարդ էր.

Պ. Բրուտոս խելացի մարդ մըն էր, ո-
րուն հայրն ու եղբայրը Տարկուինիոս մե-
ռուցեր էր, անոր համար ինքն ալ վախնա-

լավ կամաք խնդիր ձևացեր էր. Տարեւանիտա ալ անոր անունը Բրուտոս դրեր էր որ անառուն ըսել է, և անոր բոլոր առակներն առեր էր ու Բրուտոսը միմոսի տեղ էր տղոցը քով դրեր էր: Բրուտոս ալ առթիկը սպասեր որ հօրն ու եղբօրը մահուան վրէժն առնէ:

ՀԱՄԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ՀՈՎՄԱՅԵՑՈՑ

ՀԹ

Հ. ՏԱՐԿՈՒԻՆԻՈՍ Գուռզին քշուեցէն ետքը Հռովմայեցւոց մովնչեցաւ.

Պ. Հռովմայեցիք Թագաւորի բռնութենէն ազատած՝ Հասարակապետութեան Հաստատեցին (509), ու Հինգտաս անուանով երկու Հոպի ընտրեցին, և անոնց յանձնեցին Թագաւորին իշխանութիւնը. կարպալ գրին որ տարուէ տարի փոխուին անոնք: Առաջին Հիւպատոսները Բրուտոս ու Կոլլատինոս եղան:

Հ. Տարկուինիոս Գուռզին աքսորուեցէն ետքը ջանաց Թագաւորութիւնը նորէն ձեռք ձգելու.

Պ. Առջի բերան սկսաւ ազատել ուրիշ ազգերուն՝ որ միջնորդ ըլլան վինջը դարձնելու. երբոր չկրցաւ, ան առեղծ խարդախութեր Հրաման ուղեց որ իր ունեցածները Հռովմէն դուրս խրկեն. ուստի Հռովմ դեսպանները խրկեց որ տանին: Անոնք եկան գալատակ մէկը մեկալը գրկեցին՝ որ Տար-

Իսինիոսը նորէն Թագաւոր նստեցընեն։ Վինդիկոս անուանով ծառայ մը կտակած էր Թալոսի, անոնց ժողված աեղը պահպանեցաւ՝ ըսեց ամէն խորհուրդնին ու գնացք ընելիքնին, և անոնք բոլորն ալ բռնուեցան։ Եւ Թէպէտ մեծերու տղայք էին, բայց Բրուտոս միայն արդարութենէն մտածելով վճռեց, ու իր երկու որդիքն ալ մեռցնելու պատճառ իր աչքին առջև։ Շարժեցաւ դատիլը, բայց ինքը բոլոր ազգը աւելի սիրեց, քան իր երկու ապստամբ տղաքը։ Եաքը Տարկուինիոսի բաներն ալ իրեն դարձընելու աեղը ժողովրդեան ցրուեցին, ու Հռովմայ մէջէն անոր յիշատակը ջնջեցին։ Եւ որովհետև կոլատինոս ալ անոր ազգականն էր, վրան կասկածել սկսան, ու տղայելով՝ հիւպատոսութենէն հրաժարեցուցին, որանով աեղով՝ պարգեւ ալ առած՝ Հռովմէն դուրս գնաց։ Տարկուինիոս ուրիշ ձար չգտնելով՝ վէյացիները յորդորեց՝ Հռովմայեցոց վրայ պատերազմի ելլաւ։ Հիւպատոսները գէմն ելան. շատ կարգ եղաւ երկու կողմն ալ։ Արունտ Տարկուինիոսի որդին Բրուտոսի հետ զարնուեցաւ ու երկուքն ալ ինկան մեռան. բայց յաղթութիւնը Հռովմայեցոցն եղաւ։ Ան աուներ Տարկուինիոս Ետրուրացոց Պորսենա Թագաւորը պրծաւ՝ որ բոլոր զօրքովն եկաւ Հռովմայ վրայ. Հռովմայեցիք յաղթուեցան փախան, ու հիւպատոսները վիրաւորուեցան։ Եւ բուրացիք անոնց եաւէն ինկած եկան ինչուան որ Հռովմայեցիք կամրջին ծայրը քա-

կեցին ու կամուրջը փլուցին. հոն Ոկտաւիոս Կակլիդէան ալ գեան ինկաւ ու լոյս լով ալատեցաւ (507)։ Պոլսեհան էրքը եկաւ Հռոմը պաշարեց ու մէջը սասկ սով ձգելով պիտի առնէր, բայց Մուկիոս Սկեւոլա կարնձը քաջութեամբ ազատեց իր հայրենիքը։

2

Հ. Մուկիոս Սկեւոլա ինչ քաջութիւն ըրաւ Հռոմը ազատելու համար.

Պ. Մուկիոս իր մահն աչքն առած, Ետրուրացւոց հագուստով անոնց բանակը մտաւ, տեսաւ որ Պոլսեհան զօրացը թագաւորը կարծելով յանկարծ սուրը փորը խոթեց սպաննեց, և մէկէն ինքը բռնեցին։ Երբոր թագաւորը հարցուց թէ ինչ կ'ուզես, Մուկիոս կարձութեամբ պատասխան տուաւ. "Ես Մուկիոս Հռոմայեցին եմ, եկայ որ զքեզ սպաննեմ"։ Թշնամին ուզեց զինքը տանջանքի դնել որ շուտակին ըսէ. հոն վառած կրակ կար. Մուկիոս ձեռքը բացին մէջ խոթեց, ըսելով. "Ես ինքնիրեն կը տանջեմ ան ձեռքն որ սխալեցաւ. բայց գիտցիր որ ինծի պէս երեք հարիւր կտրիճ ալ կայ որ զքեզ մեռցնելու երդում ըրեր են"։ Զարմացաւ թագաւորն անոր քաջութեանը վրայ ու մէկ երկու պայմանով ուզեց հաշտուիլ անանկ կտրիճ ազգին հետ։ Հռոմայեցիք յանձն առին ու տասը կտրիճ տղաք,

ասան ալ ալջիկ պատանդ տալին ։ Ընոյց մէջէն Վէլիա ալջիկ մը դատաստանէրուն ձեռքէն վախտա ու իր ընկերներուն հետ Տիբերիա գաղէն անցաւ՝ Հռոմէական ։ Հին պատասը վախնալով որ էտքը գէշ կ'ըլլայ, վինքը նորէն էտ խրկեց. Պոմպեոսն ալ վեհանձնութենն ընդդէմ ալջիկն ազատեց ու անոր հրաման տուաւ որ մանչերէն ալ կէտը հետը տանի. Վէլիան ազատիներն ընտրեց, ըսելով թէ "գերութեան չեն դիմանար ,,։

Ն. Պոմպեոսին Հռոմայեցւոց հետ հաշտուելէն էտքը Հռոմ իջնալ ուզեց։

Պ. Տարկուինիոս իր Մանլիոս փեսին ձեռքով Լատիններէն Հռոմայեցւոց դէմ հանեց։ Բայց Հռոմայեցւոց ալքատներէն շատ պարտքերու տակ ըլլալով պատերազմի երթալ չէին ուզեր. ատոր ուրիշ մաս չգըտնելով ոմանք էին որ անկէ էտքը պէտք եղած տուներն բոլոր իշխանութենէն մէկու մը յանձնեն մի միայն վեց ամիս. այն մարդուն անունը ըսեյ Դիկտատոր կամ Իշխանապետ՝ որ ամէն ուզածը կարենայ ընել։ Ուսան ընտրուեցաւ Լարտիոս հիւպատոսը (495), որ ժողովուրդը վախցնելու համար քանըչտրս տասպրատուր առջևէն կը տանէր. և ուզածին պէս գործ ժողվեց ու գնաց, և պատերազմի ջրկրած՝ անոնց կրած գործէն շատ մարդ կարդեց ու ձեռք ինկածներն ազատ Հռոմայ. անոնք ալ նեղը մնած՝ տարի մը վճռապարտ ըլլին։ Բայց երբոր մէկ տարին լմնցաւ, Լատիններէն Տարկուինիոսի առաջ-

նոյնիսկ նոքին պատերազմի էին. այն առեն Հռոմայեցիք ալ նոր իշխանութեամբ մը դնելով գնացին բոլորովին յաղթելին. ինչուան որ Լատինները նեղը մնած հաշտութիւն ուզեցին՝ վերնատէրութիւնը նոքին Տարկուինիոսի ու անոր կուսակիցներուն: Տարկուինիոս ալ վախսը հետու առնլ մը ու հոն խելամտութեամբ մեռաւ ինքնին պատերազմեն (494):

ՁԸ

Հ. Երբոր Հռոմայեցիք Տարկուինիոս գոռոզին մեռնիլը լսեցին՝ ինչ ըրին.

Պ. Մեծ վախէ ազատելով ուրախացան. և իշխանները անկէց եռքը ազատամբութենէ վախ չունենալով ժողովուրդը նեղել սկսան. անոնք ալ ձանձրացած՝ ձգեցին Հռոմէն գուրս ինը մղոն հետու Նոմէնտան ըստած լեռը գնացին: Ան առենը ծերակոյտը վախցան չխոթելնուն ու մարդ խրկեցին յորդորելու որ Հռոմ դառնան: Երբոր անոնք մտիկ չըրին, Ագրիպպաս ըստած խոհեմ մարդուն խորհրդովը նոքին առաջ դեսպան խրկեցին, զինքն ալ ուխտել, որ երթան խոստանան ուզածնին ընելու: Ժողովուրդը դեսպանները սիրով ընդունեցան. Ագրիպպաս ալ զանոնք յորդորելու առեն առակ մը բերաւ՝ թէ "Անդամները անդամները ատամնեցան որ ստամոքսը կը վայելէ. բայց եռքը զղջացեր են՝ իմանալով որ իրենց ուժն ալ

սասունքսէն է ,,: Ժողովուրդը սանկ խօսքերէն կակղցած՝ ան լեռանը վրայ զոհ ըրին ու դարձան. բայց առաջ խօսք առին Ծերակուտէն որ անկէ եօթը տարուէ տարի մէկ քանի հոգի Ժողովրդեան պաշտպան ընտրուին: Ասոնց ան առեն Տրիբուն անուանով հինգ հոգի Ժողովրդապետ կըին (493), որոնք առէն անցնելէն եօթը տան էլան: Ասոր կանոն մը ելածին պէս՝ Տրիբուններուն կը քննէին, ու թէ որ չհաւնէին՝ Veto կ'ըսէին կ'ելնէ կը դրէին. նաև հաւնելնուն նշան T Թէ գիրն էր:

Հ. Տրիբուն դրուելէն եօթը հռովմայեցիք հանգարտ մնացին.

Պ. Ընդ. վանն ալ Ժողովրդեան տպատամբելուն պատճառաւ տարի մը երկրնեերը չեղնուելով հռովմ առ ինքնաւ: Ծերակոյտը ձեռքէն եկածը կ'ընէր. բայց Ժողովուրդը կը գանգըտէին հարուստներուն վրայ, ըսելով թէ "Առաջ պարտքերնուս աեղը ցորեն նիս աժան գնեցին, ու հիմա տուղ տուղ մեզի կը ծախեն ,,: Եւ երբոր Սիկիլեայէն ցորեն նոր եկան, ծերակոյտն աժան գնով Ժողովրդեան բաժնեց, ու անանկով հաշտուեցան: Բայց Մարկիոս Կորիոլանոսին պատճառաւ նորէն այլ մեծ խռովութիւն ելաւ:

Հ. Մարկիոս Կորիոլանոս ինչ խռովութիւն հանեց հռովմայ մէջ.

Պ. Ան Կորիոլանոսն ազնուական մըն էր՝ որ շատ բարիք ըրեր էր քաղաքացւոց: Կորիոլոն քաղաքը պաշարուած աեղը մեծ քա-

չուեցնել ցցուցը ու քալաքին տիրել էր, ու անոր համար ալ կորնտանոս կ'ըսուէր. և երբ կոլոպուսին մէջէն միայն զարդարուն չի մը առեր ու գերի մըն ալ ազատեր էր: Բայց երբոր Ժոլուվուդը զինքը հիւպատոս ընտրեցին, խնամ նեղացաւ, ու Սիկիլիայէն եկած ցորենը կ'ուզէր որ Ժոլուվուդեան չբաժնեն. և չանաց որ Տրիբունի իշխանութիւնը նուիէն վերցնեն: Տրիբուններըը զինքը դատաստանի կանչեցին, ու շատ խռովութիւն ըլլալէն ետքը՝ արիւնոտութիւն պատճառելը աքսորութեամբ (491): Ան առենը կորնտանոս գնաց Վոլսկեանց Տուղտս Ափնոս իշխանին ապաւինեցաւ՝ Հռովմայեցւոցմէ վրէժ խնդրելու մտքով. և սա երկու ազգին մէջ կռիւ բանալ ուզելով, քանի մը հոգի խրկեց Հռոմ որ երթան ան առջեւի խաղերը տեսնեն. Ձեռաց տակէն ալ ծերակուտին խմացուց՝ երբ Թէ անոնք ան խաղերուն դիշերը քալաքին կրակ ալած տան: Ծերակոյտը հաւատալով հրաման հանեց որ արուի չմուած քալաքին մէջն եղող դրսեցի մարդիկը քալաքէն դուրս ելլեն: Ա՛ս բանս Տուղտս երեն նախատինք սեպելով Հռովմայեցւոց վրայ պատերազմի ելաւ. ու Կորնտանոսն հետ մէկտեղ Հռովմայեցւոց երկրները կոխեցին ու Ժոլուվուդեան շատ ջաս ըրին. և Հռովմայեցւոց քալաքները առնելով Կորնտանոս եկաւ Հռոմը պաշարեց: Ծերակոյտն ու Ժոլուվուդը մէկ եղած՝ մէկ երկու անգամ դեսպան խրկեցին Կորնտանոսին որ Թողու Թշնամու-

Թևանը, պայ նոքին պատուով իր հայրենիքը: Կոլխոզանոց անոնց մանկ ջնեալ իրեք օր մտածելու առեն տուաւ: Անոնց Ջաղը հասած՝ քանի մը քուրմեր ու կարգադպրոցներ խրկեցին որ երեանին կախած առջևն ելան, բայց չկրցան զինքը կակղցնել: Եոքը իր մայրը վ.էտուրիա քանի մը ուրիշ տիկնիներ հետն առած՝ առպի հագուստներով եկաւ դիմացը: Մայրը լալով ուզեն ինկած կ'ուզէր որ խնայէ իր հայրենեացը. մէկայնեքն ալ կ'ողբային ու ողջմէ կը կանչէին. անանկ խեղճութեան ձևացաւ որ ինչուան զինուորներն ալ լայ չորժեցան: Կոլխոզանոցին սիրտը խշխշաց, գնացը գրկեց վերուց ու "Ո՛վ մայր իմ, ըսաւ, ազատեցիր զՀռոմի, բայց ոտիկդ կոր պընցուցիր": Եոքը Թոլուց ետ դարձաւ: Ան միջոցին Տուղլոան ալ նախանձելով անոր պատուոյն վրայ որ իր զօրքը անոր քաջութեը հասնելով բոլոր անոր գացեր էին, վրան արշաւանուն ըլաւ ըսելով Թէ "Իր քաղաքացւոց սիրուն համար արդարութիւնը ոտքն տակ առաւ": Ուռոմն կ'ըսեն Թէ Կոլխոզանոց Հռոմէն ետ դառնալու առեն զօրքը զինքը մեռուցին, և եոքը զիջոցան ու մեծ պատուով Թաղեցին:

ՀԲ

Հ. Կոլխոզանոցի մահուանէն եոքը ինչ նոր դիպուած ելաւ Հռոմայ մէջ.

Պ. Քիչ մը առեն հանգիստ անցընելէն

Եաքը, Սարբոս կասկոս հիւպատոսը Թագաւոր ըլլալու մտքով սկսաւ անանձ բաներ ընել՝ որ կարենայ ժողովրդեան սիրտը վաստկիլ. բայց անոնք կասկածն էր Թալոմէ Սարբոսին միտքը գէշ է, զինքն սպաննանեցին, և յանցաւոր գտնուեցաւ. ուստի տարին զինքը Տարսէոնի ժայռէն վար նետեցին որ մեռաւ (486): Եաքը սկսաւ Ագաթակային օրէնքն կոխել՝ Թշնամիներէն առնուած երկիրները ժողովրդեան բաժնելու վրայ՝ որ շատ տարի չքշեց: Ա մէջտեղ Եարուբացւոց դէմ պատերազմըլին ու յաղթեցին, բայց իրենք ալ շատ չարդ կերան: Կրեմերայի մօտ Փաբիուսեանց ցեղը գրեթէ ջնջուեցաւ, որ հայրենասէր ու կարիճ մարդիկ էին: Եաքը երբոր պատերազմին հանգչեցան՝ սկսաւ նորէն խառնվռնթիւն ծերակուտին ու ժողովրդեան մէջ. անոր համար հիւպատոս ընտրեցին զԿինկինատոսը:

Չ. Կինկինատոս ինչ մարդ էր ու ինչ երեւելի գործք ըրաւ.

Պ. Կինկինատոս արդար մարդ մըն էր. երբոր իր որդին կեանն որ պատրիկ էր ու անիրաւ տեղը սքօտրուեցաւ, Կինկինատոս տուն ալ չվերցուցած իր դեղը: Գիշ առեն զինքը հիւպատոս ընտրեցին, գնացին զինքը գտան որ դեռին կը բանէր, բուն տարին քաղաքը, որ ամէնուն սիրելի ըլլալով ամէն անկրաւ մարդկինքրան դէմ ելաւ, ու ամէնուն աչքը վախցնելով խոստովանեցաւ տարի ընդհատ

ուներին իր դեղը քաշուելու։ Եւ երբ նորին Հառնմայեցիք Եկուեանց ու Վրկանեանց դէմ պատերազմի ելլելով ու Մինուկիոս հիւպատոսը Թշնամիներէն պաշարուելով յուսահատած երթար ալեւոր Քարդուէր, քանի մը զինուոր Թշնամեաց միջէն անցան դնացին Հռոմ լսելու. Հառնմայեցիք ալ տակաւին երկա՛ծ՝ նորին դնացին ազատելով Կինկինատոսն իշխանապետ դրին՝ որ քոլոր զինուորները հինգ օրուան պաշարով Արեսի հրապարակը ժողվեց, ու դիշերն ի բուն արտորնօք քալելով՝ առաւոտանց կանուխ հասաւ Թշնամեաց. իր զօրացը կանչուրտուել տուաւ՝ իրենց հանդիպելիք մեկալ Հռոմայեցւոց լսացընելու համար. ու Եկուեանց վախչելու դին վրան վրըել տալէն առաջ՝ սկսաւ վրանին վազել. հիւպատոսին բանակն ալ անդիէն Թշնամիները մէջ առին. որոնց Ձորը հանելով անձնատուր եղան՝ իշխանապետին դրած պայմանները յանձն առնելով։ Եւքը անոնց դերի ըլլալուն նշան՝ զիրենք Թրի տակէ անցուց, և յաղթանակի համար անոնց գլխաւորները միայն պահեց ու մեկալնոնք ազատ Թողուց։ Առած աւարնեին ալ միայն իր հետը եղած զօրքին բաժնեց ու ինքը բան մը չառաւ։ Տանելվեց օր իշխանապետութեն ընկերին եւքը՝ հրաժարեցաւ ու նորին գնաց իր դեղը քաշուելու (458)։

ՁԹ

Հ. Կինկինատոսի եշխանութենէն ետև Հռոմայեցիք ինչ վիճակ ունեցան.

Պ. Նոքեն ակսաւ խռովութիւն. կ'ուզէին ժողովուրդը որ Ագարակային օրէնքը հաստատուի, և Դենատոս անուանով ծեր ոմն առաջ մտնդ մը ժողովոդեան մէջ ակսաւ կանչել թէ "Քառասուն տարի իմ հայրենեաց մէջ իշխանութիւն ունեցեր եմ. հասկնալի էր, որ երբոր եղայ, հարիւր քան պատերազմի մէջ մայ, ու տեսակ տեսակ պատկներ, Թրեր, վնասուիլներ, վէրքեր առի, երբեմն պարտակ անցնելով, երբեմն մինակ պատերազմելով. քառասունը հինգ ալ վէրք կայ վրաս՝ բոլորն ալ դիմացէն կոխած. ու ինծի փոխարէն մը չէ եղած. մանաւանդ թէ իմ հնազանդութիւս առած երկիրը նեղուս ալ հիմա ուրիշները ախորժ են": Ժողովուրդը սա լսելով աւելի կատղեցան ու կը կանչուռտային՝ թէ "Ագարակային օրէնքը հաստատուի, Դենատոսին ալ փոխարէն ըլլուի": Ասանկով արիւնոտներն ու պատրիկները միմիկու դէմ շատ վէճ ընելէն ետքը ագարակային օրէնքը մնաց առջինին պէս: Բայց Հռոմայեցիք սա խռովութիւններէն ձանձրացած, կառավարութիւնը կերպով փոխելով տասնպետներ դրին:

Հ. Տասնպետներուն իշխանութիւնն ինչ էր.

Պ. Ոմովհետև ինչուան իրենց պարտուած տարին

Հռոմեացւոց դատաւորները որոշ օրինք մը չունէին, որով հոգի խրկէին Յունաստան որ նրանց պէտք եղած օրէնքները ընտրեն ու առնեն բերեն (454)։ Ան միջոցիս Հռոմ տասին ժանտամահ ինկաւ. ինչպէս որ միշտ մէկ քանի տարին անգամ մը կը տառապանար ու շատ մարդ կը կորսնցնէր. եօթն էն ալ ժանտամահին պատճառաւ սով եղաւ։ Ըսքը երբոր դեսպանները գարձան, ամէնուն ուզելովը տասը հոգի ընտրուեցան Տանպէ անուանով, որոնց իշխանութիւնը տարեկան էր, և ամէն օր կարգաւ անունդմէկը գլխաւոր կը սեպուէր ու դատաստաններ կը տեսնէր (455)։ Առջի տարին ատանք ան բերած օրէնքները կարգի դրին ու տասը տախտակի վրայ փորեցին. երկրորդ տարին երկուք ալ սեղմներով եղաւ տասներկու տախտակ։ Եւ անկէ ետքը որոշեցին որ ամէն տեսակ իշխանութիւններ վերցուին ու մինակ ան տասը հոգին ամէն բան հոգան։ Ատոնց առջի տարուան տանտեսութեանէն մէկը ամէնուն սիրելի ըլլալով երկրորդ տարին նորէն ինքն որ ընտրուեցաւ, առջի բերանը ջուզել ձևացուց, ան մտքով որ իր ընկերները հրաժարին։ Ասոնք երբոր ժողովուրդն ատ կոխեցին ու զինքը դէմս որոշեցին, մէկէն յանձն առաւ, և իր կողմը բռնող ծերոնիներէն վեց հոգի՝ հասարակ ժողովրդէն ալ երեք հոգի նրանց ընկեր ընտրեց, ու անոնց ձայնով առ վեցուց որ մէյմ՝ ալ չելլեն տանտեսութեան։ Ան տասը հոգին մէկ եղած սկսան օրէնք-

նելը ոչքն տակ առնել. ծերակուտին և ժողովրդեան ալ մեկ ջրնելով պաշտօնեին չէզոքին, ու ամէն բանութիւն ընել սկսան, պատրել, մեղքնել, յոխշտակել. վասն զի հետերնին արիկոյ մարդիկներէն զատ դանդմին ալ զօրք ունէին: Ասոր համար Հռովմէն շատ մարդ ցրուելան գնացին. Եկուեանք ու Վոլսկեանք ալ սկսան Հռովմայեցւոց երկիրները կոխել: Ան առեն Ապոլիս զօրքը նրանք բաժնեց ու իր ընկերներուն հետ ա նոնց վրան գնաց. և ինչպէս որ Հռովմայեցւոց սովորութիւն էր որ զօրապետին չհաճեցան առեններին՝ կամաք կը յաղթուէին, ան անգամուն ալ թշնամին մտեցած էին պէտ՝ չգտնին վրանն: Ասոր վրայ շատ չանցած երկու անկրա սպանութիւն ալ ըրին տարբեր տեղերը. մէկը Սիկկիա Դենտատոսին, մէկն ալ Վոլտինիա անուամբ ոմանք մը, առաքինեաց նշանաւորին ալ վերցուեցաւ (449):

ԶԴ

Հ. Դենտատոս ինչ և ինչպէս սպանուեցաւ.

Պ. Երբոր նմանցան տասնեակներն որ Դենտատոս արիւնոտներուն նշանաւորին նը նոքին հատատել կը չտնայ, պատի գըն դով մը զինքը մեկ տեղ մը խրկեցին, զօրացը գտնուած տասերկուքով որ զինքն սպաննեն: Ինքը ալ նեղ տեղ մը տարին զինքը ու վրան վազեցին. բայց Դենտատոս չտնկարծ նմա նալով, կտրճութիւն առնուցմէ շատը մեռուց.

Էոքը ինչն ալ անանց նեաած քարեկեն վերա
ւոյեաեցաւ ինկաւ : Տաճարեանեքը աւագ
ձեացուցին անոր վրայ , բայց խարդախու
Թիւնը իմացուեցաւ . ու ամ աեւելի առելի
եղան ամէնուն :

Հ . Վիրգինիա ոմէր և ինչ պատճառաւ
մեռացին ցինքը .

Պ . Վիրգինիա Վիրգինիոս հարեւտացե
ան աղջիկն էր : Անգամ մը Ապպիոս առանե
ալ զանիկայ ուզեց իրեն կին առնուլ . բայց
ոյովհետև ազնուականներուն արգիլած էր
ժողովրդեան հետ խնամութիւն ընելը , ջա
նաց խարդախութիւ կամքը առաջ տանիլ :
Խորհուրդ տուաւ Կղոդիոս անունով ցած
մարդու մը՝ որ Հռոմեան Վիրգինիային հան
դիպելով ըսաներ՝ "Իմ աղախինս գաւակն է,,
ըսելով . և Ապպիոսին առջին դատաստանի
եւաւ : Կղոդիոս կը պնդէր Թէ Վիրգինիոսի
աղեիսէ աս բանս , բայց հոս ջըլլալուն հա
մար ապաստանք , ի՛ըսէր , ինչուան որ դայ : Ան
առենը Ապպիոս ըսաւ որ աղջիկը Կղոդիո
սին տուն ինչուան որ Վիրգինիոս դայ : Ի
կիլիոս որ Վիրգինիային նշանածն էր՝ տպե
կոխեց որ ինչուան հայրը չդայ՝ աւագ ջըլլալո
բայց անօգուտ : Ապպիոս դատաւոր պրեց բա
նակը զօրապետին որ զՎիրգինիոսը հռոմի
չկրկէ , և դրուանց ապահովեց որ կան
չէն Վիրգինիոսը : Բայց Ապպիոսէն առաջ
Վիրգինիոսին բարեկամները մարդ հասու
ցեր էին , և անիկայ Ապպիոսին դատաւոր
դրած հրամանէն առաջ Ճամբայ եւած ը
լալով , շուտ մը հասաւ . ուստի Ապպիոս

ապէեցաւ ու ինչ ընելնէր չէր գիտէր : Իսկ դատաստանին առնէր Թէպէտ Վէրգինիոս կզոդիսային ամէն խօսքերը սուտ հանէց , և բոլոր ժողովուրդն իմացան Թէ որճանն է իրաւունքը , բայց Ապպիոս կլաւդիոս կուրացած՝ իր անիրաւ մտածութենէն ետ չկեցաւ . վճիռ հանեց որ Վէրգինիան կզոդիսային տրուի : Վէրգինիոս յուսահատած , տեսաւ որ ուրիշ ձար չկայ , եղած վճռոյն հաւնիլ ցցուց , և հրաման ուզեց որ վերջի բարեւը տայ զաւկին : Երբոր Ապպիոս հրաման տուաւ , Վէրգինիոս էրած սրտով գնաց իր զաւկին քով որ կէս մեռածն պէս լալով հօրը գիրկին ինկաւ . ան ալ զինքը կամաց կամաց մէկդի քաշելով ինչուան հրապարակին մէկ կողմը մտագործն իսանութենին առջևը տարաւ ու յանկարծ դանակ մը առնելն ու աղջկանը սիրտը խոթելը մէկ ըրաւ , ըսելով . “ Իմ սուրս սա Թուրը ազատ ձեզ ընդաւորին ձեռքէն ,, : Ետքը քաշեց հանեց դանակին ու Ապպիոսին ցուցընելով , “ Ո՛յ անգութ՝ ըսաւ , սա անմեղ արիւնը Թող խնդրէ քեզմէ վրէժը ,, : Ու անանկ դանակը ձեռքը բռնած սկսաւ ժողովուրդն ու զօրքը յորդորել որ եկեն ազատութենին ձեռք ձգեն , վրէժխնդրութիւն ընեն : Ա յնչափ որ ամէն ժողովրդեան սիրտը վառուեցաւ , զօրքերն ալ անոնց հետ զօրաւորութին ձգեցին՝ Ապպիոսին ետևը քաշուեցան :

26

Հ. Տաճառեանեւոան վերջանալն ինչպէս եղաւ.

Պ. Ծերակոյտը տեսան որ Հռոմի պատերազմեցաւ ուրիշ ձար չկայ խաղաղութեան ըլլալու, բայց միայն հլնայանութեամբ ձգել տալն տաճառեանեւոան, ու խրկեցին իմացուցին Ժողովրդեան՝ յորդորելով որ գան առջի կարգերնին պահեն. անանք ալ եկան Տրիբունները ու Հիւպատոսները գրին: Եօքը Ապրիան ու Ոպիոսը գաղտնաւորեալ բանակցութեան ու հոն մեռան, մէկալ տաճառեաններն ալ քշուեցան:

Հ. Տաճառեանեւոան ընկուէին եօքը առջի հիւպատոսաւէ կարգը սրբալ տալն դիմացաւ.

Պ. Մէջս նայնպէս միաց. և թէպէտ Ժողովուրդը ուզեց փոխոխութիւն ընել, բայց առաջ չգնաց: Վասն զի տրիբունները ծեքանութեան երկու օրէնք խնդրեցին. մէյմը որ հասարակ Ժողովուրդը կարենայ ազնուականաց հետ խնամութիւն ընել. մէյմ՝ ալ որ Ժողովրդականք կարենան հիւպատոս ընտրուիլ: Ա բաներուս համար շատ խռովութիւն ըլլալէն եօքը որոշեցին որ անապատան համար վեց հոգի ընտրուի հիւպատոսութեան աեղը՝ որ Տրիբուն ըսուց կոչուին (445), երեքը ծերակուտէն, երեքն ալ Ժողովրդէն: Բայց ուրիշ երկու խռովութեամբ պատերազմ համբակուածով (442), որոնց

պաշտօնն էր ժողովուրդը հանել ու ամենուն՝ ինչուան ծերակուտին պատգամը քննել ու պիտի անցընել. և ասկէ ետքն առնել հատուկ ժողովրդեն մէկը պետականոց կարգը խոթել: Ասոնց իշխանութիւնը հինգ տարի կը քշէր. և առաջին հանարտակալները Պաղերիոս ու Վեմպրոնիոս ծերուններն էրան, և ինչուան հարիւր տարի ջոկ ասոնց ցեղին մէջ միայ հանարտակալութիւնը:

Ե. Հանարտակալութիւնը իշխանութիւնը դրուեցին երեք հոմէմայեցիք ինչպէսին.

Պ. Ան միջոցին Արդէացիք իրենց ծերակուտեն ստատոմիքը էին. անոնց ծերակուտին ալ ժողովրդեան դէմ հոմէմայեցւոցմէ օգնութիւն ուզեցին: Ասոնք շուտ մը գնդապետ հիւսուսը դնուց Արդէացւոց յաղթեց, ու զամէնքն ալ զինքերնէն մեկնցուց ու Թրի տակէ անցուց: Նոյն առեննէրը հոմէմաստիկ տալ ըլլալով, Սպուրիոս Մելիոս հարուստ մարդը Եարուրիոյ յորենները իրմէ ինքը գնեց ու ամէն օր աղքատներուն կը բաժնէր՝ արտերնին շահելու համար, որ զինքը Թագաւորեցընեն:

Ե. Սպուրիոս Մելիոս կրցաւ իր Թագաւոր ըլլալու խորհուրդը առաջ տանիլ.

Պ. Ընդհանուր զի ինքը ժողովրդէն ու արիւններէն բառական կուսակից ժողվելէն ետքը՝ երբոր իր տունը գիշերուան շատ զինքեր ալ պատրաստեր էր, Մինուկիոս ազնուականը իմացուցին պէս՝ ծերակուտին հասկցուց. անոնք ալ անուանի Կինկինատոսն որ ուզնուն տարուան էր՝ նորէն իշ-

իանդարեա գրին : Կինկինեաաս զՄելոսը դաաաանի կանչեց . ան երբոր մոկ ըրաս , վրան խրկեց Ահալա զօրավարը որ բռնե բերէ . երբոր նորէն Մելոս չուզեց գալ , Ահալա զինքը հոն հրապարակին մէջ սպաննեց . Կինկինեաաս ալ Մելոսին երկնելը ծախել սուաս , սուրը վրաց , և մէջն համբարնելը ալքաաաց բաժնեց : Տղոբռնելը կասկեցան Մելոսի ժահուանը վրայ ու կ'ուզէին որ հիւպաաոանեբուն առնուին զինուորական արիբռներ դրան. բայց Փիդենացոց ու Վէյացոց դէմ պատերազմ բացուելով չկրցան ուզածնին առաջ տանիլ ու մեկալ տարին նորէն հիւպաոոանեբուն իշխանուելը հաստատուեցաս (437) :

ԶՉ

Հ . Մելոսին սպաննուելէն ետև ինչ պատճառս Հռովմայեցիք Փիդենացոց ու Վէյացոց դէմ ելան .

Պ . Հռովմայեցիք երբոր լսեցան Թէ Փիդենացիք Վէյացոց հետ միաբաներ են իրենց դէմ , դեսպան խրկեցին՝ պատճառը հարցնելու . անոնք զդեսպաններն սպաննեցին՝ Վէյացոց Թագաւորին հրամանաը : Ան ատենը Հռովմայեցիք սա անիրաւուեբէն վրէժը հանելու համար՝ Թողուցին իրենց մէջի խռովութիներն ու անոնց դէմ պատերազմ ելան , և իրենցմէ ալ շատ մարդ կոտորելնելով յաղթուցին : Կռուելնէտև Կռուողնուելով մէկը Վէյացոց Թագաւորն սպան-

նեց ու գլուխը Թրին ծայրն անցուցած՝ վէրացաց ցցուց. անունք ալէհրեշտեացն ցըրուեցան։ Եւթը կուռանելոս կոստս Թէրին կոտրտուանեըն առաջ հասել եկաւ, և հասվմայ մէջ սա երկրորդ անգամն էր որ սանկ մեծ յաղթանակ եղաւ։ Բայց վէրացիք ու փիղենացիք չհանդարտեցան ինչուան որ բոլորովին քաղաքին ալ էկրանցուցին։

Հ. Ի՞նչպէս սաին հասվմայեցիք փիղենա ու վէրէս քաղաքները.

Պ. Հասվմ սանակ ժանտամահ ինալով վէրացիք ու փիղենացիք զօրացան, ինչուան քաղաքին դուռը հասան (404)։ Ան սաենը Սերվիոս իշխանապետ նսաելով՝ դիւրաւ վըրնաեց զանոնք ու փիղենա քաղաքն առաւ։ Բայց վէրէսն ալ սանելու և բոլորվին զանոնք սկարտացընելու համար պէտք եղաւ որ բոլոր ուժերնին Թափեն հասվմայեցիք։ Նախ մեծ պատրաստութիւն գնացին վէրէս քաղաքին ջրա դին փոսեր փորեցին. և դրան Թշնամիներէն ալ ազատ մնալու համար՝ երեսնց բանակին դրան կողմէն ալ ուրիշ փոսեր փորեցին։ Սանակ սաղ սարի քաղաքը պաշարած պահեցին. և երեսնք ձմեռը կաշխ վրաններուս մէջ կը կենային, սամռը քաղաքին հետ կը պատերազմէին. եանէոսն ալ ուրիշ վէրացիք դրսէն շատ անգամ վրանին կը վազէին. սանակ շատ վաճառներ քաշեցին, շատ մարդ ալ կտրեցուցին, ինչուան որ փոսերնս կամրջս իշխանապետը եկաւ։ Անկայ գեանին սակն ինչուան բերդին մէջտեղը ծածուկ ճամբայ բանալ

ոտաս. ու երբոր պատրաստուեր էին քա-
ղաքին մէջը երթնալու, յանկարծ գրաւն
քաղաքին վրայ վազել մը ձեացուց. ՚Ի բա-
ցեալ բոլոր պարսկին վրայ ժողովուած՝ ան-
հոգ կեցեր էին, գիտնալով Թէ երթեալ ա-
նոնք բերդերուն չառավելեցնէ չեն կրնար
վնասել: Ան միջոցին չառավելեցաւ գրաւը
յանկարծ քաղաքը լցուեցան, ՚Ի բայցէ ալ
սպրատված ձեացին. շատը կարդուեցան,
շատն ալ անձնատուր եղան: Չառավելեցնէ
կողոպտուելով լցուեցան, և կամիլաս հին ա-
ռանձին Թիֆլիսեցուն պէս շատ ձերմակ ձիով
կռռքի մէջ նստած՝ յաղթանակով չառավել
մտաւ (394): Բայց ան հանդէսը չառավելե-
ալ շատին սչքին զարկաւ. որովհետև ան
շատ ձերմակ ձիերն Ղարսին կամ Արև ու
Վոտա ածնելուն միայն արժանի կը սեպէին:

Չ. ՚Ի բէկան առնելէն ետև կամիլաս Ի՞նչ
էրեւելի գործք ըրաւ.

Պ. Փաղնակեանց վրայ գնաց, յաղթեց,
ու քաղաքին ալ սպաշարեց. Իր վեհանձնու-
Թիւնը պատճառ եղաւ որ քաղաքացիք խո-
նարհին ու հաշտութիւն ընեն: Ան քաղաքին
պետութիւնն ալ վարժապետը տվեցուն՝
ուներ որ ամէն օր սլաքը քաղաքէն դուրս
կը հանէր կը պատրաստեր. և որովհետև ան
պաշարման տեղն ալ կը հանէր, օր մըն ալ
յանկարծ տարաւ սլաքը կամիլասին մատ-
նեց, ըսելով որ "Քաղաքացիք սլաքը ա-
րեան համար անձնատուր կ՚ըլլան" Բայց
կամիլաս սխալուիլը տեղ բարկացաւ անոր
անհաւատութիւնը Թեանը վրայ. Հանուելուց

զինքը, Հեռուբինեին ալ եաին կատած՝ աշխատանեուն Հեռքը տուաւ որ ծեծելով ծեծելով զինքը քարոք տանին: Փախչելու ատենք զարմացան Կամիլլոսին արձարուելը վրայ, ու շատ առակ վճարելով հաշտութիւն ըրին:

Ա. տեննեւրս Հռոմայեցւոց մէջ խիստ մեծ ոյ կեանքին էրթան վէյէս քաղաքը բնակին. բայց Կամիլլոս դէմ կեցաւ. անոր համար ատիւնները վրան զարարութիւն ըրին թէ վէյէսի կոլոպուսէն շատ բան իրեն պահեր է: Կամիլլոս այսպիսի ապերախտութէ չդիմանալով եաւ Հռոմէն, և կարծուելուն առջևէն անցնելու տեղը դնբեին խնդրեց որ վրէժը Հանեն, ու ինքը գնաց Ա. ձէ քաղաքը քաշուեցաւ (392). Հոն լսեցաւ որ ատիւնները իր վրայ մեծ տուգանք դրեր են. բայց իրենց ապերախտութիւնը Հանար քաշած տուգանքնին ալ մեծ եաւ՝ գալլիացւոց վրանին գալուը:

21

Ի. Գալլիացիք ինչ պատճառով Հռոմայեցւոց վրայ եկան.

Պ. Գալլիացիք երկուհարիւր տարուընէ՝ ի վեր ջրա գին տիրելու սկսեր էին. և ան տեղները Եարուրոյ կըռսին քաղաքը պաշարեցին: Եարուրացիք Գալլիացւոց վայրենուէն տարտափած՝ Հռոմէն օգնուել խնդրեցին. անոնք ալ Գալլիացւոց դեսպան խրկեցին՝ խնդրելով թէ "Անիրաւութիւն

է առանց պատճառի օտար տէրութիւ վրայ
երթալ ,, : Բրիննոս Գաղղիացւոց զօրապետը
դեսպաններէն պատուով ընդունելու , ու
պատասխան առաւ թէ ,, Կարիճ մորդոան
երեսունքն իր Թրին բերան է . Հռովմայե-
ցիք ինչուան հիմա ու ոչ մէկ երկիր մը երա-
ւունքով առած են . բայց հիմա մեր երա-
ւունքն աս է՝ որ Արեւմտեան երկիրներ-
ը բանեցնելու մտիք չունին ու մեզի Թող
չեն տար որ բանեցնենք ,, : Դեսպաններէն
ոմանք պատասխանին վրայ նեղացան , բայց ձայն
չհանեցին . ու Արեւտեան մոտծնուն պէս՝
բնակիչներէն պրպռելով առջևնին ինկած՝
Գաղղիացւոց վրայ վազեցին , և դեսպաննե-
րուն մէկին իր ձեռքովը Գաղղիացի մը սպան-
նեց : Բրիննոս իր զօրքը ետ քաշեց , ու
գանգատ խրկեց Հռովմայեցւոց . և երբոր
անոնք լուեցին՝ զօրքով Գաղղիացւոց երա-
ւունք տալ , Բրիննոս կատղած՝ Հռովմայ
վրայ եկաւ՝ Ճամբուն վրայի քաղաքներուն
վնաս մը չընելով : Ալիա գետին քով Հռով-
մայեցւոց հետ զարնուեցաւ , քառասուն
հազար հոգի մեռաւ , ու ինչուան երկու
օր անոնց կոտորածները ժողվելու և ա-
րարելին ընելու անցաւ :

Հ . Հռովմայեցիք Ալիա գետին քով յաղ-
թուելէն ետքը ի՞նչ ըրին .

Պ . Ամենևին տեղաց մը օգնութիւ յոյս չու-
նենալով , կարիճները կատիտոլիանին բե-
դը մնան պահպանեցան . ոմանք ձգեցին
փախան , շատ մը քաղաքին մէջ մնացին :
Իսկ քահանան ու ծերակուտին ծերերը ժո-

պակասեան մեղքերուն համար զոհ ընծայելու միջոց՝ հագուստ կոպտած և փղոսկրէ ոտքեր ունեցող վրայ նստած շարունեցան առեւտուր ընելու սեղանին։ Գաղղիացիք Ալճայի պատերազմին երրորդ օրը Հռովմայ առջևն եկան ու սեւան որ գռնէրը բաց, և պատնիանեղուն վրայ մարդ չկայ. առջի բերանը վախցան՝ խարդախութիւն կարծելով. բայց երբը զգուշութ նեղս մտան սեւան որ ան ծեփերը ժանտ երեսով շարուներ նստեր են անշարժ։ Զարմանք եկաւ վրանին, ու Հռովմայեցւոց կուռքերը կարծեցին զանոնք. բայց մէջերնէն մէկը գնաց Պապիրիոս ազնուականին մօտը ըսելոց։ Պապիրիոս իրեն նախատինք սեպելով՝ ձեռքի փղոսկրէ գաւազանովը Գաղղիացիին գլխուն զարկաւ. անսեւնը Գաղղիացին ալ բարկացաւ, հանեց Թուրը՝ Պապիրիոսն սպաննեց։ Երբը կարգաւ զամէնքն ալ մեռուցին, և իրենք օր իրենք գիշեր բոլոր քաղաքին կրակ տուին, կիներն ու տղաքը անխնայ Թրէ անցուցին, Կապիտոլիոնն ալ պաշարեցին։ Բրեննոս իմանալով որ լեռանը կողմէն ծածուկ ճամբայ կայ գեպ՚ի բերդը, գիշերանց գունդ մը զրկեց հոն, որ երբոր պարսպին վրայ եկան՝ ու պահապանները քնոյ մէջ գտնելով բերդը մտնելու վրայ էին, Հերայի կուսանները մէջի սագերն սկսան կանչուըտուել։ Արթնցան պահապանները ու տեսնելով վտանգը՝ նախ Մանլիոս անունով կորիճ մարդը ձեռքովը երկու Գաղղիացի պարսպին վրայէն վար հրեց, մեկալ Գաղղիացիք ալ չկրցան

լով դիմանալ՝ պատասէն վար Թամիւրան։ Ան միջոցին Կամիլլոս իր առանձնացած տեղէն ելած իշխանապետ ելած, ապրիէն անդին ջուր ժողված՝ Գաղիացւոց Հռոմին դուռ գոնուող զօրացը ալէկ ջարդ մը տուեր էր։ Բրեննոս վախնալով որ ջրէրայ Թէ Հռովն պաշարուի, Հռովմայեցիք ալ տալէն նեղացած, հաշտութիւն ըրին, դարձնելք գնելով որ Հռովմայեցիք երկու հարիւր քառասուն հօխոյ ոսկի տան Գաղիացւոց. անոնք ալ բոլորովին հեռանան Հռովմայեցւոց երկրէն։ Ոսկին կշռելու առեն Գաղիացիք երբոր խարդախութիւն կ'ընէին, Հռովմայեցիք դանգատեցան. Բրեննոս հանեց իր Թուրն ալ կշռոցին մէջ դրաւ, ըսելով. "Վայ յաղթուածին"։ Երբոր աս խօսակցութիւնը կ'ըլլային՝ Կամիլլոս շատ զօրքով յանկարծ վրայ հասաւ. ան ոսկին եւս տալնելու տեղ երկու անգամ Գաղիացւոց հետ առածին զանազանելով ջնջեց զամէնքը (390)։

ԶԸ

1. Գաղիացւոց ջարդուելէն ետքը Հռովմայեցիք ինչ ըրին.

2. Ըստ դիէն նորէն ժողվուելան ուր նոյտեցին Հռովմը. ետքը Մանլիոսին ըրած կարծութիւնը համար ալ իրեն տուն մը չնեցին ու ապրուստ կտուեցին։ Բայց անիկայ Կամիլլոսին վրայ նախանձելով ուզաւ ժողովրդեան խռովութիւնները ընել, ոմանց ալ ապրուստը կը վճարէր, ու զամէնքը մեծ-

բուն դէմ կը գրգռէր : Ծերակոյտը անոր անկարգութենէն շատ դէմ դնելէն ետքը երթալ Հայց չհամարձակեցաւ , իշխանապետի ձեռքով զինքը դատաստանի կանչելին ու բանտ դրին : Հայց ետքը ժողովրդեան ձեռքով ազատեցաւ ու նոյնն ալ կրնայ ըլլալ : Ինոր հաճար նոյնն կամիլլոսը սրիբոսն ըսաց ըրին՝ որ զՄանլիոսը դատաստանի կանչեց , և իմանալով թէ Թագաւոր ըլլալ կ'ուզէ՝ չէ դատապարտեց զինքը , որ տարին Տարսէոնի ժայռէն վար նետեցին . ետքը Մանլիոսն ալ փլուցին ու այսպէս դրին որ անկէց ետքը ցեղերնուն մէջ Մանլիոս անուն չգրուի (383) : Կ'ըսեն թէ ան առեն նելը Հռոմայ հրապարակին մէջ մեծ վիհ մը բացուեցաւ՝ որ հոլով չէին կրնար լեցնել . և քուրմերն ըսին , թէ " Ան վիհը լեցնելու համար Հռոմայ ամենէն արնիւ բանը մէջը նետելու է ,, : Երթը ամէնքը սարսափած սարակուսած կը մնային , Կուրտիոս կարկառ տղան զէնքերով զարդարուած՝ ձիովը եկաւ ան վիհին մէջ նետուեցաւ , ըսելով թէ " Զէնքերն ու կարգութիւնն է ամէն բանէն արնիւ ,, : Կ'ըսեն թէ ան առեն վիհն ալ վրան գոցուեցաւ : Եպքը ինչ առենէն նոյնն գարձան գալլիացիք Հռոմ մտնելուց վրայ եկան (366) :

Հ . Երկրորդ անգամ գալլիացւոց Հռոմ մտնելուց վրայ գալու առնը ինչ երեւելի դիպուած եղաւ .

Պ . Մէկ հակայ գալլիացի մը մինակ Հռոմ մտնելն մը հետ զարնուիլ ուզեց . դիմացն

եբա Տրկուսաոս Մանլիս պատանին, ու անոր Թուրէն զգուշանալով իր Թուրը անոր վրայ խոԹեց ու սպաննեց, և միայն անոր վզի մանեակն առաւ ու գարձաւ. անոր համար Տրկուսաոս կոչուեցաւ՝ որ Մանէկաւոր ըսել է: Եթէ Հռոմէացիք բոլորովին յաղԹեցին ու վռնտեցին Գալլիացիները: Ասկից եթէ երեւի եղաւ Լատինները ու Սամնիացւոց դէմ ըրած պատերազմները:

Հ. Հռոմէացիք ինչպէս վարձառաւ Լատիններուն դէմ եկան.

Պ. Լատինները ուժովցած ու հպարտացած՝ ուզեցին որ Հռոմէացւոց հետ մէկ ըլլան, ու հիւպատոսին մէկը և ծերակուտին կէսն իրենցմէ ըլլայ: Անոր վրայ Հռոմէացիք նեղացած՝ պատերազմի եկան. և որովհետև Լատինները ամէն բանով Հռոմէացւոց խնամոնման էին, Հռոմէացիք ապտրեցին որ չդրանանէ դուրս մարդ ջարժի՝ որ վտանգաւոր բան մը չհանդիպի: Ան միջոցին Լատիններուն զօրավարներէն մէկը եբաւ կանչեց որ մէկը դիմացն ելլէ՝ մինակ կռուելու. բայց Հռոմէացւոցմէ մարդ ջարժեցաւ՝ դրսանան ջլլելուն համար: Ան առեն Մանլիս հիւպատոսին տղան Տիտոս Մանլիոս աս սովը չդաշելով, վազեց դէմն եբաւ՝ յաղԹեց ան մարդուն, կոլոտեց, ու հօրը վզանը եկաւ, մտնալով Թէ դրսանանի դէմ էր ըրածը: Հայրը երբոր տեսաւ, սասկնեցաւ. "Լաւ է, ըսաւ, որ վնասարարկան կռիւը պահուի, քան Թէ իմ տեսս քաջ ու

սիրել ըլլալուն՝ կարպի դէմ ընէ ու ալ ձեռայ. առէք, ըսաւ, դահլճները, կարեցէք զաւակիս գլուխը ,, : Ա անգութ հրամանին վայ սարսափեցան ամէնքը. բայց երբոր սեան սրինգուայ փուռած կտրիճին մազերնը մէկ դին, գլուխը մէկալ դին, սարսափը կատաղութիւն փոխուեցաւ ու սկսան անիծել զհայրը: Եաքը զարնուեցան Լատինացւոց հետ, ու երբոր յաղթուեցան՝ հարցուցին հաւատարցնելուն ու անոնց տալը սլրսելուկը աւելի ակարացած կողմին հնարատուր Դեկս՝ ծերանալ մը վրան առած, գլուխն ալ քօղ ձգած, նկզակն մը վայ բռած կատարած կեցած՝ ինքզինքը գժոխքն ածնելուն նուիրեց. եաքը զինքեր առած՝ ձի հեծաւ ու կրակն պէս Թշնամեաց մէջը նետուելով երար անցուց զամէնքը, ու ինքն ալ զարնուեցաւ ննկաւ: Առալ Հռովմայեցիք ցնծ սկսան առնն ու կատարեալ Թշնամւոյն վայ վազելով՝ անանկ ջարդ մը տուին որ անոնց ջրա մտնն մէկը հազիւ ազատեցաւ (340): Ա առեննելս Հռովմ առաջիկ ժամանակ ըլլալով, Եպիդաւրոսէն օձ մը բերին ըսելով Թէ "Ասկլեպիոսն է՝ բժշկութեան աստուածը ,, . ու երբոր ժանտամաշը դադրեցաւ, ան օձին կռատուն մը շինեցին Տիբեր ին մէջն կզմնին վայ:

ԶԹ.

Ս. Սամնիտացիք ոմն էին, և Հռովմայեցիք ինչ պատճառաւ անոնց դէմ էլան.

Պ. Սաբինեանց մէկ մաս էին ընտրօ-
ստ կողմերը, ու կամպանիացոց դէմ պա-
տերազմի երթը էին. կամպանիացիք չուռ-
մայեցոցմէ օգնութիւն ուզեցին, Հռոմայե-
ցիք ալ գնացին յաղթեցին ու մէջերնին հաշ-
տութիւն ըրին (343): Քիչ մը եաև կա-
պուա քաղաքին մէջ եղած Հռոմայեցոց
զօրքը իրենց զօրապետէն ապստամբե-
ցան ու կուգնացա անուանով ծեր զինուորը բռնի
իրենց գլուխ դրած՝ ինչպան ուզէր մին
Հռոմայ մօտեցան: Ծերակոյտը մէկէն
վալերիոս կորվոսը * որ Սաբինացոց
յաղթող էր՝ իշխանութիւն դրին ու անոնց
դէմ խրկեցին. և երբոր ամէնքը կարծէին թէ
Հռոմայեցիք մէջերնին մեծ պատերազմ
պիտի ունին, վալերիոս անուշութեամբ
անանկ համոզեց զամէնքն որ հաշտուեցան
ու գլխուերնին մէկմէկու, և ծերակոյտէն
Թոլութիւն առնելով առանց պատճոյ ա-
զատեցան: Բայց Սաբինացիք նորէն ապս-
տամբելով, նորէն շատ անգամ զրնուեցան,
ու ստոյկ նեղը մնան. անոնց Պոնտիոս
զօրապետն ալ վախնալով հաշտութիւն ուզեց.
բայց Հռոմայեցիք յանձն չառին: Ան ա-
տենը Պոնտիոս գիտնալով որ Հռոմայե-
ցոց պատերազմելով չկրնար յաղթել, նե-

* Կ'ըսեն ըլլ անգամ մը գործիքոյն հոգին մը
հետ մինակ պատերազմելու ատենը ագռա- մը ի-
ջեր է վհատելին վրայ, ու անոր յաղթեր է. անոր
համար իրեն կուրվոս անուն տրեր են, որ Ագռա-
ծ է:

զուածք տեղն մը մէջ զնելէ պաշարելու հա-
մար՝ խորհրդանշելու Ձայն հանելդ Թէ "Սամ-
նիացիք Հռովմայեցւոց դաշնակիցներուն
Լուկերիա բերդը պաշարեր էին ,, . և քանի
մը զինուորներ դրաւ որ հսկեն հազուադով
Հռովմայեցւոց բանակին մօտ ոչխար արու-
ծէն. որոնք երբոր Հռովմայեցւոցմէ բռնուե-
ցան՝ ըսին Թէ "Լուկերիա պաշարուած է ,,:
Հիւպատոսներն առանց մտածելու գնացին
ան նեղ Ճամբէն մտան , ուսկից պէտք էր որ
անցնէին Լուկերիա երթալու համար : Ին
տեղը Սամնիացիք էտեէն առջևէն Ճամբան
քարերով գոցեցին , անանկ որ կամ պիտի
անօթութենէ մեռնէին , և կամ անձնատուր ը-
լային : Ձգտումնալեր բան է ան հպարտ
Հռովմայեցւոց սիրտն ու յուսահատու-
թիւնը. ինչպէս որ յանձն առին ամէն պան-
ծիսոն ուզածնեերը , ու տուին Սամնիացւոց
վեցհարիւր պատանդ , և իրենց ամէն զինուո-
րական լաթերը. իսկ իրենք շապկանց Թրի
տակէ անցան գնացին , իսօք տալով որ մէյ-
մը տոք չկռիւեն Սամնիացւոց երկիրը (321) :
Ասանկ իսկէ եղած երթալ Հռովմ գալնան ,
ամէնքը սասկա սուգ մտան . քայց էտքը նո-
րէն պատերազմի եկան , վեց տօթը տարուան
մէջ շատ անգամ յաղթեցին Սամնիացւոց :
Անգամ մըն ալ երթալ իրենք սկսան յաղ-
թուիլ, Դեկտս հիւպատոսը իր հօրը Դեկտ-
սին պէս ինքզինքը կատաքերան զոհ ըրաւ ,
կամօք Թշնամւոց նետերուն դիմացը գնաց
ու մեռաւ . անով զօրքերը նորէն սիրտ ա-
ռած՝ շատ ջարդ ուտելէն ետքը յաղթեցին :

Ան առնը Սամխացւոց Հոլը հաւսա, Եակրսան Պետռս Թագաւորէն օգնութիւն ուզեցին :

Գ.

Հ. Պետռս ինչպէս օգնեց Սամխացւոց.

Պ. Իրեք հազար հոգւով իր կնեէսա զօրաւոր Սամխացւոց օգնական խրկեց. եօթը ինքն ալ շատ ձիաւոր ու հետևակ զօրքերով և քսան փղով նաեւ Հայրապետ եղաւ, բայց փղերուն մը վնասուած՝ մէկ քանի նաւով Խոպիա հաւսա (280) : Երբոր Պետռս Տարենտա քաղաքը մտաւ, մէկէն Սամխացւոց զբօսանքի խաղերը արգիլեց, ու միայն պատերազմական խաղերու հրաման տուաւ : Հռովմայեցիք Լեւինոս հիւպատոսը շատ զօրքով վրան խրկեցին. բայց Պետռսի քաջութիւն զօրքը հասած չըլլալ՝ գետան խրկեց Հռովմայեցւոց ալ հաշտուելին : Հիւպատոսը արհամարհելով մէկ պատգամաւոր՝ ցցուց իր բանակը գետափնեայն, ու ըսաւ. "Ձեմ ճանչնար ձեր Թագաւորը ոչ բարեկամ և ոչ թշնամի ,, : Եօթը եւկան Լեւինոս գետին քովը պատմեց գիտցածնին պէս. և Պետռս Հռովմայեցւոց հասած ատենները ուզեց նախ զգուշութիւնն ինչպէս որ կը կարծէր. ուստի զգուշութիւնն ձիաւոր զօրքերով կը սպասէր : Մէյմ՝ ալ յանկարծ Հռովմայեցիք գետը նետուեցան, լողալով անդին անցան. Պետռս ձիաւոր զօրքերովը կ'ուզէր արգիլել, բայց ձար չեղաւ. ուստի սպասկ պատերազմի

բանտեցան, երկու կալվէն ալ ելօվը ան-
գամ մկվմէկ ետքէնին. բայց ետքը Հռով-
մայեցիք Պիւռոսին վրէժը առնելով՝ վռա-
նին եբոդեոսով զօրքերով զարդարած՝ խիտա
վանցան ու յարձակեցան. առանըհինգ
հազար հոգի մեռան, ուրիշը հազար ալ դե-
րի պնացին. Թէպէտ Պիւռոս ալշատ մարդ
կտրիճցուց (281): Կ'ըսեն Թէ երկրորդ օրը
Պիւռոս Հռովմայեցւոց մեռածներուն առնե-
լամ ու բոլորն ալ դիմացնէն վիրաւորուած
էին, "Ա՛հ, ըսաւ, Թէ ու Հռովմայեցիք իմ
զօրքս ըլլային, ինձ Թէ ես անոնց Թագաւոր
ըլլայի, բոլոր աշխարհս կը տիրէի": Եպիր
Պիւռոս ուզելով հաշտութիւն ընել, Կի-
նէաս Ճարտասան զօրապետը դեսպան խրկե-
կէց. որուն համար կ'ըսէ ելլը Թէ "Կինէա-
սոյ լեզուն իմ Թրէքս աւելի ինծի յաղթա-
Թիներ տուեր է": Բայց այն լեզուն Հռով-
մայեցւոց չկրնալով յաղթել, երբոր դար-
ձաւ՝ ըսաւ Թէ "Հռովմայեցւոց քաղաքը
տաճարի կը նմանի, և ծերակոյտը Թագնա-
րուս ժողով": Այն միջոցին գերի վրախերս
Հռոմէն գեսպաններ եկան, որոնց
գլխաւորն էր Փաբրիկիոս անուանի մարդը:
Պիւռոս անոր առաքինութիւնները վար-
ձերս Հռոմի՝ շատ ընծաներ տուաւ, Փա-
բրիկիոս չառաւ. ուստի վախցնելու համար
գլուխն վրայ փղի մը տասիճ երկնցնել
տուաւ ու ոսկի վախցնելու բանը ըրաւ: այն
առնը Փաբրիկիոս ժպտելով ըսաւ. "Ե-
րեկուան ընծադ, տօրուան վախցնելդ՝
իմ աչքս նոյն են": Յաջորդ օր Պիւռոս

ու երկուսդարնալ գերկի ալաս Թոլուց, գաշինք գնելով որ եթե ջուզեն հաշտուիլ ան գերկիները ետ գառնան։ Հռովմայեցիք հաշտութիւնը յանձն չառին ու նոյնէն երկան զարնուելոցան, և սեխլի յաղթութիւնը Պիւռոսին սեպուեցաւ. բայց ինչը նեղա- նալով ըսաւ. "Թէ որ սասնկ յաղթութիւն մըն ալ ընենք բաներնիս կը բռնանի"։

ԴԱ

Հ. Հռովմայեցիք երկրորդ անգամ Պիւ- ռոսին հետ զարնուելէն վերջը ինչ ըրին.

Պ. Երրորդ սարին նոյնն ալան պա- տերազմիլ։ Ան սահնը Պիւռոսին բժիշկը գալուկ Թուղթ գրեց Հռովմայեցւոց՝ որ ինչը Թոյն կուտայ Պիւռոսին՝ Թէ որ ուրն բան մը խոստանան։ Հռովմայեցիք Պիւռո- սին խնդացուցին՝ որ փոնեց ու սպանեց բժիշ- կը, և Հռովմայեցւոց արդարութեանը վայ գարմացած՝ բոլոր գերկինեն ալաստեց և հաշտուիլ ուզեց, բայց Հռովմայեցիք յանձ չառին. ուսկի նոյնէն զարնուելցան։ Ա- նգամ վերջապէս ուզցաւ վախցընել Հռով- մայեցիները. մանաւանդ Թէ անոնք գա- նանեկը վախցընելու գիտա ալ գան, որ կանեփէ գնասակներ կը շինէին ու բանկցու- ցած՝ վերջան ալ կը նետէին. վերջերն ալ խոտելով առաջ երթալու սեղ էա գար- ձան ու Պիւռոսի զորքը սակնուելոց ըսին։ Երկու կողմէն ալ շատ ջարդ եղաւ. բայց Հռովմայեցիք Պիւռոսի բանակին ալ սի-

ելեցին, և անով բանակ դնելու կարգը տալ ելցան, որ բանակին տեղը չափելու և ջրտա դին վրա բանալու է եղեր. և անով էրքը շատ յայլայելիներ լրին: Իսկ Պետրոսեր- բուր տարակուսած կը մտածէր, Սիկիլեայէն ու Յունաստանէն մարդ եկուր որ զին- քը կ'ուզէին. ինքն ալ Տարենտացոց կամ- քին դէմ հոն պահապաններ թողուց ու դնաց Իտալեայէն՝ խոստանալով որ Թէ ու պէտք լլայ՝ կը դառնայ (274):

Ը. Պետրոսին եա դառնալէն եաքը Տա- րենտացիք ինչ լրին:

Պ. Տարենտացիք Պետրոսին Թողուցած պահապաններէն նեղացած, կարթագոնա- ցոցմէ օգնութիւն ուզեցին. անոնք ալ է- կան շատ նաւերով Տարենտայի նաւահան- գիստը պաշարեցին. ուստի Տարենտացիք լրեք զօրաւոր Թշնամիներէ սկսան սան- ջուիլ. ինչուան որ Հռովմայեցիք բերդին պահապաններէն համոզելով բոլոր երկրին տիրեցին, բերդին աշտարակներն ալ վեր- ցին (272):

Ը. Հռովմայեցիք Տարենտացոց բոլո- րովին յայլեելէն եաքը ինչ լրին.

Պ. Տեսնելով որ գրեթէ բոլոր Իտալիան լրենց հնազանդեցաւ, սկսան գրսի տէրու- Թեանց աչք ունիլ: Ան միջոցին կարթագո- նացիք ալ Սիկիլեայ մեծ մասին տիրած ըլլա- լով, բոլոր կղզին առնել կը ջանային: Հե- տեան Սիրակուսայի Թագաւորը որ դեռ կարթագոնացոց տակը չէր՝ Մամերտացոց դէմ լրենցմէ օգնութիւն ուզեց, և անոնք

ծովէն ու ցամաքէն օգնութիւն խրկեցին. Մահմետացիք ալ հռովմայեցւոց դիմեցին: Ես թէպէտ Մահմետացւոց օգնելն անկարեւորութիւն էր, որովհետեւ Մեսինա քաղաքին բանտարեալ թրքերը էին ու Մահմետացիք կռչտաբեր էին, բայց ժողովուրդը աւելի ի. բենց շահը նայելով կարքեդոնացւոց դէմ ելլել սկսան: Ա՛ս պատերազմը կ'ըսուի Պոնդիկեան պատերազմ, որովհետեւ կարքեդոնացիք Պոնդիկեան կողմերէն էլած էին:

ՂԲ

Հ. Ի՞նչպէս եղաւ առջի Պոնդիկեան պատերազմը.

Պ. Հռովմայեցիք Մեսինային տիրեցին (264) ու զՀերոն Սիրակուսայի թագաւորը նեղը խոթեցին՝ որ ուզէց հաշտուիլ Հռովմայեցւոց հետ. Հռովմայեցիք տերով յանձն առին, գիտնալով որ անոր բարեկամութիւնը իրենց օգուտ է. եօթը գնացին Կարթագինէ քաղաքը պաշարեցին ու առին (262), որ Սիկիլիոյ մէջ կարքեդոնացիք իրենց գէնքերու քաղաք ըրեր էին: Բայց Հռովմայեցիք իրենց նաւատորմիղ չունէին նաեւ վատ նաւեր կ'ունէին: Ա՛ն առենները կարքեդոնացին նաւ մը ալէկոծութեամբ նաւերնոյ կողմերը ջարդած ըլլալով անկից իրենց օգնական առին ու երկու ամսուան մէջ հարիւր քառասուն նաւ նորէն նաւատորմիղ մը շինեցին: Ու որովհետեւ դեռ չէին վարժած նաւերը դիւրաւ շարժելու, Ա՛ն-

անուն դրծիք մը հնարեցին նաւերուն
մէջ՝ որ Թշնամւոյն նաւին մօտիկնալով ան
դրծիքը կը ձգէին, որ Թշնամւոյն նաւը
իրենց նաւին կապուած կը մնար, և ցա-
մաքի պէս նաւուն մէջ կռիւ կ'ընէին: Ա-
ռաջ Դաւիթոս հիւպատոսը կայսերական
յաղթական դէմ եղաւ, ու երբոր անոնք կը ձգա-
ղէին Հռոմայեցւոց նաւերուն կապուա-
ծները վրայ, առջի զարնուելուն՝ ան ար-
ուաններուն յայթեց կայսերական,
և յետոյ կորսպան նաւ ընկղմեց (260):
Հռոմայեցիք մեծ հանդէսով յաղթանակ
ըրին Դաւիթոսին և սիրեցին զինքն՝ վասն
նաւերը փրցուց: Երկրորդ տարին նորէն
Ափրիկէի վրայ իրենց Հռեգուղոսը հա-
րիւր նաւով, որ ծովու վրայ փոխոխ զար-
նուելէն երեքը յաղթեց անոնց, քսանու-
նըչորս նաւ առաւ ու մնացածը ցրուեց
(255): Երեքը անցան Հռոմայեցիք Ափրիկէ
ու շատ յաղթութիւններ ըրին, շատքաղա-
քներ առին. անանկ որ Կարթագինացիք յու-
սահատած՝ սկսան վախնալ որ ջրերուն մէ
Հռեգուղոս Կարթագոնի վրայ գայ: Բայց
յանկարծ օգնուն հասաւ իրենց Քսանթիպ-
պոս Սպարտացի զօրավարը Յունաց ջրերով,
Կարթագինացւոց զօրացն ալ հարկ դրաւ՝ ո-
րիտ առնելով պատերազմի ելան, յաղթե-
ցին, ու Հռեգուղոսն ալ բռնեցին՝ բանտ
դրին: Անկէ Հռոմայեցւոց նաւատորմիղն
ալ ալեկոծութեան հանդիպելով շատ նաւ
կտրնցուցին. և Սիկիլիոյ Ակրագանդ քա-
ղաքը Կարթագինացւոց Կարթաղոն զօրա-

սեան առաւ : Հռոմայեցիք նորնահատուտը
մոլ մըն ալ չինեցին . բայց ան նահերուն ալ
մէկ մասը առաջին վրայ նոսրա՝ ծովուն ա-
մէն օր ցածնալ բարձրանալը չդիմանալնուն
համար : Ան միջոցներուս մէկ քանի անգամ
ալ զարնուեցան Կարթէդոնացւոց հետ ծո-
վու վրայ և Սիկիլիոյ մէջ, ու յաղթեցին .
անգամ մըն ալ շատ փութը ձեռք ձգելով և
դարձածելը չդիմանալով՝ առնելու համար
Հռոմ խրկեցին (250) :

Հ . Հռեգուլոսին վերջին ինչպէս եղաւ .

Պ . Կարթէդոնացիք հաշտութիւն ընել և
գերիները փոխել ուզելով Հռեգուլոսը
որ շատ տարի բանտը կեցեր էր՝ ուրիշ գե-
տիներուս հետ Հռոմ խրկեցին , դաշինք
դնելով որ եթէ Հռոմայեցիք յանձ չառ-
նեն, Հռեգուլոս ետ դառնայ՝ տասիկ տան-
ջանքներ քաշելու պատրաստուած : Գնաց
Հռեգուլոս ու Հռոմ մտնել ալ չուզեց ,
ըսելով թէ “ Ես Կարթէդոնացւոց գե-
տիներուն հետ եկած գերի եմ ,, : Ան ա-
ռաջը ինչպէս որ սովորութիւն էր՝ ծերա-
կոյտը քաղաքէն դուրս առել մը ժողվուե-
ցան՝ դեսպանները հետ խօսելու : Հոն
Հռեգուլոս առանց իրեն վրայ կանգնա-
ալ՝ ուզեն հաշտութիւն խօսիլ, ինքը գիմ
կեցաւ ու զամէնքն ալ ըսաւ . և բանի ամե-
նուն ալ ըսածը հաշուցընելով ետ դարձաւ
դեսպանները հետ : Ան առաջը Կարթէ-
դոնացիք վրան տասիկ բարկանալով, նախ
սպանանուելը կարտեցին բանտ գրին ձինքը,
ու երեսին երեսին կը հանէին տաք սրտեն

մէջ կը կեցնէին . և ուրիշ առնչութիւն ալ առնէին եան՝ մէջը ցցուած գամերով լեցուն առուակի մը մէջ գոցելին զինքն , ու հոն մեռնէ (250) : Անկէց ետքը երկու կոլմէն ալ ական կառավարար պատերազմիլ՝ վոտիսն ձկմիկէ յաղթուելով : Բայց վերջն նահանան պատերազմին մէջ Կոլքեդոնացիք ջարդեցան ու հաշտութիւն ուզեցին : Հռովմայեցւոց ալ աչքը վախցած որ ջուլոս թէ նուիէն դժբաղդութեան մը հանդիպելին՝ յանձն առին , պայման դնելով որ Կոլքեդոնացիք պատերազմին ծախքերուն համար հազար տալանդ արծաթ տան , Սիկիլիէն բոլորովին հեռանան , և ձեռնունին եղած գերիները ձրի ազատեն : Առանով լմընցաւ առջի Պունիկեան պատերազմը , որ նուիրեք տալ քշեցին եան (241) , երթալ երկու ազգն ալ աղէկ մը ակարացան : Եւ քանուկրեք տարիէն եան եղաւ երկրորդ Պունիկեան պատերազմը :

ՂԴ

Հ . Առջի Պունիկեան պատերազմէն ինչուան երկրորդը Հռոմ ինչ երեւելի դէպուած եղաւ .

Պ . Նախ ամէն կոլմանէ հանդչելով վերջ տալի գոլեցին Յանուսին տաճարը (234) , որ Հռոմ շինուելէն ետքը սա երկրորդ անգամն էր , ու ական խելք տալու բանի չուներ ըլլալ , մանաւանդ քանասելու ձուէ , կառավարչութենէ ալ քաշուելու ,

նացի օրինակ առնելով: Ան առնելը Աբրիկեցւոց գեղան խրիճին ծալը վայ առաջանալու ընելնուն համար, ու Տեառէ Թագուհին ան գեղանուհուն խրոխտ կերպին վայ նեղացած՝ առնել առաջ զնդին. անոր համար Հռոմայեցիք անոնց վայ եկան, յաղթեցին, շատ քաղաքներ առին, ճնացուծնելն ալ հարկադրեցին (229): Անոր եռանդն գազրելուցնէ ետքը ամբոխ կռվելը շատ վնասներ ընել էին կոչը, ինչպես նախ օրուան առջի մեծ ճակատը: Անոնց դէմ եկան Հռոմայեցիք, յաղթեցին, և մեկ պատերազմի մը մէջ Մարկելլոս Հռոմայեցւոց Վերիդոմարոս Թագաւորը: Ետքը Հաշտուելու ըրին, և անով քիչ մըն ալ մեծցաւ Հռոմայեցւոց տէրութիւնը (222):

Հ. Երկրորդ Պունիկեան պատերազմը ինչ պատճառաւ բացուեցաւ.

Պ. Կարթագոնացւոց առջի Հաշտութիւնը ընդդէմ նախատինք ըլլալով, առիթ գտածնուն պէս գալինքը ուզեն ատկ առին՝ Հռոմայեցւոց աւերուած բանութիւնները յիշելով: Ասոնք Աննիբալ գնաց պաշարեց Սաղունթոյ Սագունտոն քաղաքը. և Սագունտացիք շատ քաջութեամբ դէմ գնելէն՝ ու շատ հինգ անգամ վրան պատերին տակ ուրիշ պատերնուն քաշելէն ետքը, տեսնելով որ ուրիշ ձար չկայ, քաղաքին մէջտեղը մեծ կրակ մը վառելէն ու շատ հարստութիւնները կրակին տալէն, իրենք ալ ան պատերազմիլով մեռան, ան կրակին մէջ ալեցան, ու շատը

քաղաքը հիմնայատակ կործանեցաւ : Հռոմ-
մայեցիք երբոր իմացան, գունդաւ իրեւցին
Կալիգոնացւոց, և զԱննիբաղ զօրապետ-
նին՝ որ աս բանիս պատճառն էր՝ ուզեցին
որ իրենց ձեռքը տան. անոնք մերկ ջղին.
և տանկով սկսաւ պատերազմը (218):

Հ. Երկրորդ Պունիկեան պատերազմին
առջի գարնանը ծեր եղաւ և մէկ յաղթեց.

Պ. Կալիգոնացւոց զօրապետը Աննի-
բաղ՝ քաջ ու վարպետ պատերազմող, Սա-
գոնան քաղաքն առնելէն ետքը իմանա-
լով որ Հռոմայեցիք պատերազմի կը պատ-
րաստուին, ու գէտ՝ի Սպրնկէ՝ գէտ՝ի
Սիկիլիա և գէտ՝ի Սարդինիա զօրք կը խրկեն,
ինքը մտածեց յառաջ անցնիլ: Ուստի Սպ-
րնկէն ու Սարդինիան բաւական զօրքով ամրա-
ցընելէն ետքը, Հասդրուբաղ եղբայրն քառասուն
հազար հետևակով և ինը հազար ձիաւորով
Սպանիոյ լեռներէն անցաւ, և շատ թշնա-
միներ սպրծն լեռ ու գետ չնայելով քալեց՝
առաջ օրէն Ալպեան լեռներուն առկը հա-
սաւ: Անկէց յառաջ անցնիլը անկարելի կ'ե-
րեւնար՝ ատոնց ձմեռ ըլլալով, բարձր լե-
ռներ ձիւնով ծածկած, և բոլոր լեռներուն
բնակիչներն ալ իրեն թշնամի: Բայց Աննի-
բաղին առջին գժուարութիւն չկար. ան
լեռներէն ատանկին օրուան մէջ անցաւ,
Յառաջ գաշտերն իջաւ. Թէպէտ իր զօրքն
ալ չատ տեղով քիչցան : Հռոմայեցիք
Սկիպիոն հետևատոսը անդ դէմ խրկեցին.
Աննիբաղ անդ յաղթեց ու վռնտուց, ետքն
իր զօրքը շատցնել նայեցաւ: Գալլիացիք

Թէպէտ առաջ Կարքեդոնացւոց Թշնամի էին, բայց ան պատերազմին մէջ Անաստասին Հօգնէին։

ՂԴ.

Հ. Անաստաս Անաստասին յաղթելէն ետքը ուրիշ ինչ պատերազմ ըրաւ.

Պ. Տրեբելիս գետէն անցաց Հաւտարնեաց դաշտը մը որ Հռոմայեցւոց էրկիրնէն ամենաուրշարելի ինչուան որ Սեմպրոնիոս հիւպատոսը հոսաւ ու զանոնք փախուց։ Բայց Հռոմայեցիք ծանր զէնքերով գետը անցնելուս սուեն սաստիկ յոգնեցան. ու եօքը չորս գիշեր Թշնամիներէն պաշարուած՝ մեծ կարգ ուտելով, շատ ալ գետին մէջ խղդուելով՝ մնացածը Պլակենտիս կամ Փլաչէնցա քաղաքը փախան (218)։ Եօքընորրէն զանոնք Տրասիմեն լճին քով։ Անիբաղ իր զօրքը ան լճին քովի բլուրներուն վոյ հանեց. նաև Փլամինիոս հիւպատոսին իրենները Հարեւան մէջ խոթեց։ Մշուշ մըն ալ եղաւ լճին՝ որ Կարքեդոնացիք չՀռոմայեցիքը վերէն կը տեսնէին ու իրենք Հռոմայեցւոց աչքին չէին երեւնար. ուստի հանեցին սաստիկ կարգ մը տուին Հռոմայեցւոց. Փլամինիոս հիւպատոսն ալ վեցհազար հոգի գերի առին (217)։

Հ. Հռոմայեցիք երկար ատեն Անիբալին յաղթուելէն ետքը ինչ Հոր մնացեցին.

Պ. Փարիս Մարկիոս բարեկամին ու սուտս մորդը իշխանական ըլլին. որ մինչ

դիւր էր Թէ տասը երիւղի մէջ եկող զօրքին հետ պատերազմելու չէ, հապա զինքնիք յոչնեցընելու է. ուստի միշտ իր բանակը տպատաժ սեղտանք կը պտըցընէր, որ Թշնամեաց ձիաւորները չէին կրնար մօտենալ. ու միշտ դիտելով զանոնք՝ պաշարնին կ'ապրէին: Անգամ մըն ալ լեռներու մէջ պաշարեց զԱննիբաղը և կարծեց Թէ բոլոր պատերազմիներուն վերջ պիտի ըլլայ, ու ինչպան որ տեսնէր եւրոպական ոխը պիտի հանեն. բայց Աննիբաղայ հնարագիտութիւնը անոնց յոյսը փճացուց: Կէս գիշերուն երկու հազար եղնեւրու եղջիւրներուն վառ խոխներ կապել բարձրկցուց, ու հովմայեցւոց վառ քշեց: Եղջերու եղջիւրները երկաթով հովմայեցւոց վառ վառէին, հովմայեցիք սարսափած վազեցին: Ան միջոցին Աննիբաղ իր զօրքովը անցաւ նեղ ձորէն ու ազատեցաւ: Արդէ եօթը երեք վերջի սասկ պատերազմը կանգնեց քաղաքին քովը:

Հ. կանգնած պատերազմին ինչպէս եղաւ.

Պ. փարիսացին սեղը եկան վարդան ու Պաղտա եմիլիոս հիւպատոսները իրենց հազարով ալէկ պատրաստուած: Աննիբաղ ալ քառասուն հազար հետևակով ու քսան հազար ձիաւորով կանգնեց քաղաքին մօտ կռնակը հոլին տուած կը սպասէր *: Երբ-

* Ան երկիրները ապէն ապէն անանկ հովիտ կը ելլեն ու գետնի փոս տեղը մարդս երբեմն կը պարնեն ու կը ծածկեն:

ու սկսաւ պատերազմիլ՝ Անդրեաս դիտելով ամէնք եղածին պէս մէկ կողմի զօրքերուն վախչիլ կը ձեացընէր, եւթը յանկարծ վատնին կը վազցընէր, ինչուան որ երկու կողմն ալ զՀռոմայեցիքը մէջ առած ու յիսուն կամ ութսուն հազար մարդ ջարդեց Հռոմայեցոց մեծերը (216)։ Կ'ըսեն թէ Անդրեաս երեք դրնե մաճկի կտրիճ եղեր, որ Հռոմայեցոց մեծերուն նշանն էր։ Թէ որ Անդրեաս աս պատերազմին եօթը մէկէն Հռոմայոց վրայ քալէր, կրնար ջնջել անոնց սէրտերնին։ բայց Ա՛ծ կուտցուց զինքը՝ որ յոգնութիւն առնելու և ալէկ մը մտածելու համար՝ թշնամին իր վրայ գալու առնուած։ ու սկսաւ Խաչիոյ ուրիշ քաղաքներուն վրայ երթալ, և շատ քաղաքներ զինքը սիրով կ'ընդունէին։ Անկից անցաւ Կապուա քաղաքը գնաց ու հոն անցուց ձմեռը։ Հոն զօրքն ալ զեղուռնէ եաւէ ըլլալով, քաջալերեցին կռուելուն։

ԳԼ

Հ. Կապուացիք զԱննիբայն ինչպէս ընդունեցան.

Պ. Բոլոր քաղաքն առջևն ելան, մեծ ուրախութիւնով ներս իր վրայ գալուն վրայ. միայն Դեկս Մագիոս իշխանը առանկ դէմ կելլար։ Ըս երկուղիդ օրը, երբոր Կարթաղոնին առնը Անդրեասին մեծ ուզան կ'ընէին, Կարթաղոնին ուզան Պերտլա՝ Մագոնին կողմէն

ըլլալով պատրաստուեր էր յանկարծ վրն-
նիբային սպանելու սեղանին վրայ. բայց
առաջ Տէրը յայտնեց. որուն պատճառին
էկրնալով դէմ դնել, Թուրը ձեռքէն ձգել
ըսելով. " Թող իմանայ աշխարհք որ Տէրը
հնազանդելը՝ հայրենեացը պաշտպանելէն
մեծ կը սեպէ Պէրոլա ":

Ե. Հռովմայեցիք երբոր իմացան կան-
նեայ պատերազմին մէջ հանդիպած դժբախ-
դութիները լինչ ըրին.

Պ. Սաստիկ վախի մէջ ինկած՝ կըլցած
նուն չափ նուիրն զօրք հանեցին ու շատ ան-
դամ զրնուեցան Աննիբալին ու ապրատամ
բած քաղաքներուն հետ: Աննիբալ երթա-
լով ակարանալ սկսաւ. Հռովմայեցիք դնա-
յին Կապուան ալ պաշարեցին. և Աննիբալ
տեսնելով որ չկրնար Հռովմայեցւոց դէմ
քաղաքին պաշտպանել, Թողուց ու Հռով-
մայ վրայ վազեց: Հռովմայ մէջ ամէնքը սար-
սափած՝ օրէ օր մեռնելու կը սպասէին. բայց
Աննիբալ երկու անգամ սաստիկ փոթորկի
ըլլալուն համար պատերազմելէն ձերբակալե-
ցաւ. անով վրաքը դրաւ որ աստուածները
չեն ուզեր որ ինքը զՀռովմը առնէ. և ետևէն
ալ երբ նոյն առնը Հռովմայեցիք քաղաքին
դուռը զօրք կը խրկէին, աչքը վախցաւ ու
ետ քաշուեցաւ. Կապուան ալ ձեռք անօգ-
նական, ու սաստիկ պատերազմելէն ետքը
յոռնհատած՝ քաղաքացւոցմէ ոմանք ինք-
զինքնին մեռցին, ուրիշներն ալ քաղաքը
մատնեցին. Հռովմայեցիք ալ բոլոր մեծ կը
բանեցին ու մեռցին (211): Ան միջոցիս

Կարեկ պատգիք Աննիբալին Ասորւոց եղբօրը Ձեռքովը Սպանեալին օգնական զօրք խրկեցին : Ասորւոց եղբօր և սպա անցաւ Ալպեան լեռնէրը , Աննիբալին Թուղթ գրեց , և Թուղթը տանողներ Հռոմայեցւոց բռնուեցան . Հռովմայեցիք ալ Թէ տանգմէ և Թէ Թղթէն իմանալով Ասորւոցին վիճակը , Հռոմի գիմացն տալին ու տասիկ զօրներով զօրքը Հարկեցին գրուեցին , Ասորւոցին ալ ինչա պատերազմին մէջ : Եւ ան գիշերն որ Աննիբալ կը եղբօրը հասնելոն կը սպասէր , Ներսն հիւպատոսը Ասորւոցին գլուխը անոր բանակին մէջը նետելուսուս : Առջեցաւ Աննիբալ , ու քովինները գրեց Հռոմ ալ ըսելով . " Ալ լմընցաւ ամէն բան . ասիկա , քաղաքին բաղդին դէմ գնել չկրցաւ ,,:

Հ . Աննիբալին քաջութիւնը երբոր կարեկցանք ետին , ի՞նչ ըրին .

Պ . Ոչխարներէ լցուած՝ սկսան խրէնք ալ Հռովմայեցւոց դէմ եղել . նորէն Սիկիլիա ալ գնացին մեռան . Սիրակուսան ալ Հերոն Թագաւորին մեռնելէն ետքը կարեկցութենէն կոչին անցաւ : Բայց երբոր Աննիբալ սկսաւ սիրտնալ , խրէնք ալ սկսան ձախորդութիւն ունենալ . Սիրակուսացին ալ Հռովմայեցիք տիրեցին , և անով բոլոր Սիկիլիան Հռովմայեցւոց տակն եկաւ :

Հ . Հռովմայեցիք Սիրակուսան ինչպէս կրցան առնել .

Պ . Շատ ջարդ ուռելով . վե՛ր Ալբիմե-

գէտ անուանի եկեղեցականը նոր Նեստոր մեքենանելը Թող չէր տար որ պատմին մտեներան : Հետուէն մեքենանելով ձգած նետերուն առակուէլը չէին դիմանար . խոկ մտէն՝ իրենց մեքենանելը , նետելը , կամ օդը կ'ելլէին կամ ծովը կ'ընկղմէին . անոր համար պատերազմով առնելէն յետոյ հատած՝ նրեք տարի պաշարելէն ետքը՝ մեջինելը անմիաբան ըլլալուն համար քաղաքը առնուելուս (211) : Ալեքսիոսեան ալ իր եկեղեցական ձեռերուն զրաված առելը վրայ հասան ապանեցին . բայց Մարկեղոս Հռոմէոսեցոց զօրավարը խիստ արամեցաւ անոր մտնելը վրայ , ու փոխարէն պետրեզման մը ձգ Թալեց վինքը :

ՂԶ

Հ . Ի՞նչպէս ըմենցաւ Պոհեմոնտ եկեղեցական պատերազմը .

Պ . Սկիպիոն քաղքացի տարուան կոչեցաւ , որ Ափրիկէի մէջ ըրած քաջութիւններուն համար Ափրիկեցի ըսուեցաւ , նախ Սպանիոյ կողմերը խրկուեցաւ : Իր հայրը հռոմի պատերազմի մէջ մեռած ըլլալով վրէժը հանել կ'ուզէր : Հոն շատ յաղթութիւններ ընելէն ետքը՝ Հռոմ դարձաւ , հիւպատոս եղաւ , ու շատ զօրքով Ափրիկէ գնաց կռիւ բերելու վրայ (206) : Քաղքան Ընոն զօրավարին յաղթեց ու սպանեց . ետքը Ափրիկէի մէջ շատ յաղթութիւններ ընելով կոչեցաւ տնտեսուց աչքը վախցուց . անոր համար

Ընդհատեալ եւս կանչէին : Անհնար նե՛ւ նա՛լով որ տանջեմ տարուան աշխատանքը պարապալը եւս, Թոլուց ու գնայ (202) : Եւ ինքը գե՛ւ Ափրիկէ չհասած՝ կարքեդոնացիք Հռոմի գեսպան խրկե՛ր էին հաշտուելու համար. Անհնարն ալ գնայ Մկին Սկիպիոնին հետ հաշտութե՛ վրայ խոսեցաւ. բայց Սկիպիոն Ափրիկէացոց անհաւատարմութիւնը երեսին զարկաւ՝ որ գեսպան խրկելէն ետքը, ալեկոծութե՛ հանգիստ Հռովմայեցւոց քանի մը նաւերուն վրայ վազեր ու քուներ էին : Ոսաի նորէն երկու կողմէն ալ պատրաստուած՝ կատաղի պատերազմ մը ըրին, և վերջապէս Հռոմ մայեցիք յաղթեցին. շատ մարդ ջարդեցին, շատ ալ գերի առին. Անհնարալ ալ դուռդ մը զօրքով Ադրումետոն քաղաքը փախաւ : Նաքը իր յորդոյանքովը հաշտութիւն եղաւ խիստ ծանր պայմաններով. որ կարքեդոնացիք Սպանիայէն, Սիկիլիայէն և Միջերկրական ծովուն կղզիներէն հեռանան. յիսուն տարուան մէջ Հռովմայեցւոց տասը հազար տալանդ տան, և փղերնին ու նաւերնին բոլոր Հռովմայեցւոց տան : Կ'ըսեն թէ հինգ հարիւր կարքեդոնացի նաւ Սկիպիոն ծովուն մէջտեղը պրծաց : Կը պահանջէին դարձեալ որ Մասինիսա Թագաւորէն առած նին ետ դարձնեն. շատ մեծերու ալաքնելը պատանդ տան Հռովմայեցւոց, և առանց Հռովմայեցւոց հարցնելու պատերազմ չընեն : Սանկով լմընցաւ երկարած Պունկական պատերազմը տասնըեօթը տարի քշելէն ետքը (201) :

Հ. Երկարագ Պաւնիկեան պատերազմէն ետք Հռովմ՝ինչ երեւելի գիտուած էրաւ.

Պ. Ան առեն էր (200) Մակեդոնացւոց Փիլիպոս Թագաւորին հետ ըրած պատերազմին, և Ասորւոց Անտիոքոս Թագաւորին յաղթելնին: Որուն հետ գրած պայմանին մէկն ալ ան էր որ զՀաննիբային որ իրեն տացեր էր՝ Հռովմայեցւոց ձեռքը տայ: Անիկա վախտս, և ատկա անդին պատահելէն ետքը՝ Բիւթանացւոց Պրուսիա Թագին տացեր էրաւ. բայց երբոր Պրուսիա նեղը մտած՝ զՀաննիբալը մատնել խոստացաւ, Հաննիբային ձայրը հատաւ՝ Թոյն խմելով մեռաւ (183).

ՂԲ

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ եղաւ Պաւնիկեան երկրորդ պատերազմը.

Պ. Նոմիդիոյ Մասինիսա Թագաւորը Հռովմայեցւոց տացեր էրաւ, Կարքեդոնացւոց երկիրներէն կաւոր մը իր տակը առեր էր: Հռովմայեցիք ջուզելով անոր դէմ վճիռ ընել, գաւառականը կը ձգձգէին, ինչուան որ Հռովմայեցիք դեսպան խրկեցին որ մէջը գտնեն, միշտ Կարքեդոնին դէշնալը ուզելով: Ան դեսպաններն երբոր գալան, պատճէնին տեսածնին որ Կարքեդոնացիք ան յիսուն տարուան մէջ նորէն ուժովցեր էն: Ան առենը Հռովմայեցիք որոշեցին որ պատերազմ բացուի (149), պատճառ բերելով Թէ Կարքեդոնացիք իրենց դաշնակը դէմ նաւեր ունեցեր էն ու պատերազմէր

էն : Կարբեդոնացիք զարհուրած՝ Հռոմի դեսպան խրկեցին. բայց Հռոմայեցիք ա նոնց պատասխան չտուին, ու պատերազմի համար ձմեռը եղած հետամտանեըն խրկեցին զանոնք. հետամտանեըն ալ խրեցին զեսպանները, նախ բոլոր գինքերը գետս տալ տուին. եոթը հրաման հանեցին Թէ խրենք կ'ուզեն Կարբեդոնը կործանել, ուստի Կարբեդոնացիք էլլեն քաղաքէն երթան ուր որ կ'ուզեն :

Ե. Կարբեդոնացիք բոլոր խրենց գինքերը Հռոմայեցւոց յանձնելէն եոթը երկար Կարբեդոնէն ալ էլլելու հրամանը լսեցին՝ ինչ ըլլին.

Պ. Շատ վայնասուն և ողբ ընելէն ետև կատղեցան, ականնորէն գինքերը շինելատատերպամելու համար. ինչուան կանայքը մազերնին կտրեցին ու աղեղներու լար շինեցին : Ընտրուքատ զօրապետ որ Հռոմայեցւոց դէմ ըլլալուն համար բանտ դրեր էին՝ հանեցին խրենց գլուխ դրին. և մէկէն անանկ ահեկ պատրաստուեցան որ երբ Հռոմայեցիք ականջնին, զարմացած յուսահատել ականջ : Շուտ մարդ շատ անդամ զանուելէն եոթը, Սկիպիոն Ամիլիանոս եկաւ՝ խրեք խրատ նեղը խոթեց. քաղաքին շատ կոպմերն տուաւ. ինչուան որ Կարբեդոնացիք յուսահատած՝ քաղաքին բերդն ալ տուին, հրաման առնելու որ մէջէն էլթան : Միայն քանի մը վախտուան Հռոմայեցիք ու Կարբեդոնացիք՝ որոնց հրաման չէ ըլած էլթալու, կատաղի մը մէջ

ապահովական, ու երբոր խիստ նեղը մնան՝ կրակ տուին կառատան ու իրենք ալ մէջը մտնեցան (146)։ Անկից ետքը կամաց կամաց աշխարհիս իրեք մասին մէջն ալ շատ աշխատասիրութիւններ ըսին հռովմայեցիք։

ՂԸ

Ս. Կալբեդոնի կոչծանեէն ետքը հռոմ մնացեալ մէջ ինչ մասնաւոր դիտնալու գործ եղաւ.

Պ. Ամենուն սիրտը վեհասրթիւն ու ապահովութիւն սիրելով անանկ խռովութիւններ սկսան քաղաքին մէջ որ ինչուան ան աաեղը չէր եղած։ Ու առջինը եղաւ Գրակքոսեանց կռիւը։

Հ. Ո՞վ էին Գրակքոսեանք ու ինչ խռովութիւն հանեցին.

Պ. Տիբերիոս Գրակքոսին երկու որդիքը Տիբերիոս ու Կայոս, որ ալէկ կրթուած ու անուանի ըլլալով սկսան առաջ դալ. բայց ջախջախանց վտանգէն եաւէ ըլլալով իրենք մեռան և քաղաքին մէջ ալ մեծ խռովութիւն ձգեցին։ Տիբերիոս երբոր տրիբուն եղաւ, կանաց հաստատել ազարակայինն օրէնքը՝ որ մեծատանց աւելորդ երկիրն աղքատաց բաժնուի։ Թէպէտ ան բանիս ազնուականները խիստ դէմ էին, բայց Տիբերիոս մնքին դրածը առաջ տանիլ ուզելով՝ զծերակոյտն արհամարհեց ու ժողովուրդը ոտք հանեց՝ իրենց օգուտը յիշեցնելով։ Օր մը ժողովքի մը մէջ ծե-

ցանկացավ խնամել ու գտնել պատրաստության Գրակքոսը մեռցնելու : Հոն Ծերակուտին ու ժողովրդեան ալոտակը խնամ շատ ըլլալով, և Գրակքոս խնամելով Ծերակուտին միտքը, բայց առանելով որ իր Հային ջուսէր, Ձեռքը գլուխն տարաւ, որով խնայելու կ'ուզէր Թէ գլուխը վտանգի մէջ է : Ան առեղը մեկէն իրեն գէմ եղողները "Գլուխն Թաղ կ'ուզէ" ըսելով կանչուրտեր սկսան : Եւ Սկիպիոն Նասիկա՝ որ Թէ պէտ Գրակքոսեանց ազգական էր, կանչեց՝ Թէ "Ով որ սէրուԹիե ու արդարուԹիե կողմն է, իմ հետևէս գայ" : Ուսոն շատ մարդ մեկ մեկ երբ առած՝ գէմ դնողներն սպաննելով Գրակքոսին վրան վազեցին. Գրակքոս սկսաւ փախչիլ, բայց գիտուածով սահեցաւ ինկաւ. հետն եղողն ալ սպաննեցին, մարմինն ալ Տիբերիս գետն նետեցին. Գրակքոսի կուսակիցներէն ալ իրենք հարիւր հոգի մեռուցին, և մնացածներն աքսորեցին (133) :

Ֆ. Տիբերիոս մեռնելէն ետքը կայիոս Գրակքոսն ինչ ըրաւ.

Պ. Աղջի բերանը առանձին քաշուած, ցցուց Թէ չուզեր բանի խառնուիլ. բայց քիչ առենէն երբոր առիԹը գտաւ, սկսաւ եղբօրը Ջամբանները բռնել : Շատ խուովուԹէ ետքը Ոպիմիոս հիւպատոսն սկսաւ ջրքրքուլ եղեկն ընել. ան ալ Աւենտին լեռը փախաւ : Հոն լսեց որ ծերակոյտը իր գլուխը բերողին գլխին ծանրուԹիը ոսկի խոստացեր է. երբոր տարակուսած՝ ազատելու

Հալը կը մտածէր, ծերակոյտը ձայն հանել՝ Թէ "Ով որ Թոլոս զառուի կայիոսէն, պատժէն կ'ազատի,, . առ կայիոսին քովը քիչ մնաց: Ան առնը Ոլիմիոս զօրքով վրան գնաց, և իրեք հազար հոգի Թրե անցուց. Գրակքոս ալ երբոր կ'ուզէր կռառնը փախչիլ ու հոն ինքզինքն ապաննել, Պոմպոնիոս ու Լուկինիոս բարեկամներն սպասեցին որ իրենց հետ փախչի: Եաևնուն ընկնողները կամուրջի մը գլուխ հասան. ան առնը Գրակքոսի բարեկամները անոնց դիմացն առին, ինչուան որ կայիոս փախչի. իրենք հոն մեռան, և կայիոս Տիբերիսէն անցաւ, բայց կախարդներու նուիրած առնին մէջ եռւէն հասան՝ գլուխը կտրեցին ու նիզակի մը անցուցած՝ բոլոր քաղաքը պտըտցնելէն ետև, Սեպտիմուլիոս առնով մէկը առաւ, և ծանրութիւնը աւելցնելու համար մէջը կապար Թափեց ու անանկ հիւպատոսին տարաւ, սեղը չորս հօխա ոսկի առաւ (121): Ասկէց ինչուան Օգոստոսի առնը՝ որչափ որ անիրաւ կերպով ուրիշ սէրուԹիւններ վերցնել կը Ջանային, այնչափ ալ հռովմայ մէջ մեկմեկու արիւն խմելու եռւէ էին. ինչուան որ բռնուԹիւնը բոլորովին տիրեց ու հաստատապետուԹիւնը միապետուԹիւն փոխուեցաւ:

ՂԹ.

Հ. Գրակքոսեանց խռովուԹիւն առնելը ինչ երևելի պատերազմներ բերին հռովմայեցիք.

Պ. Նոսիգենոյ Մասինիոս Թագաւորին խոլոր Թոռը Յուգուրթ ժոզվերգեան սկըսել ըլալով երթալ ժեռաւ, Մասինիսայի ոլան Միկիպսա՝ ուրիշ երկու ոլոց ալ Թոդալով, ու Թագաւորութիւնը Յուգուրթին հետ միասին իրենց մէջը բաժնելով, անոնց մէջը կռիւ բացուեցաւ. Յուգուրթ իր մեծ եղբայրն ոլանութ որ ինքը Թիւրէ, բայց պզտիկն Ադերբադ Հռոմի վրայով՝ օգնութիւն ուզելու համար: Յուգուրթ գիտնալով որ Հռովմայեցոց մէջ արգասիքն աւելի տուակը բան կը աեանէ, շատ ընծաներով Հռովմայեցոց սիրտը վաստակեցաւ: Ուսոն Ոպիմիոս հիւպատոսը իրկուեցաւ Հռովմէն որ աէրութիւնը երկուքին մէջը բաժնէ. ան ալ Յուգուրթէն կաշառք առաւ ու ալէկ մասը անոր տուաւ: Բայց Յուգուրթ ուզելով որ միեակ Թագաւորէ, պատճառով մը Ադերբադին վրայ պատերազմի ելաւ ու խաբեբայութենց սպանուեցաւ: Ա՛ս անպիտանութիւնը Հռոմի Հռովմայեցոց Յուգուրթ, և յուսալով որ նորէն կաշառքով կը յաղթէ, երթաց. և Թէպէտ մէկը մէկալը կաշառեց իրեն բարեկամ ընելու, բայց չկրցաւ բոլորովին արդարանալ. անոր համար մէկէն զինքը Խաղնայէն դուրս ըրին, երբը վրան պատերազմի ելան. բայց Յուգուրթ զանազան խաղերով անանկ անյարմար տեղ պատերազմի բռնեց, որ յաղթուած՝ յանձն առին Յուգուրթին Թիւին տակէն անցնիլու (111): Երբը Մասինիսա խոհեմ հիւպա-

տասը գնաց քանի մը անգամ Յուդուրթին յայտնեց. իսկ Մեսեղտին փոխանորդը Մարխա՝ բոլոր բերդերն առաւ Յուդուրթին ձեռքէն. Յուդուրթ ալ յուսահատած՝ իր Բոկքոս աներոջը ապաւինեցաւ որ Մասլխոանացւոց թագաւորն էր: Անոր հետ միևնոյն քանի մը անգամ նոյնն Հռոմմայեցւոցմէ յայտնուելէն եաև, Բոկքոս նեղը մնալով հաշտուելի ուզեց. Հռոմ մայեցիք ուզեցին Բոկքոսէն որ Յուդուրթը ձեռք տայ. Բոկքոս ալ ազատելու ուրիշ ձար չգտնելով խաբէութեամբ Յուդուրթը խոտակտութեան կանչեց ու բռնել Հռոմմայեցւոց ձեռքը տուաւ, որ շղթանե լով կապած Հռոմ տարին ու Մարխային յայտնուելին հանդիսին մէջը խոշտեցին. եոքը բանտ դրին, ու վեց օրուան մէջ անո լեուէն մեռաւ (106): Անկից եոքը Մարխա երկու մեծ յայտնութիւններ տալըաւ. Մէյ մը թեւաններուն վրայ Սպանիոյ Պրոմեն սիա գաւառին մէջ (102), մէյմ' ալ որ կիմ բերացոցմէ երեք հարիւր հազար հոգի ջար դեց Սպանիոյ վերակեալէ ըսուած գաշտե րուն մէջ (101): Անկէ եոքը սկսաւ գաշ նաւորաց պատերազմը:

Հ. Հռոմմայեցւոց գաշնաւորաց պատե րազմը սկսաւ.

Պ. Հռոմմայ մօտ եզած ժողովուրդները՝ որ խաղալի կ'ըսուին, շատոնց կ'ուզէին Հռոմմայեցի դառնալ, բայց ծերակոյտը չէր առներ. անոր համար միջնորդներ պատերազմ բացուեցաւ, որ երկու տարի քշեցին

Եոքը՝ Ծերակոյսը վախնալով, անոնց մէջէն չասպատամբող ժողովուրդներուն Հռովմայեցի գրաւելու հրաման տուաւ, մեկալներուն ալ խոստացաւ Հռովմայեցի գրել Թէ որ պատերազմէլէն դադրին։ Ասանկով դաշնաւորները հաշտուեցան ու Հռովմայեցի գրաւեցան. միայն տէրութեան քանդելու մէջ չէին խառնուեր (91)։

Ծ

Հ. Գրակքոսեանց պատերազմէն ետքը ինչ երևելի գիպուած ելաւ Հռովմայ մէջ.

Պ. Ներքին խռովութիւններէն զատ, դրսէն մեկ նոր մեծ թշնամի մըն ալ երևցաւ՝ Միհրդատը՝ որ շատ մեսս հասուց Հռովմայեցոց (88). բայց սոնք չկրցան մեկէն անոր դէմ առնել։ Վասն զի Սիլլա հիւպատոսը երբոր անոր վրան երթալու պատրաստուելը էր, Մարիոս զանիկայ ձգել տուաւ ու ինքը տէրն անցաւ. ան առնը Սիլլա բարկանալով Հռովմ դարձաւ զօրքով, երեն նէրս մտաւ ու Մարիոսը քշել տուաւ իր կուսակիցներովը. զկիննան հիւպատոս դրաւ, եոքը իր ամէն թշնամիներուն ալ ներթով, նորէն գնաց։

Հ. Մարիոս երբոր Սիլլայէն քշուեցաւ, ուր գնաց.

Պ. Զինքը սանտոնիոսն ձեռքէն փախաւ միտակ ու բոլիկ։ Երկար սուն սոդիս անդին բարբարոսական ալտաւէլէն ու շատ

վառնգնելէ ազատելէն ետք, Լատիններ-
ուն երկիրը գիշեր մը լճի մէջ անցուց, ու
առաւօտուն փախչելու նաւ մը գտնելու
համար երթալ ծալեզելքը կ'երթար՝ բառն-
ին զինքը վան գլուխը ցեխոտ, ու վիզը
չուան կապած Մինուուհոն քաղաքը տա-
րին՝ բանտ գրին: Քալաքատեսը բանտը
ծառայ մը խրկեց որ ապահով զՄարիոսը.
ան առեղը Մարիոս կատարեալ նայուածքով
ու ահեղ ձայնով մը կանչեց. "Դուն կայ-
ոս Մարիոսին ձեռք կը վերցընես": Ա-
ձայնէն ծառան սարսափած՝ թողը ձգեց
ու փախաւ: Քալաքատեան ատ դիպուածը
մեծ բանի նշան սեպեց. ուստի Մարիոսը
նաւ մը գրաւ՝ ու Իտալիայէն դուրս խրկեց
որ բաղդը գտնէ: Մարիոս Սիկիլիա եկաւ,
ու երբոր հոն էլած համարակալներէն մէ-
կը զինքը բառնել պիտի տար, փախաւ Մա-
րիոս իր ընկերներուվը Կարթագոն գնաց:
Չունկէ ալ վռընտուելով, եկաւ ծովու վրայ
կը պատրէր ալէկ լուր մը առնելու սպա-
սելով մէկ սեղէ մը: Ա առեններս կիննան
ալ քշուած ըլլալով, Իտալիայէն շատ զօրք
ժողված Հռոմայ վրայ երթալու առնը՝
զՄարիոսն ալ իր քովը կանչեց, ու մէկտեղ
զօրքով Հռոմ մտան, բոլոր իրենց թշնամի-
ները Թրէ անցուցին. որոնց մէջը շատ ան-
ձեներ ալ կային. ասոր անունն եղաւ որ՝
զօրքին գլխաւորները ալ գողալով կը մտա-
նային Մարիոսին (87): Բայց Մարիոս ինք-
զինքն ուսերը խմելու սպասով քիչ առներէն
մեռաւ, երեսին բարկ՝ բայց շատ ալ չարկ
հասցնելով իր հայրենեացը:

Հ. Մարիամ մեռնելէն եաև կինոան ինչ ըրաւ.

Պ. Լսեց որ Սիլան Մինդուսայ քանի մը անգամ յաղթելէն եաև հաշտութիւն ըրած գարձեր էր վրայ կուգայ, անոր դէմ զօրք խրկեց. բայց ան զօրքը նաւերով երթալու առեն աւերմոծութեան հանդիպելով ցրուեցան. ուստի իր քովը մնացած զօրքին ալ չուզեցին երթալ: Կինոան բարկացաւ, ու երբոր բանի հնազանդեցնել ու խրկել կ'ուզէր՝ անոնք դէմ կեցան, և հաւնութեամբ մը զինքը զարկած սպաննեց:

Հ. Սիլան երբոր Հռոմ գարձաւ, հրաման ինչ վիճակի մէջ գաւ.

Պ. Բոլոր քաղաքը խռովութեան ցոյուած. վասն զի իշխաններուն կը ջանային մեկմեկէ յափշտակել իշխանութեան պատիւները. անոր համար Սիլային ալ շատ դէմ դնողներ եղան. բայց Սիլա ամենուն յաղթեց ու յաղթանակով Հռոմ մտաւ (82), և շատ մարդ անխնայ ջարդեց. եօքը ինքզինքը միանգամայն իշխանապետ ընել տուաւ, ու անանկ բանաւոր մը եղաւ՝ որ մէկին խրեն դէմ չէր կրնար դնել: Երեք տարի սանկ իշխանապետութիւն ընելէն եաև, օր մը յանկարծ ինքիր կամքը իշխանապետութիւնը ձգեց, կերթեսնի տուաւ ինքզինքը. քիչ տաեներն ոչնահարեցաւ՝ ու վաթսուն տարուան մեռաւ (78), որուն ծագումը մը խիստ փառաւոր եղաւ:

ԾՆ

Հ. Սիլասին ահեղն ոմն անցաւ.

Պ. Վասիդա հիւպատոսը Գալղնացւոց մէ շատ ջոյք ժողվեց՝ ու Բրուտոս և Պերպենա զօրապետներուն հետ Սիլասի ահեղն անցնելու մտքով սկսաւ դէպ ի Հռոմ գալ. Թէպէտ ինքը Սիլասին վտանեստը Թենէն ու քաջութենէն շատ հեռու էր: Ծերակոյտը մեկէն կասուքսը զօրապետ կրնի. ասիկայ դէմն ելաւ, փախուց զինքը, որ Սիկիլիոյ կողմերը գնաց մեռաւ: Պերպեննան ալ Սպանիա գնաց զօրք ինքնագլուխ ոխրելու համար Սերտորիոս զօրապետին ոչխ՝ որ նոյն ատենը ան կողմերը Լուսիտանիոյ մէջ ինքիր գլուխն պատերազմներ կ'ընէր: Ան ատենը Ծերակոյտը Պոմպէոսը խրկեց ան երկուքին դէմ Մեսեղլոսին հետ: Պերպեննան նեղը մատծ գնաց Սերտորիոսին հետ մեկ եղաւ. Սերտորիոս քաջ ու փորձ մարդ ըլլալով, առջի բերանը ոչէկ յաղթութիւններ ըրաւ, աւելի Պոմպէոսին դէմ. հոգը զՊերպեննան սպաննել տուաւ ու ինքը զօրապետ եղաւ. Պոմպէոս ալ մեկէն գնաց Սերտորիոսի սպաննեց, և առիվ ըմբնցաւ Սպանիոյ պատերազմը (73): Բայց անոր ատեն սկսաւ Սպարտակոս Թրակացին առաջնորդութիւը:

Հ. Սպարտակոս ոմն էր, և ինչ պատճառու սկսաւ Սպարտակոսն պատերազմը.

Պ. Սպարտակոս կարճ մարդ մին էր, որ կապուա քաղաքը գերի ընկած ըլլալով, տաւերամարտ ըրեր էին զինքը (73)։ Ախկայ եօթանասունն ընկերով փախաւ. ուրիշ փախատական գերացիներ ալ լսելով անոր քաջութիւնները՝ գլուխը ժողվեցան ու մէկտեղ մեծ բանակ մը ձեւացուցին։ Սպարտակոս անոնցմով նրբեք անգամ չհաւատայեցաւ յաղթեց. բայց քանի մը անգամ ալ մեծ վտանգներէ ազատեցաւ։ Ինչպէս անգամ մը վէտուվ լեռանը վրայ պաշարուեցաւ, ու ձորը հատած ան լեռանը վրայ վարի որթի ճիւղերէն անդուխի պէս բան մը ձեւացնելուտուա, ու անով ժայռերէն վար ինկան ազատեցան, ու հաւատայեցոց զօրաց եռևի կողմէն յանկարծ վրանին վազեցին, մեծ կարգ ըրին։ Ասոր նման կերպարանքով ուրիշ երկու անգամ ալ պաշարուած տեղէն փախաւ։ Իսկ իր զօրքը կամաց կամաց աւելնալով հարիւր քսան հազար եղան՝ ամէնն ալ արիւնկզակ մարդիկ. որոնք Իտալիոյ մէջ շատ վնասներ ընէին եաքը՝ հռովմայեցւոց վրայ երթալ սկսան։ Կրասոս պրետորը դէմերնին ելաւ, երկու անգամ անոնց մեծ կարգ տուաւ։ Սպարտակոս տակտակ անոնց երթալով ինքը կը սկսրանայ, անգամ մը յուսահատութեան կուգեցաւ, կանալով որ իր ձեռքով զՀրասոսը մեռցնէ. բայց ինքը զարնուեցաւ մեռաւ. միւսացած զօրքն ալ լեռնէրը փախան երթը նուիրն Ժողվուեցան (71)։ Պոմպէոս Սպարնակոսին գառնալու առնն անոնց հանդիպե-

ըսվ գնեցաւ յաղթեց և ուզէց որ Կրաս-
սին առջ՝ ինքն ընէ յաղթանակին հանդէսը.
և Թէպէտ ուզածը ջայլուեցաւ, բայց ա-
ռավ Կրասոս ու Պոմպէոս մէկմէկու հետ
աւրուեցան: Պոմպէոս զօրապետութեան
կոչմանէ երևելի էր, Կրասոս ալ հարստու-
թեան կողմանէ:

Հ. Պոմպէոս ու Կրասոս ինչպես Թշնամի
ըլալէն ետքը՝ ինչ գործքի հետ եղան.

Պ. Մէկն առակ ցրուելով, մէկալն ալ
ժողովրդեան ուզած օրէնքները հաստատե-
լով մէկմէկու դէմ կը ջանային որ ժողովր-
դեան սիրտը իրենց քաշեն: Ան միջոցին Պոմ-
պէոս Միջերկրական ծովուն վրայի աւա-
զակները յաղթելով աւելի փառքը
մեծցաւ. եոթը գնաց շատ զօրքով Միհրդա-
տայ վրայ՝ յաղթեց (66), ու յաղթանակով
Հռովմ դարձաւ: Բայց նոյն միջոցին ալ
Հռովմ կատիլինային բռնութիւնները կը
տանջուէր:

ԾԲ

Հ. Ո՞վ էր Կատիլինա, և ինչ գէտն ըրաւ
հասարակապետութեան.

Պ. Առջի հիւպատոսները ցեղէն՝ խոր-
դան՝ լեզուանի՝ անզգամութեան եանէ
եղած մարդ մըն էր (63): Երեսուն չափ
իրեն պէս ընկերներուն էր միտքը հաստցու-
ցեր էր՝ որ ինքը մինակ ի՛ուզէր սիրել Հռով-
մայեցոց: Ամէնք ըլլոր Իտալիան ոչ հա-
նելու մտքով պատրաստուեր էին որ նախ
Հռովմայ մէկքանի կողմերուն կրակ տան ու

ան չմոռնալեան առեղը Եպրոսիոյէն ժողված զօրքով ծերակոյսը թրէ անցընեն : Ան բաներուս գլուխ կեցան Լենտուլոս ու Կեթեկոս : Կիկերոն Կեթեկոսին Թշնամին՝ ատ բաներս իմացաւ Փուլվիա անունով կնոջ մը ձեռքով. ու ծերակուտին իմացուց. անոնք ալ ատկէ մը առուգելու համար սկսան քննել: Կատիլինան յանցանքը ծածկելու, համարձակ ծերակուտին մէջ մտաւ ու սկսաւ ինքզինքն արդարացընել. և երբոր Կիկերոնին հարցմունքներուն չկրցաւ պատասխան տալ, բարկութեամբ դուրս ելաւ, գնաց Լենտուլոսին ու Կեթեկոսին իմացուց իր ընելիքը. եւքը քանի մը ընկերներով Եպրոսիա գնաց զօրք ժողվելու համար : Ան առեղը Կիկերոն զԼենտուլոսն ու Կեթեկոսը և ուրիշ դվնասարարները՝ բանտին մէջ խղդել տուաւ : Կատիլինան քսան հազար զօրք ժողված՝ որը Թրուարը բրով՝ Ճամբայ ինկաւ. իսկ երբ իմացաւ որ հիւպատոսը իր դաշնակիցներն սպաններ է՝ ու իր վրան կուգայ, շուտ մը դէպ՝ի Գաղղիա փախչիլ սկսաւ. բայց ջրոս գինն պաշտպուած յուսահատութեան պատերազմի կեցաւ՝ ու զօրքին մեծ մասը կտրելնցընելէն ետև ինքն ալ մեռաւ :

Հ. Կատիլինային մեռնելէն ետև Պոմպէոս երթալ հռոմ դարձաւ՝ ինչ ըրաւ.

Պ. Նորէն սկսաւ ջանալ կրասոսին դէմ ժողովրդեան աչքը մանել. բայց Յուլիոս կեսար որ Սպանիայէն շատ հարստութիւն ու փառքով հռոմ դարձեր էր, առնց

թշնամութիւն օգուտ հանել ուզելով ինքն ալ ժողովրդեան կողմը բռնել սկսաւ՝ ու երբ ջրաւ Պոմպէոսն ալ Կրասոսին հետ հաշտեցուց. և սա երեքը միջնորդին խօսքը դրին որ հաստատակամութիւնէ մէջ առանց երեքից գիտնալուն բան մը ջնջուի: Սա միութեանը երեքը ըսուեցաւ Դաշնակցութիւն եռապետաց՝ որ գհաստատակամութիւնը բռնողին տկարութեան (60):

ԾԹ.

Հ. Եռապետաց իշխանութիւնը ծրչափ գիմացաւ.

Պ. Խիստ քիչ: Նախ կեսար ինքնագլուխ սկսելու մտքով ծերակուտին կամացը դեմ ինքզինքը հնազանդ ընծայել սուաւ. դրան երկկրնեին ալ իր իշխանակցութեան հետ բաժնեց. Պոմպէոս Սպանիան առաւ՝ հանգիստ նստիլ ուզելով. Կրասոս Հարաւութիէ սկսով Ասորեստանն առաւ. Կեսարն ալ Գալղիան, և բոլորովին Գալղիացւոց սիրելու համար ուղիղ տարի սատիկ աշխատեցաւ, հազարաւոր մարդ ջարդեց, ինքն ալ մեծ վտանգներէ անցաւ (58). որուն պատմութիւնը համառօտաբար հետեւողները կը թողունք հոս յիշելը: Պոմպէոս ըսելով կեսարին ըրած յաղթութիւնները կը նախանձէր, ու անոր ընծայները վար զարնել կը ջանար: Եւ սատիկ Պոմպէոսին կեսարին հետ սիրտերնուն պատճառը էր իր կնոջը մեռնիլը՝ որ կեսարին

ալքին ըլլալով միշտ բարեկամ կը պահէր զանոնք. մեկին ալ Կրասոսին Պոմպեոսին յայտնելը ու չարաչար մեռնիլը։ Պոմպեոս Կրասոս որ կոչին որ բանէր, ան կոչին կը զօրանար, անոր համար երկուքն ալ մեկմեկ կը վախէին։ Ան միջոցիս անիրաւութիւնն ու անկարգութիւնը սկսած էր Հռոմայեցւոց մէջ. և Պոմպէոս արդիլեու սեղ՝ կամք ասէլն չխոհեմութիւն կը ձգէր, որ ինքն իշխանութիւն ընտրուի։ Ասանկով Թէպէտ իշխանութիւն չէրաւ, բայց մեկ սորուան համար ինքը միսակ հիւպատոս ընտրուեցաւ, որ ինչուան ան առեղ եղած բան չէր։ Կեսար անոր նախանձելով ուզեց որ երկրորդ սորին ինքն ընտրուի միսակ հիւպատոս. Պոմպէոս դէմ կեցաւ, ըսելով Թէ "Հռոմէն դուրս կեցող մարդ հիւպատոսութիւն չորուի"։ Կեսար սա խօսքիս վրայ կատղեցաւ ու ըսաւ. "Ան նկրտութիւ սրդիլած բանը՝ Թրոյն կ'առնեմ"։ Երբը զօրքը ժողվեց, մեկէն Ալպեան լեռներէն անցաւ եկաւ ինչուան Րուբիկան գետին քով, ուսկից սորին զօրքով անցնիլը հրաման չկար։ Կեսար կեցաւ գետին քովը, "Թէ որ չանցնիմ, ըսաւ, սա գետը, ես կը կորսուիմ. իսկ Թէ որ անցնիմ, Հռոմ կը կորսուի. սրեմն եկէք Առուծոյ ուզած ընենք" ըսաւ, ու գետը նետուեցաւ՝ դիմացն անցաւ. իր զօրքն ալ եսեկն եկան (49)։ Գնաց Բիսինի քաղքին առաւ. անկէ անցաւ Խաղխային մէկ ծայրին մկաղը կայծակի պէս, ու եկաւ

աշակերտը Պոմպէոսը Բրինդիսիի մէջ։ Իսկ Պոմպէոս՝ նախատուած իր բարեկամներէն որ պրպտէց Կեսարն ու դէմ չկրնար դնել, ձգեց երթալ Խաղխայէն, ծովով փախաւ Լիբիկէացոց Դիւրաքիոն քաղաքը։ Կեսար ալ նոս չսպասեցնելուն որ հասնի, գարնան չորսի մէջ եկաւ. և "Հռոմէն պաշտպանելու եկեր եմ,, ըսելով երթայ նեղ մտաւ, ամենուն սէր ցուցընելով ատենին վարուելէն։

Ե. Պոմպէոս Կեսարին ձեռքէն Յունաստան փախչելէն երթը լուր ըրաւ.

Պ. Բոլոր արեւելքէն շատ զօրք ժողվելով Կեսարին հետ պատերազմելու կը պատրաստուէր. Կեսարն ալ Սպանիոյ ու Խաղխոյ մէջ ամէն բան կարգի դնելէն երթը՝ անցաւ Յունաստան, ու Թեսալոնիկէի մէջ Պոմպէոսին հանդիպեցաւ։ Առաջուց Կեսարին երկու զօրավարները Պոմպէոսին հետ զարնուելէր ու յաղթուելէր էին. Կասոն ու Կիլիկեցոն որ Հռոմէին մէջ խիստ երեւելի մարդիկ էին՝ Պոմպէոսի կողմն անցեր էին. անոր համար Կեսար ուզեց որ հաշտուելի ընեն. բայց Պոմպէոս յանձ չառաւ՝ գիտնալով որ Հռոմայեցիք Կեսարին կողմն էն։ Ասոնք շատ զգուշութեամբ մեկնելու դէմ պատրաստուած պատերազմին սկսան, ու երկար աւեն հատատար կռուելէն երթը՝ Կեսար յաղթուեցաւ. բայց Պոմպէոս յաղթութիւնը բոլորովին չկրնցուցած երթաշուեցաւ։

ՃԳ.

Հ. Կեսար Պոմպէոսին յայլմտուելն եա֊
ր֊ը լինէլոյս.

Պ. Երբոր միայած զօրքովը Գոմբէ քա֊
ղաքը գնաց, բայց քալաքացիքը՝ անոր յոյղ
Թուիլը լսած ըլլալով նրանց խոստանալը դէմ
դնելը զգացին: Ան առեղը կեսար ը֊
նալ քալաքին հարաւային զօրքին խոստա֊
նալովը մէ տուաւ քալաքն ու կոլոտել
տուաւ: Անկէ անցաւ Յունաստանի շար
ժելուանքին մերձ, և Պոմպէոս նորէն
վրան եկաւ Փարսալիա դաշտին մէջ պա֊
տերազմելու: Պոմպէոսին զօրքը քա֊
ռասնըհինգ հազար հետեակ ու եօթը հա֊
զար ձիաւոր էին. կեսարինը՝ քառասներկու
հազար հետեակ՝ հազար ալ ձիաւոր, բայց
քաջ ու ռազմիկ կրթուած: Երբոր զարնուե֊
ցան, Պոմպէոսին զօրքը յրուել ու փախչիլ
սկսան. և Թէսալիա ալ կոլմի զօրքը դե
ռ պատերազմելը, բայց կեսար զՀռոմէացի֊
ներուը Թոլուց ու օտարազգի զօրքերուն
եաւէն ընկաւ. Հռոմէացիք ալ մեկէն ան֊
ձնաւոր եղան, որովհետև կեսար ամէն
անձնաւոր եղողները անուշութեամբ կ'ըն֊
դունէր, և անոնց մէջէն ազնուականներուն
հրաման կուտար որ տղաս երթան: Կա֊
եսարն ինչուան կեաց զջեց պատերազմը.
եորբ կեսար Պոմպէոսի բանակին մէջ գըտ֊
նուած գործիքէն բաներէն իմացաւ Պոմ֊
պէոսի զօրքին անխորհրդութիւնը՝ որ զինքնե֊

Թիեն ու հարստութիւն ժողվելու եաւէ
էլեր էին : Կեսար իրեններէն երկու հա-
րիւր հոգի կոտրնցուց , իսկ Պոմպէոսի
կողմէն տասնըհինգ հազար ջարդուեցան եաքը՝
քառնըչորս հազար ալ գերի ըրաւ : Անկէց
էլաւ Լարիսսա գնաց Պոմպէոսին եաւէն
(48) :

Ը . Պոմպէոս կեսարին յաղթուելէն
եաւ ինչ ըրաւ .

Պ . Պոմպէոս երբոր տեսաւ որ յաղթուե-
ցաւ ու իր բանակն ալ ծլորտվին պաշա-
րուեցաւ , շուտ մը ջրահն ու ձիերը հա-
նեց , թեթև հագուստով մը ձիով գնաց ի
Լարիսսա փախաւ : Ան գիշերը ձկնորսի մը
խրճի մէջ անցուց , և առաւօտուց նաւ մը
մտաւ Մեթիմնէ գնաց իր կուռնելիա կնո-
ջը քովը : Անկից յետոյ Պոմպէոսի գլխէն
անցածները՝ մարդացաւ ինկաւ . և Պոմպէոս
զինքը մխիթարելով՝ ուզեց Եգիպտոս եր-
թալ Պտղոմէոս Թագաւորին քով որուն հօ-
րը շատ ողկոյթներ ըրած էր : Երբոր
նաւով մօտեցաւ Պելուսիոն՝ որ ան առեղը
հոն էր Պտղոմէոս , Եգիպտոսի մեծամեծ-
ներէն իրեք հոգի ազգի նաւակով մը
եկան զինքը բարեւելով հրաւիրելին : Պոմ-
պէոս սկսաւ կասկածիլ՝ անանկ միտքով
առանց պատուոյ ասոնց ուզելնուն համար ,
բայց կասկածի նշան տալ չուզելով մտաւ
նաւակը : Ճամբան ամէնքը լուռ կեցեր էին .
իսկ երբոր ծովեզերքը մօտեցան , առաւ
որ ջրերը շատուեր կեցեր են . Պոմպէոս ի-
րեն պատուոյն հմար կարծելով՝ քիչ մը սկսա

առաւ . և երբոր իր ծառային կանչելուն ի՛նչէր դարս եղել, կանչուէն դանակով զարկին սպաննեցին : Կառնեվան որ սիրտը դոլն մէջ հետևէն կը նայէր , առ եղածը տեսնելուն պէս սկսաւ կանչըռտուլ, և իր նետավորները մէկէն նետը դարձուցին վրան . իսկ Պոմպէոսը մեռցնողները դէմ իր կտրեցին ու կեսարին ընծայ տարին : Փիլոպատա տեսնով Պոմպէոսին սպառը բաց ծառան՝ որ ինչուան ան առնը քովէն չէր բաժնուած , անոր մարմինն առաւ ծովուն ջրովը լուաց ու հին նետակի մը կտրուածն այրեց (47) :

ՃԵ

Հ . Փարսալոյ յաղթութէն ետև կեսար ինչ ըրաւ .

Պ . Պոմպէոսին եռւէն գնաց ինչուան Աղեքսանդրիա : Հոն երբոր Պոմպէոսին գլուխն ու մատնին կրնեն բերին , երբոր մէկդի դարձուց՝ լացաւ . բայց հոքը կրնեն ալ հարկ եղաւ որ իր կեանքը պաշտպանէ Եգիպտացւոց դէմ : Վասն զի Կղէոպատրան ու Պոմպէոսը քոյր ու եղբայր մէկտեղ թէր նուած , ու հոքը Կղէոպատրան քշուած էր . և Փոտինոս Պոմպէոսին գլխակը Հռովմայեցւոց բանուէն ալ ազատելու համար եռւէ ընկաւ որ զԿեսարն սպաննէ : Կեսար կասկածի երթալով ծածուկ կրկէց՝ Պոմպէոսին դէմ եղած հանար պատրաստած զօրքերն կրնեն կանչէց , ու ինքը Ա-

պետական մեծերուն վատահացածն ալ ա-
մէն օր անոնց սեղան կ'ընէր՝ զնուելնէ զբա-
ղեցնելու համար : Ան միջոցին կլէոպատ-
րան եկաւ որ կեսարին առջին դասա-
ւանդ բշէ . կեսար Պոլոմէոսն ալ կանչեց,
բայց ինքը կլէոպատրայէն խոթուած՝ ա-
նոր ուզածն ընել կը ջանար : Ան առեղը
Ալեքսան Եգիպտացւոց զօրապետը քսան
հազար զօրքով կեսարին վրան եկաւ . կե-
սարին զօրքը քիչ ըլլալուն՝ իր նաւերուն
ինքը կրակ տուաւ որ չըլլայ թէ Եգիպտա-
ցիներուն կ'երթայ . և ինքը փարոս կղզին ան-
ուանկէց սկսաւ կռուիլ : Անդիէն Արսի-
նոյէ կլէոպատրային տղան քոյրը Դանիմէ-
դեսին ձեռքովը շատ զօրք ու սաստկ ժողված՝
զԱլեքսան սպաննել տուաւ ու եկաւ կե-
սարը պաշարեց , ջրերուն ճամբան կտրեց՝
դէպ ի ծովը դարձուց . ցամաքէն փարոս
կղզին անցնելու կամուրջն ալ առաւ : կե-
սար երբոր կը ջանար կամուրջը էս առնե-
լու , յանկարծ շիտակութեան մը ըլլալով՝
Հռովմայեցիք սկսան փախչիլ , որը ծովն ըն-
կան , որը Թրկէ անցան . կեսար ալ նաւի մը
մէջ նետուեցաւ որ իր պալատը անցնի ա-
զատ , բայց երբը վախնալով որ նաւը կ'ըն-
կըզմի մարդիկներուն շատութենէն, ինկէն
ծովը նետուեցաւ , ու ձախ ձեռքով իր յի-
շատակարանը բռնած՝ բերնովն ալ իր ծի-
րանին , ինչուան երկու հարիւր դիրկ աեղ
լողալով իր պալատին առջևն եկաւ : Երբը
Եգիպտացիները խաղաղցնել ուզելով
Պոլոմէոսը խրկեց որ երթայ սկսաւ ընկեր

առնէ : Պաղեմոս , որ կեղծաւորութիւնն ընել սկսեր էր , ըսելով թէ ժամանակ ունիմ , ու երբէք դնաց պատերազմի ելաւ , պաշարեց զԿեսարիա : Ան առնը Պետրոսին Մինդեան Թագաւորը կեսարին օգնական հասաւ ու մեկուկէստարիէն յաղթեցին Եգիպտացւոց . Պաղեմոսն ալ նաւով փախչելու առնն ընկղմեցաւ ծովու . ան առնը կեսար զԿլեոպատրան պզտիկ երջանիկ Թագաւորէն հետ ալ կուռելով մեծ յաղթեր էր . բայց Կեսարին գալը լսածին պէս հաշտութիւն ուզեց . Կեսար մեկ չըրաւ՝ կոխեց Փառնակին բանակը ցրուեց . Փառնակն ալ փախչելու առեն՝ իր զօրավարներեն մէկն սպաննեց զինքը : Կեսար աս յաղթութիւնը շատ ըմբնալը խնայելու համար՝ հռոմ իր բարեկամին մէկուն գրեց թէ " Եկայ , տեսայ , յաղթեցի " :

ԾԶ

Հ . Կեսար Փառնակին յաղթելէն ետքը ինչ ըրաւ .

Պ . Իտալիա գալուն ու անուշութեանը չորս դին հանդարտութեց . ետքը Սկիպիոնին ու Կատոնին վրայ գնաց՝ որ Պոմպէոսին կողմը բռնելով Աֆրիկէի մէջ շատ մարդ ժողվեր ու իրեն դէմ պատրաստեր էին :

Քիչ տաւնի մէջ ամէնուն յայտնեց. Սկսանին ալ Սպանիա փախչելու տաւնը տալու։

Հ. Կառն ի՞նչպէս մեռաւ.

Պ. Զօրքը յրուելէն ետքը Ասիկէ դնաց. հոն ծերակոյտ մը հաւաքելու համար փուճ տեղը չանալէն ետև, տեսնելով որ քաղաքացիք կեռասին անձնատուր ըլլալ կ'ուզեն, շատ բարեկամները քովէն յրուեց։ Մէկալ ճնացողներուն ու տղուն հետ ուրախութենէ լրիւ տուները կերաւ՝ դնաց իր տեղակը քաշուեցաւ, ու Պլատոնին՝ հոգւոյ անմահութենէ վրայ գրած գիրքը կարդալէն ետև, ելաւ իր մտերը առաւ ու նորէն նստաւ կարդալու. խորունկ քուն մըն ալ քաշելէն ետև արթնցաւ՝ ծառան կանչեց, ու երբոր իմացաւ թէ բարեկամները ձամբայ ելեր են, ծառան դուրս խրկեց ու մտերը առաւ իր վրան խոթեց. երբոր կ'ուզէր անկողնին վրայ նստիլ, առջևի ոտանոտախտակին զարնուեցաւ ձգեց։ Ան ձայնէն ընտանիքը ներս վազեցին, տեսան որ արիւնի մէջ կը լոլայ, շուտ մը վիրաբոյժ հասուցին՝ որ վէրքը գոցեց։ Երբոր Կառոնին խելքը վրան եկաւ ու իմացաւ որ կ'ուզեն զինքը ազատել, կամաց վէրքը նորէն բացաւ ու հոգին փչեց (46)։

Հ. Ախիկէի յայտնութիւնն ալ ընէլէն ետքը կեռար ի՞նչ ըրաւ.

Պ. Հռոմի գալուձաւ, ու ինչպան ատենը ըրածնեբուն համար շատ օր յայտնակ ըրաւ գաղղիոյ, Եգիպտոսի, Ասիոյ ու Ա-

ինկէն վայ. իր զինուորներն ալ պատուց. քաղաքացւոց առաջ ասոնք և ուրիշներ բաժ- նեց. ժողովուրդն ալ գովելով Իշխանապէտ ու Հայր հայրենեաց կը կանչէին իրեն: Կեսար ալէկ մը Հռոմը շէնցնելէն եաքը լսելով որ Լաբիենոս անուանով մէկը Պոմպէոսին աղոցը հետ զօրք ժողվեր է Սպանիոյ մէջ ու երթալով կ'ուժոյնայ, վռանին գնաց ու Մունդա գաշտին մէջ զանոնք պատերազմի առնելց: Սաստիկ կռուելեն երկու կողմէն ալ, ու Կեսար մեծ վտանգի մէջ ինկաւ. բայց երբոր Լաբիենոս զօրքին մէկ գունդը ուրիշ տեղ գարձուց, Կեսար կանչեց թէ "փախչիլ սկսան": Ա յնէն իրենները պինդ առին, մէկալները Թուլցան ու յաղ- թուեցան (45): Պոմպէոսեանց կողմէն երե- սուն հազար հոգի մեռաւ, Լաբիենոսն ալ անոնց հետ, որ Կեսար պատուով թաղել տուաւ: Պոմպէոսին մէկ տղան պահուըտած տեղէն գտան՝ գլուխը կտրեցին, Կեսարին տարին. իսկ Սեքստոս տղան ազատելով, եա- քը ծովու վրայ աւազակութիւն կ'ընէր, ու շատ վախցուց Հռոմայեցիները:

ՃԻ

Հ. Կեսար իր վերջի յաղթութիւններէն ետքը ինչ գործի հետ եղաւ.

Պ. Դարձաւ Հռոմ, ու զինքը միանգա- մայն իշխանապետ ընտրեցին. ամէն մե- հեանները մէջ իր արձանը կանգնեցին ու ո- րոշեցին որ անոնց ամէնը կատարեն: Ետքը

սկսաւ զարմանալ Հռոմէի փառասէր չէնքե-
րով։ Օրացոյցը կարգի դրաւ՝ տարին 365 օր
տուչեց. Կապիտոն ու Կոլիզեոս քաղքե-
նէրը նորէն չինեց. և ուրիշ շատ բաներ ալ
ընելու միտք ունէր։ Բայց իր Թագաւոր
կոչուելու փոփոխքը երբոր լսուցան իր բա-
րեկամներէն, սատիկ Թշնամի եղան իրեն,
ինչպէս որ իր փոփոխքներուն հետ կենսոյն
ալ վերջ տուին։

Հ. Ի՞նչպէս մեռուցին կեսարը.

Պ. Բրուտոս կեսարին ամէնէն հաւատա-
րիմ բարեկամը և կասիոս՝ ծերակուտէն
վաճառուն հոգւոյ հետ միաբանեցան վինքը
մեռցնել մտածին տանըհինգին՝ որ օրն
որ իրեն Թագ պիտի տուէր. և Թէպէտ
վինքը կասկած առաւ, բայց բանի տեղ չտե-
սաւ, և միշտ կ'ըսէր վինքը Թէ "Յանկարծ
մեռնիլը քան զամէն մահն ալէկ է"։ Երբոր
դնաց իր տեղը նստաւ, Թշնամիներն իրեր Թէ
բարեւելու համար քովը մօտեցան, և մէջեր-
նէն մէկը իր քշուած եղբօրը համար ալա-
չել ձեռցնելով կեսարին քովեցին ալեւոր-
ցաւ, ինչպէս որ խօսք դրած էին. ան առե-
նը մէկալնունք ակսան վինքը Թրով զարնել.
կեսար յանկարծակիի եկած Թէպէտ կռըւ-
ձեռք ալէկ դէմ դրաւ, բայց վինքը քանու-
լրեք առղէն զարնուելով, ու յաւելով որ
Բրուտոսն ալ իրեն Թշնամի է եղեր, ինկաւ
մեռաւ յիսունըվեց տարուան (44). վինքն
որ բոլոր աշխարհք տակնուվրայ ընել փոյք
վառելու համար, բայց իր կեանքն ալ
փոյքին հետ մէկ վայրկեանի մէջ կորսըն-
ցուց։

Հ. Կեսարին մեռնելէն ետև Հռովմայե-
ցւոց սէրութիւնը ինչ վիճակ ունեցաւ :

Պ. Անկարգութիւնը սկսած ըլլալով հա-
սարակապետութենէ դէմ եղող բռնաւորը
վերցնելու համար անկարգ ձամբայ բռնե-
ցին . անոր համար ալ էրցան ազատ ըլլալ
բռնութենէ : Վասն զի ան առեղը Անտոնիոս
ու Լեպիդոս՝ որ անխնայութեամբ իրենց
ուզածը միայն կ՚ուզէին առաջ տանիլ, նախ
ժողովուրդը գրդռեցին որ վեց ղանդրեն
կեսարին անանկ անողորմ կերպով մեռնե-
լուն համար . ուստի ամէն կեսարին թշնա-
միները քաղաքէն դուրս փախուցին . ետքը
Անտոնիոս վախնալով Պոմպէիոսէն որ
կեսարին որդեգիրն էր, և Լեպիդոսէն՝ որ
չըլլայ թէ անոնք իրեն արդելք ըլլան փառ-
քի հասնելու , անոնց հետ խորհուրդ ըրաւ
ու նորէն հռոմէութենէն հաստատեցին :
Անտոնիոս Գալղիան իրեն առաւ, Լեպիդոս
Սպանիան , Պոմպէիոսին ալ Ափրիկէն ու
Միջերկրական ծովուն կղզիները : Դաշինք
ալ դրին որ իրենց թշնամիները վերցնեն .
որոնցմէ ոմանք մեկուն թշնամի՝ բայց մեկա-
լին սիրելի էին , ինչպէս որ Լեպիդոս իր
պաշտօնէութեան սպաննեց Անտոնիոսին
համար , Անտոնիոսն ալ Թոլոմ որ իր քե-
ռին կշէն , Պոմպէիոսն ալ Թոլոմ որ
Պիկերոն քաջ Հռոմայեցին որ իր վարպետն
էր՝ Անտոնիոս սպաննել տուաւ ու գլուխը
բերած ատենին վայ գնել տուաւ , ուր որ
իր ձեռաւոր Հառերը խօսեր էր Պիկերոն
(43) :

ԾԸ.

Հ. Երկոտիպ եռապեռանեքը ինչ գործքի հետ էգան.

Պ. Նախ Հռոմիայ մէջ շատ ատիւն ընե-լէն էտքը, գէպ ի Յունաստան գնացին Բրուտոսին ու Կասիոսին վրայ, որոնք շատ պոլք ժողված՝ Զմիւռնիայի մէջ միացեր էին հաստատակամութիւնը ազատելու համար: Բրուտոսն ու Կասիոսը ծուխուն քով մէյմէկ բլուր վրայ դրին բանակին, ուր որ պաշար դիւրաւ կը գտնէին. իսկ եռապեռանեքը դաշտին մէջ ըլլալով՝ պաշարնին քաւսաւնըհինգ մլոն հետու աեղէ պիտի բերէին. անոր համար Կասիոս կ'ուզէր որ սպասեն՝ ինչուան որ եռապեռանեքը սովէն նեղին ու ցրուին. բայց Բրուտոս չդիմացաւ և սխալեց որ պատերազմ սկսին: Անտոնիոս Կասիոսին պատնէշներն աւրեց. բայց Բրուտոս անանկ ուժով վազեց Սկոտաւիանոսին զօրացը վրայ՝ որ ինչուան բանակնին քշեց, ու սկսաւ կոլոտաել: Անդին Կասիոսին ձիաւորները սկսան փախչիլ. Կասիոս զանոնք շատ յորդորե-լէն էտքը երբ տեսաւ որ մտիկ չեն ըներ, յուսահատեցաւ, գնաց վրանը մտաւ ու ինքզինքն սպաննեց (42): Երբոր լսեց Բրուտոս, շատ ցաւեցաւ. երկրորդ օրը անոր մնացած զօրքն ալ ժողվեց, և ամենուն տակ խոստանալով՝ երկու անգամ նորէն պատերազմեցաւ, ու յաղթուած փախչելու աստէնը՝ երբոր եաւէն ինկան զինքը բռնելու՝

Բրուտոսին բարեկամը Լուկիլիոս առջևնին եկաւ, ըսելով թէ " Ես եմ Բրուտոսը ,, : Անտոնիոս ալ կարծելով թէ Բրուտոս բռնուեր է, պատրաստուեր էր զինքը նախատելու և սպաննելու. Լուկիլիոս ծխծխելով Անտոնիոսին առջևն եկաւ, ըսելով. " Ես Բրուտոսին սեղը կեանքս գրի, զքեզ խաբեցի ,, : Անտոնիոս զարմացաւ Լուկիլիոսին սիրոյն վրայ, նեղեց ու իրեն բարեկամ ըրաւ :

Ղ. Բրուտոս եռապետներէն յաղթուած ՝ի վախաւ.

Պ. Այրի մը մէջ պահուըտեցաւ, ու Սատիլիոս անունով մէկը խրկեց՝ որ իմանայ թէ պատերազմը ինչպէս ըլլնցեր է. և երբոր լսեց թէ Սատիլիոսն ալ ձամբան սպաննուեր է, քովիններուն ըսաւ որ զինքը մեռցնեն. երբոր անոնք չանձն չառին, ու Բրուտոս իր ծառաներէն մէկուն հրամայեց, Սուրաբոն Բրուտոսին ճարտասանութեան վարպետը ըսաւ. " Պէտք չէ որ Բրուտոս ծառայի մը կարօտ մնայ ,, . ուստի ձախ ձեռքովը աչուըները գոցեց, աջովն ալ թրին ծայրը Բրուտոսին երկընցուց. ան ալ վրան ինկաւ ու հոգին փչեց (42) :

ՃԹ

Ղ. Բրուտոսի մեռնելէն եաև եռապետներն ինչ ըրին.

Պ. Ոկտաւիանոսը զՆէպտոսն արհամարհելով վրան պատերազմի ելաւ, յաղ-

թեց՝ ու զինքը քշել տուաւ : Եսքը Անտո-
նիոսին հետ իրենք իրենց՝ սէրտելը մէջե-
նին բաժնեցին . Ոկտաւիանոս արևմուտքը
իրեն առաւ , Անտոնիոսն ալ արևելքը : Ի-
րենց թշնամինեուէն որը իրենք մեռցնել
տուին , որն ալ իրենք զիրենք մեռուցին :
Եսքը Անտոնիոս Յունաստան ու Ասիա
պատերազմով շատ պատիւ գտաւ , ու ան կող-
մի թագաւորները ուզածին պէս փոխո-
խեց , ինչպէս որ Հերովդէսն ալ Հրէից
թագաւոր ըրաւ : Կղէոպատրային մէկ զօ-
րապետը առենօք կասիոսին օգնած ըլլա-
լուն համար , Անտոնիոս դատաստանի կան-
չեց զԿղէոպատրան . և Կղէոպատրային եր-
նալը պատճառ եղաւ Անտոնիոսի կործան-
մանը . որ անկարգ սիրով կապուած Կղէո-
պատրայի հետ ելաւ Եգիպտոս գնաց՝ մոռ-
նալով իր փառքն ու շահը : Իսկ Ոկտաւիանոս
ան միջոցին բոլոր Իտալիան ուզածին պէս
կարգի գնելէն եսքը , լանալ սկսաւ որ բո-
լոր երկրին տէրէ ինքը մինակ : Պոմպէոսին
տղուն Սէքստոսին ալ յաղթեց ու փախուց ,
որ ծովուն ճամբանելը բռներ էր ու եսքը
Անտոնիոսի ձեռքն ինալով մեռաւ :

Հ . Ոկտաւիանոս կրցաւ առաջ տանիլ իր
խորհուրդը մինակ տիրելու .

Պ . Լսելով Ոկտաւիանոս որ Անտոնիոս
երեսէ ձգեր է զՈկտաւիա իր քոյրը , ու
Կղէոպատրային հետ կարգուեր է , իրեք-
հարիւր նաւով Աթենքի պատերազմի գնաց . Ան-
տոնիոս նեղը մնած՝ մէկէն պատրաստուե-
ցաւ ու դէմն ելաւ հարիւր հազար հետևա-

կով, տասներկու հազար ձիաւորով, ու հինգ հարիւր նաւով Ակտիոնի նաւահանգստին բերանը: Երկու կողմէն ալ երկար դիմացան. բայց Կղեոպատրան Անտոնիոսի նաւերուն իրար խառնուիլը տեսածին պէս՝ ձգեց փախաւ: Անտոնիոսն ալ աւելի Կղեոպատրայի մտածելով՝ քան թէ պատերազմին յաջողութիւնը, ելաւ եռւէն գնաց. զօրքն ալ անգլուխ ձնալով՝ քիչ մը դէմ դնելէն ետքը, անձնատուր եղան: Ետքը Ակտանիոնի հետ եռւնէն ինչուան Պելուսիա. Կղեոպատրա անօրէն Թագուհին տեսնելով որ Անտոնիոսին բաները ձախորդ կ'երթան, սկսաւ գաղտուկ դաշինք դնել Ակտաւիոսի հետ, Թոլոմեայ զՊելուսիան ալ որ անձնատուր ըլլայ. և ուրիշ Եգիպտոսի քերդերը բոլոր անոր ձեռքը մատնեց. բայց ետքը Անտոնիոսէն ալ վախնալով՝ իր ամէն ունեցածները խիս ածուհւոյն կուտուելը քաշեցաւ, ու ձայն հանեց թէ Կղեոպատրայի ինքնինքը մեռուց: Երբոր լսեց Անտոնիոս՝ սասկի տրտմութէն յուսահատած ինքզինքը զարկաւ. բայց դեռ հոգին չէլած, Կղեոպատրայի խմացաւ, և ալ վախ չտեսնելով Անտոնիոսէն, ձայն հանեց՝ թէ ինքն ողջ է: Անտոնիոս ուզեց քոմէն երթալ. Կղեոպատրայի պատուհանէն չուան երկընցընել տուաւ ու վեր առաւ Անտոնիոսը, որ մէկ երկու խօսք հազիւ զրուցելով հոգին փչեց (30): Ափսո՛ս երեն. կարծեց թէ աշխարհիս սխտաւոր սիւոյն մէջ հաւատարմութիւն պիտի գտնէ ու իր սխտին մէջ հանգչի. բայց

անով աշխարհիս անցաւոր փառքին ու հանդերձեալն ալ զրկուեցաւ :

Հ . Անտոնիոսի մեռնելէն ետև՝ կղեոպատրան ի՞նչ ըրաւ .

Պ . Մխքը դրած էր որ Անտոնիոսի պէս Ոկտաւիանոսն ալ կը խաբէ . բայց Ոկտաւիանոսին փառասիրութիւնը ուրիշ ախտերն ալ ելլալով, անոր խաբուիլ կերպարան մոխիր ջրաւ . ու կ'ուզէր ալ որ կղեոպատրան բռնէ ու Հռոմ իր յաղթանակին մէջը խոթէ : Կղեոպատրան երբոր իմացաւ անոր միտքը , յուսահատած ուզեց սպաննել ինքզինքը . բայց Ոկտաւիանոս վախցուց զինքը , ըսելով " Ես ալ քու տղաքդ կը մեռցնեմ ,, . ու կղեոպատրային քովը մարդ դրաւ որ զգուշանան , Թող չտան . կղեոպատրան ալ ձևացուց Թէ ալ չուզեր ինքը երեն վերս հատցնել : Օր մը բարեկամներուն փառաւոր կուչունք մը ըրաւ . երբը ճամբան ձամբելով իր երկու սպասիները քովը պահեց : Առաջուց սպասուած Թուզ բերել տուած էր՝ տակը իժ մը պահած . ան իժին ինքզինքը խածնել տուաւ , նամակով ալ իմացուց Ոկտաւիանոսին : Մէկէն Ոկտաւիանոս մարդ խրկեց որ արգիլեն . բայց անոնք գնացին տեսան որ կղեոպատրան հոգին փչած էր . սպասիներուն մէկն ալ ոտքին քովն ինկած մեռած , մէկալն ալ գոլգըղալով կղեոպատրային գլխուն լաչակը կը շտկէր , որ երկու խօսք մը լսաւ ջրաւ , ընկաւ մեռաւ (30) :

ԻՆՔՆԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ
ՀՈՒՈՎՄԱՅԵՑՒՈՑ

ՃԻ

Հ. Կղէոպատրայեն մեռնելէն ետքը Ոկտաւիանոս ինչ ըրաւ.

Պ. Հռովմ դարձաւ ու առջի ըրած անգթութիւներուն տեղը սէր և գութ ցուցնելով անանկ կերպ մը բռնեց՝ որ ամէնքը զինքը կը սիրէին ու երկչէն կը վախէին: Ասոր ժողովրդեան ուզելուին Ինքնակալ կոչուեցաւ ատոր սարսուռն համար. իր անունն ալ փոխեցին Օգոստոս դրին՝ որ փառաւոր նշանակէ. բայց ան ատոր սարսին մշանջենաւորի փոխուեցաւ (29): Օգոստոս՝ քաղաքին բոլոր կարգերը կանոնները նորոգեց. ուսման ալ սէր ունենալով միշտ վերգիտուս ու Ովրատիոս բանաստեղծներուն հետ կը վարուէր, անոնք ալ իր պատուհիները ծածկելով միշտ վրան գովեստ կը գրէին: Օգոստոս ինքզինքը ամենուն սիրցնելէն ետքը, վեհանձնութիւն ցուցնելով ձեացուց թէ ինքնակալութիւնը ձգել կ'ուզէ: Ծանր բանտուածէն իր կոչմը բռնողներն իր միտքը

դիտնալով, սկսան խօսքերուն դէմը առնել, անանկով ասելն հասուսուեցաւ. ուստի տասը տարին լմննալէն ետքը, ծերակոյտը բոլոր ըրածնելուն հաւնելով իշխանութիւն տուաւ իրեն օրէնքները փոխելու կամ ասելցնելու, և երդուընցան որ իրենք ալ հնազանդին:

Հ. Օգոստոս ինչ նոր օրէնք դրաւ հռոմ մայրաքաղաք.

Պ. Նախ ժողովրդեան մէջ մեծ անկարգութիւնները վերցնել ջանալով հրամանատուաւ որ ատեաւրամարտից խաղը տարին միայն երկու անգամ խաղան: Ընտանեկանները պատիւ ունենան. մէկու մը վարքը ջջլնած ատեաւնէ մէջ իշխանութիւն չտրուի: Թատրոնի խաղերը թէպէտ շատ կը սիրէր, բայց սասիկ արդելք հանեց անվայել բաներու դէմ: Ինչուան ան ատենը արգիլած էր՝ որ գերիներն իրենց ատրանցը վրայ ամբաստանութիւն չէին կրնար ընել, Օգոստոս հրաման տուաւ: Ուրիշ ատեանք օրէնքներով շատ կրճատեցան հռոմէացիք: Բայց Օգոստոս ատելի իր օրինակովը զանոնք կը կրճէր. ինքը ամենուն հետ անուշութիւն կը վարուէր, ինչուան իրեն եղած նախատինքն ալ ուրախութեամբ կ'ընդունէր. գաղտնի մէջ արդարութիւնը դուրս չէր ելլեր: Անգամ մը դողդոջելով մէկը իրեն ապերասպիս տուաւ. Օգոստոս նեղանալով ըսաւ. "Բարեկամ, քեզ անանդը կարծէ որ չէ մեռնիր՝ հապա վրէն քով կը մօտենաս. քիչ մը հանդարտակ ելլէր": Բայց Օգոստոս

իր վեհանձնութիւնը ամենէն աւելի ցցուց կուռնելիոս Կինոային վրայ՝ որ Պոմպէոսի Թոռն էր, ու զՕգոստոս ապաննել կ'ուզէր: Օգոստոս նախ կանչեց անոր ընկերները՝ ու քիչ մը յանդիմանելով արձակեց. եւ ետև ըսաւ Կինոային. "Դու իմ կեանքս վերցնել կ'ուզես. բայց ես երկու անգամ նեղութեցի քեզի, և այսօր չխափաոս ալ ըրի զքեզ. եկու ասկէ եաքը բարեկամ ըլլանք, տեսնենք ով որու կը յաղթէ": Օգոստոս արհեստներէն ալ ծաղկեցուց, գրքերը շատցուց. ամէն աշխարք դեսպաններ կուգային բարեկամ ըլլալ ուզելով. գերմանացիք ալ նոյն սակը մնան. անանկ որ բոլոր աշխարհք խաղաղութեն եղաւ, և Յանուս կուռքին տաճարը գոցուեցաւ: Ան ընդհանուր աշխարհիս խաղաղութեն պատճառն էր Դանիէլի ջորս ինքնակալներուն համար ըրած մարգարէութեանը լմննալը. ան տեսնելով որ Քրիստոս աշխարհք եկաւ տառնային հետ մեր փրկութեն համար պատերազմելու համար, ու ամենուն սրտին մէկմէկու դէմ ունեցած թշնամութիւնը վերցուց որ ձանչնան նոյնց բուն թշնամին, և բոլոր նոյնց թագաւորութիւնը Քրիստոսի յանձնելով, նոյնք ալ Քրիստոսի զինուոր գրուին, ու մէկտեղ յաղթեան հանգիստ խաղաղութեն մէջ մնան:

Բայց Օգոստոսին տանը մէջ խաղաղութիւն չկար իր Տիբերիոս կնկանը և իր Յուլիա աղջկանը պատճառաւ. այնչափ որ Օգոստոս զՅուլիան կ'ուզէր մեղքնել, բայց ուրիշներուն տալուն համար պատուհասելու կզձին աքսորեց (4 Քրիս. Ետ.):

ՃԻԱՆ

Հ. Օգոստոս ինչպէս մեռաւ.

Պ. Ինքը երբոր եօթանասունըչորս տա-
րուան էր՝ Տիբերիոս տղան իր տեղը նստե-
ցուց, և Հռոմայ բնակիչները համրել տու-
ած որ չորս միլիոնէն աւելի եկան: Քիչ մը
ետև Տիբերիոսին հետ դէպ՝ ի Նէապոլիս պա-
տերազմի երթալու առեն հիւանդացաւ, ու
ետ դառնալու առեն եօթանասունըվեց
տարուան մեռաւ՝ քառասունըմէկ տարի թա-
գաւորելէն ետև (14): Ոմանք կ՚ըսեն թէ
իր Նեխա կնոջն սպաննեց զՕգոստոս՝ որ իր
որդին օր մը առաջ թագաւորէ: Մեծ հան-
դէս ըրին իրեն թաղմանը. և Տիբերիոս ծե-
րակուտին մէջ կեցած՝ անոր գովեստն ընե-
լէն ետև, կտաւին ալ կարդացուեցաւ որ զՏի-
բերիոսն ու Նեխան իրեն ժառանգ ընտրեր
էր: Հրաման եղաւ որ կնիկ մարդիկ տարի
մը սեւեր հագնին, և Օգոստոսին համար
կառաւոնները չինեցին ու զինքը կուռքի պէս
պաշտեցին: Նումերիոս Ատիկոս սենատա-
կանն ալ ըսաւ՝ թէ "Ես աչքովս տեսայ
Օգոստոսին երկինք ելլելը,,. անոր համար
շատ ատակ ընծայ առաւ:

Հ. Տիբերիոս ինչպիսի մարդ էր և ինչպէս
ըրաւ թագաւորութիւնը.

Պ. Բնութէ խիստ ու անգութ մարդ էր.
բայց աղէկ կեղծել գիտնալով՝ ինքզինքը էր
խմացուցած. և Օգոստոսի անուշ վարմունքն
ալ միապետութիւնը ժողովրդեան անուշ-

ցուցած ըլլալով, սիրով զինքը կայսր նըշանեցուցին: Բայց ինքը կամաց կամաց սկսաւ մեծերը հալածել, բանտ դնել, մեռցընել, կամ հարուստ ըլլալնուն համար, կամ մեծ անուն ունենալնուն համար: Ասանկով ինքն սկսաւ արհամարհուիլ. և երթալով կ'աւելնար որ աս արհամարհուիլը՝ քանի որ կը աեսնէին Տիբերիոսի եղբօրը տղուն Գերմանիկոսին աղէկութիւնները, ու անոր կայսր ըլլալուն կը փափաքէին: Տիբերիոս թէպէտ իմացեր ու նեզացեր էր Գերմանիկոսին վրայ, բայց պէտք ըլլալով խրկեց զինքը Գերմանացւոց վրայ, որ գնաց յաղթեցանուց, ու սիրեց շատ երկիրներուն (16): Տիբերիոս նախանձելով շուտ մը ետ կանչեց զինքը՝ բայց անանկ սիրով ու մեծ պատուով զինքը հռոմ ընդունեցան՝ որ ալ աւելի գըգռուեցաւ Տիբերիոսին նախանձը. ուստի չուզեց որ անիկայ մնայ հռոմ. անոր համար խրկեց զինքը դէպ 'ի արեւելք՝ ու հոգը գաղտուկ Թռնեւորել տուաւ (19): Ամէնքը ցաւեցան անոր մահուանը վրայ, գիտնալով որ Տիբերիոսին կատաղութիւնը պիտի հնազանդին: Երբոր Գերմանիկոսին մայրն մոխիրը հռոմ բերին, ամենուն բերնէն ողբ ու վայնասուն կը լսուէր:

ՃԻՒ

Հ. Գերմանիկոսին մեռնելէն ետև՝ Տիբերիոս ինչ ըրաւ.

Պ. Տեսնելով որ ամենուն սուրվի է եղեր,

ինքն ալ զանոնք սուրով չար անկատուելն
նեը ընելէն ետքը, եւսա կասպիա կղզին քա-
շուեցաւ, ու ինքզինքը ամէն գէշուելէ ալ
ւաւ (27): Եւ Թէպէտ ինքը Հռովմէն հե-
ռացեր էր՝ բայց Հռովմայ ամէն վտանգները
ծածուկ լսուեանները դրեր էր՝ որ տեսնումս
պատճառներով ամէն անկարգութիւնն կ'ը-
նէին: Գերմանիկոսին տղաքը զինուորն ու
Դրուսոսը ապաննեցին բանակին մէջ, լսե-
լով Թէ "Տէրուէ Թշնամի են,, . և անոնց
Ագրիպպինա մայրը քշեցին: Այնչափ եւսա
որ՝ բարեկամն ու Թշնամին չէր որոշուեր ու
ամէնքը Տիբերիոսէն կը վախէին: Սահմ
անկարգ կեանք անցընելէն եւս Տիբերիոս
հիւանդացաւ ու իրեն յաջորդ ընտրեց Գեր-
մանիկոսին կալիգուլա տղան: Եաքը մար-
միւք մը եկաւ վրան՝ որ առեն առեն մեռա-
ծի պէս կ'ինար: Օր մըն ալ երբոր նորէն
անանկ մարեցաւ, իր իշխաններէն մէկը
բարձը գլխուն վրայ դնելով խղդեց եօթա-
նասունըուելը տարուան, քսանուերկու
տարի կայսերուելիւն ընեէլէն եւս (37):

Տիբերիոսին կայսերուելնէ տասնըուե-
րորդ տարին Հրեաք զՔրիստոսն մեր խաչեցին
(33): Եւ մեր Աբգար Թագը Տիբերիոսին
գրեց որ ինքն ալ հաւատայ Քրիստոսի. ինչպէս
որ Պիղատոս ալ առաջուց Յիսուսի քաշած չար-
չարանքները, յարուեիւնը և հրաշքները
Տիբերիոսին գրեր էր: Տիբերիոս ալ ծեր-
կուսին առաջարկեց որ զՔրիստոս Հռովմայեցւոց
կուռքերուն կարգն անցընեն, բայց անոնք
յանձն չառին. Թէպէտ Տիբերիոս քրիստո-
նեանները հանդիստ կը պահէր:

Ջ. Կալիգուլան ինչպէս քշեց կայսերութեիւնը.

Պ. Իր խելքէ դուրս ըրած անկարգութեներովը կ'ելլնայ Թէ ջանաց մոռցընել տալ ինչուան իր առնը եղած անկարգութեիւնները: Ինքը իրեն սկսաւ կուռքերու անուններ դնել. և Արամազդ, Արէս, Նահիտ, Աֆրոդիտէ արձաններուն գլուխները կոտրել տուաւ ու անոնց տեղն իր գլուխն պատկերը դնել տուաւ: Շատ անգամ կ'երթար ինք ալ կուռքերուն կարգը կը նստէր ու կը հրամէր որ միայն իրեն երկրպագութիւն ընեն: Շատ կռատուններ շինել տուաւ ու ամենուն մէջն ալ իր ոսկի արձանը դրաւ. և ամէն օր ինչ հագուստ որ կը հագնէր, արձաններուն ալ նմանը հագցընել կուտար: Իր կնիկն ու իր ձին ալ կուռքերուն կարգը անցուց: Իր քուրմերը խիստ շատ էին՝ որ միշտ ալինիւ բաներ իրեն զոհ կ'ընէին, և քրմապետութիւնը խիստ հարուստաներուն կը տուէր: Ինքը շատ անգամ կուռքերուն հետ խօսակցութիւն ընել կը ձևացընէր, և Արամազդը կը յորդորեր որ հետը կռուի, լուսնկային հետ ալ կռուելու կ'ելնէր. խակ ըրած վեհութիւնը չափ չկար: Կ'ըսեն Թէ մարգիտա ծովեզերքի կռատուր ու կերակուրներուն մէջը կը խառնէր. և երբեմն սեղանը նստելուն սկսաւ առատակով լեցուն ոսկի կը բաժնէր: Իր ձիուն համար մարմարիոնէ պատ մը շինել տուաւ, մատը փղոսկրէ, ձիուն անունն ալ Ախոյժ դրաւ. պատին դուռը գիշերը

պահապանները կեցուց որ ձիուն քունին ար-
գելք մը չհանդըսի : Ետա անգամ Աշխոյժը
իր սեղանը կը հրամցընէր , ու իր ձեռքով
ձիոյն առջևն ոսկեզօծ գարի կը դնէր , և ա-
կիկ գաւաթով գինի կը խմցընէր . ինքը ե-
դուին ալ անոր գլխուն վրայ կ'ընէր : Կ'ըսեն
թէ՛ թէ որ Կալիգուլան քիչ մըն ալ ապրէր ,
զԱշխոյժը հիւպատոս պիտի ընէր : Ագահու-
թէ համար ծերակուտէն շատ մարդ ապան-
նել տուաւ . որոնց մասինը առեան կը հա-
նէր ու " Իրենք զիրենք ապանները են ,, կ'ը-
սէր : Դազաններուն կերակուր պրոշէր էր
ձեռընելու մարդիկը . և ատան օրը մէյմը
խեղճ մարդկանց բազմութիւն մը կը խրկէր ա-
նոնց . ձեռընելու մարդը կամաց կամաց
չարչըրկելով ապանել կուտար , " Թող ի-
մանան ձեռնելնին ,, կ'ըսէր :

ՃԺԹ

Հ . Հռովմայեցիք ինչպէս կը համբերէին Կալիգուլային անկարգութեանցը .

Պ . Շատը կ'ուզէին զինքը վերցընել , բայց առջի բերանը կը վախէին խորհուրդնին յայտնելու մէկմէկու . ետքն ալ Գերմանիկոս ու Բրիտանիկոս վրայ պատերազմ բացուելով խորհուրդնին եա ձնաց : Կալիգուլան շատ զօրքով Ռամբայ եկաւ , ու երբեմն զօրքը կը վազցընէր , երբեմն ալ խիստ ծանր կը քա-
լեցընէր . ատանկով գնաց՝ Բրիտանիան առ-
նելու առղ , ան առջայի իշխան մը բռնեց՝ ու
" Բռլոր երկրին տիրեցի ,, ըսելով , առեախս

իրեւէց Ծէրակուսին . Եաքը տարաւ իր բա-
նակը Ովկիանոսին ծովեզերքը Ընգլեոյ դի-
մացնելը , ու զորքը պատրաստեցին եաքը ,
ինքը նաւով սկսաւ պըտըկիլ , ու պատերազ-
մի նշան տուաւ . ան ատենը զորքը՝ ինչպէս
որ սովորութիւն էր , մէկէն սկսան ժողվել
ծովուն եզերքէն ժիժմոնքնելու ու խեցինելու ,
եաքը կայսեր գործան . ան ալ երկայն գո-
վեստ մը իսուեցաւ իրենց , ու շատ սակ
բաժնելով՝ ազատ Թողուց որ երթան : Ես
ատ բանիս յիշատակ ան տեղը բարձր աշտա-
րակ մը շինել տուաւ ու գործաւ : Ան ա-
տենը կասիոս չերկա , որ միշտ ծովը կ'ըլ-
լար Կալիգուլային ձայնին բարակութեանը
համար , իսպէը մէկ լուռ ուրիշ իրեն պէս
արհամարհուած պատրիկներուն հետ , Պա-
լատինեան հանդիսին եաքն օրը գնացին
խաբխըբելով զինքը ժողվուիդէն հեռացու-
ցին ու ետև դիէն զարկին սպաննեցին ետև
տալն Թագաւորելէն եաքը (41) :

Հ . Կալիգուլային տեղն ալ անցաւ .

Պ . Կալիգուլային մահուանը վրայ խու-
ված ժողովուրդը իրար անցան , զինքը
մեղընողնելն ալ փսեան : Եաքը քանի մը
զինուորներ՝ Կալիգուլային հօրեղբայրը Կլո-
դիոսը որ ատուշ մարդ մըն էր , ուսերնուն
վրայ առած Տրապարակը տարին ու կայսր
նատեցուցին , երբոր ուրիշները կը կասկէին
Թէ զինքը մեղընելու կը տանին :

Հ . Կլոդիոս ինչպէս լուաւ կայսերու-
Թիւնը .

Պ . Առջի բերանը աւելնուն նեղեց , և

Կալիգոլային խեղճութենէ հրամանները ջնջեց. իրեն առջև զոհ ընել ուզողնե՛րուն պատիժ սպառնացաւ: Ատոր առեն Բրիտանիացիք Հռովմայեցւոցմէ օգնութիւն ուզեցին. Կլոդիոսն ալ Պլաւտոս պրետորը խրկեց՝ որ գնաց քանի մը անգամ յաղթեց Բրիտանիացւոց: Կլոդիոս լսելով ինքն ալ հոն գնաց անուն ընելու համար, ու քանի մը ջրած գարձաւ. ծերակոյտը փառաւոր յաղթանակով զինքը նե՛րս առնելու իր Մեսալինա անպատուի կնոջը գրգռելովը սկսաւ անիրաւ սպանութիւններ ընել. անոր համար ժողովուրդեան աչքէն ինկաւ: Մեսալինային անգթութիւնները խիստ շատ ըլլալուն, սովորութիւն եղաւ գէշ կնոջ Մեսալինա կանչել: Կլոդիոսին երկրորդ կինն ալ Ագրիպինա՝ անզգամին մէկը ըլլալով՝ առջի երկրէն ունեցած Ներոն տղան կայսերութեան յաջորդ ընտրել տալէն ետքը, Կլոդիոսին սիրած տունկէ կերակրին մէջ թմրեցնող թոյն խառնեց. եաքը անգութ բժշկի մը հետ խօսք գրած՝ գեղն առել թունաւոր փետուր մը կլեցուց Կլոդիոսին, որ չուտ մը մեռաւ ուխտաւորութեան տարուան՝ տասնըվեց տարի կայսերութիւն ընելէն ետքը (54):

ՃԻԴ

Հ. Ներոն ինչպէս թագաւորեց.

Պ. Ներոն տասնըհօթը տարեկան էր, և առջի բերանը արդար ու գթած երևնալով ինքզինքը հաւնեցուց. այնչափ որ անգամ մը յանցաւորի մը համար վճիռ գրելու առեն կսկծալով լար է. "Երանի թէ գիր չգիտնայի" ըսած. որ իր Ագրիպպինա մայրն ալ սպաննեց. Սենեկա իր վարպետն ալ, որուն պատուոյ համար թողուց որ ինքն ընտրէ մեռնելուն կերպը, Սենեկան ալ երակները ծակելով մեռաւ: Նաև իր երկու կանայքը, մէկ եղբայրը, ուրիշ շատ երևելի մարդիկ ալ սպաննելուտուաւ Ներոն (59). որոնք որ իր ըրած անկարգութիւններուն վրայ չհաւնիլ մը կը ցուցնէին՝ վրանին կատածելով մէկէն կը մեռցընէր: Ըրած անկարգութիւններուն ու գեղեցիկ թիւններուն ալ չափ չկար: Շատ անգամ կառավարի հագուստով կառքի մէջ նստած կը պտըտէր. մէկ հագուստը միայն մէկ անգամ կը հագնէր. ոսկի թել երեն վարսի չինել ուսեր էր թուչուն որսալու համար. անուանի մարդիկներուն շատ ստակ կը բաժնէր: Իր պալատին հարստութեանը համար "Ոսկեղէն պալատ Ներոնի" կ'ըսէին. երբոր ձամբայ կ'ընէր՝ հազար կառք եանէն կ'երթային: Ներոնին առեղծուածներուն քալելին կէսէն շատը այրեցաւ (64); և պատճառն ինքը Ներոն էր կ'ըսեն, որ կրա-

կին առնէր բարձր աշտարակի մը վրայ ելած կը տեսնէր ու նուագարան զարնելով կ'երգէր կ'ուրախանար, և Թող չէր տար որ մարեն: Ետքը " Կրակին պատճառը քրիստոնեաներն են ,, ըսելով ինքը եղաւ որ առաջին հալածանքը հանեց քրիստոնէից դէմ ու սկսաւ սպաննել զանոնք. որը գազանի մորթի հագուցած՝ շներու առջին կը նետէր, որը խաչը կը հաներ. շատն ալ ողջ ողջ կրակը կը ձգէր, ու խաղն պէս առնցմով կը զուարճանար: Պօղոս առաքեալը գլխատեց, և Պետրոս առաքեալը խաչ հանեց գլխիվար:

Հ. Ի՞նչպէս մեռաւ Ներոն.

Պ. Ժողովուրդն անոր խելքէ դուրս ըրած անգթութիւններուն չդիմանալով ոտք ելան ու Հարը տեսնել կ'ուզէին: Ան առնը վինդեքս ազնուականին հրաւիրելովը՝ Սպանիոյ կուսակալը գալըս կարիճմարդը՝ որ քաշուած կեցեր էր, Հռոմ եկաւ զօրքով: Ներոն երբոր լսեց, վախէն մարեցաւ ընկաւ. արիւննալէն եաև ալ սկսաւ լաթերը պատռտել, ձեռուըները գլխուն զարնելով կանչռըտալ, ու փախչելու Հար մը կը մտածէր. եօքը յուսահատած կ'ուզէր որ զինքը մեռցնեն իր բարեկամները. բայց երբոր իրեն չդպան՝ ըսաւ. " Ուրեմն ես բարեկամ մըն ալ չունիմ եղեր ,, ու սկսաւ հառաչելով խեղճի պէս վազվզռտել. և երբոր ծածկած՝ որ չհանչցուի՝ գնաց Տիբերիս գետը նետուիլ կ'ուզէր: Ան առնը փոսն անուշով իր ազատուրը տեսնելաւ ու հրամցուց զինքը իր գեղը. Ներոն

չոր հոգւով դնաց եանէն , որոնց մէկն էր աւազակութեան կոչմանէ անուանի Սատրա- նա անզգամ մարդը : Նոյն առեն երկինքն ալ կ'որոտար՝ փայլակներ կայծակներ կ'ը- ներ , մէկ կողմանէ ալ գետնաշարժ կ'ըլլար . ամէն մարդ ալ հանգրձակ վախը մէկդի դրած՝ վրան անէծք կը կարդային , ու Նե- րոնը կը վնասէին : Ներոնին փախչելու ա- ռենը դիպուածով երեսը բացուեցաւ , մէ- կէն ձանչցան զինքը , բայց ինքը դեռ փախ- չելով կ'ուզէր ազատիլ . ան առենը իմացու- ցին իր բարեկամները Թէ գաղբան կայսր ընտրեր են , և հրաման եղեր է որ Ներոն կախաղանի վայ ծեծով մեռցուի : Ան եր- բոր լսեց Ներոն , Թուրը քաշեց , դոզբլա- լով վզին կոթընցուց ու Եպափրոդիտոս ծա- ռային օգնելովը հոգին փչեց երեսունու- երկու տարուան , տասներեք տարի և ութը ամիս Թագաւորելէն ետքը (68) :

ՃԻԵ

Հ . Գաղբան ինչպէս ըրաւ ինքնակալու- Թիւնը .

Պ . Ութեց ամէն բանի մէջ կարպ դնել , պօյքերը զսպել , ժողովուրդը Համբոյ բե- րել , և սէրուԹեան գանձը լեցընել , որ պարտաւոր էր : Բայց խնամ դիւրահաւան ըլլալով , ուրիշի խօսքովը շատ անխոհեմ ու անգութ գործեր ալ ըրաւ , և քանի մը ե- րեւելի մարդիկ առանց իսկ մարդ ուղար- կել տուաւ . անոր Համար նոր նոր խռով- Թիւններ եկան :

Հ. Դաղլային առեղը ինչ ազատութեան էր.

Պ. Ինքը եօթանասնամեայ ծերկու տարեկան կայտր նատելով և տղայ չունենալով՝ Պետն ազնուական առաքինի կարիճն իրեն որդեգիր ըրաւ որ իր եաւէն կայտր նստի: Զօրքը և ծերակոյտը խռովութեան վարժած ըլլալով՝ չհաւնեցան Պետնին. ոմեան ընե-լուն սկսեցին ալ ուզելով հանել ան պա-տուոյն, երբոր յուսահատեցաւ, սկսաւ շատ տասկ ցրուել. անանկով առաջ զօրաց սկրան իրեն քաշեց, և օր մը երբոր Դաղլան զոհ կ'ընէր, ոմեան գնաց զօրքը ժողվեց ու Դաղ-բային ազատութիւնը և անկրաւութիւնը վար զարնելով՝ ինքզինքն ինքնակալ ընտրել տուաւ, եւքը յանկարծ Դաղբային վրայ վազեց: Դաղբան "Թէ որ, ըսաւ, ժողո-վրդեան բարւոյն համար է ատ ըրածնիդ, կարեցէք գլուխս,, ու երկընցուց վիզը կտրել տուաւ. եւքը մարմինը փողոցներուն մէջ քաշկռտուելին, ինչուան որ իր մէկ ծա-ռան առաւ թաղեց: Դաղբան Թէպէտ եօ-Թը ամիս միայն Թագաւորեց, բայց իր ա-ղէկ վարքովը շատ սիրտներէն անուանի եղաւ:

Հ. ոմեան ինչպէս ըրաւ ինքնակալու-Թիւնը.

Պ. Թէպէտ ինքն սկսաւ անուշութեամբ վարուիլ, բայց ան միջոցին վխտեվնա Գե-մանիոյ զօրապետը խռովութիւն ելնելով և ապ-կով իր զօրքին սիրտը վատնելուցաւ ու ինք-նակալ կոչուեցաւ (69): ոմեան մէկէն գնաց

վան պատերազմի, և իրեք օրուան մէջ ի-
րեք կատարեալ պատերազմ եղաւ, ու իրեքին
մէջն ալ Ոթոն յաղթեց. բայց եօթը վի-
ուէլիսին զօրապետները վաղէս ու կեր-
նա որ ինչուան ան առնել վաթսուն հազար
զօրքը երկու բաժնած կը պատերազմէին,
մէկտեղ եկան ու յաղթեցին Ոթոնին. ան
ալ յուսահատած՝ ինքզինքն սպաննեց՝ իրեք
ամիս սկրեղէն եաև: Ան առնել ծերակոյտը
զվիտելիուսը կայսր ընտրեց, որ Գալլիոյ
մէջ զօրք ժողվելու եաևէ էր:

ՃԻԴ

Հ. Վիտելլիոս ինչպէս քշեց կայսերու-
թիւնը.

Պ. Հռոմը յաղթութեամբ առած թէս
ներա մտաւ, ու ինքզինքը անկարդութեանց՝
ուսել խմելու տուաւ: Անքաւ սուակ կը
մնիեր խաղն համար. շատ անգամ իր ի-
շխանութեն մէկուն մէկալին տունը կ'երթար
կերակուր ուսելու: Ըրած անկրաւութիւն-
ներուն ու մեղութիւններուն ժողովրդեան
ալ՝ նաև ինքնիրեն ալ սուելի եղեր էր: Ու-
ան Ասիոյ զօրքը միաբանեցան վեսպասիա-
նոսը կայսր ընելու: Վիտելլիոս իր վաղէս
ու կեկինա զօրապետներն սպասամբներուն
դէմ խրկեց. բայց երբոր վեսպասիանոսին
զօրապետը Անտոնիոս Իտալիա մտաւ, կեկի-
նա անոր կողմն անցաւ. եօթը կեկինային
զօրքը պէջաղով, զօրապետին բանտ գրին ու
իրենք իրենց մէջը գիշերը պատերազմեցան

ու երեսուն հազար մարդ կոտրնցուցին։ Ան առեն Վխտեղիս՝ բնութեամբ վախկոտ ըլլալով՝ կայսերութիւնը Վեսպասիանոսին տալ հարկ սեպեց. բայց կ'ուզէր որ երեն ալէկ ապրելու եկամուտ մը կապուի. ուստի կայսերութեան լաթերը հագած եւ հանդէսով արդարութեան Թուրը կախ կվլնոս հիւպատոսին յանձնեց. բայց ան երբ որ յանձն չառաւ, Վխտեղիս ալ քանի մը հոգւոյ խօսքով սիրտ առած ինչուան եաքը ապստամբներուն դէմ դնել որոշեց։ Ան առեն Սաբինոս որ Վխտեղիսը կը յորդորեր կայսերութիւնը Վեսպասիանոսին յանձնելու համար, Վեսպասիանոսին կողմը բռնելով գնաց Կապիտոլիոնին տիրեց։ Վիտեղիսին զօրքն ալ վրան գնացին ու Կապիտոլիոնին կրակ տուին, զՍաբինոսն ալ բռնեցին՝ գլուխը կտրեցին։ Անդիէն Անտոնիոս հասաւ պատերազմելով բռնի Հռոմ մտաւ, և ական իր զօրքերը ջարդել դիմացնին ելլողը. Վխտեղիսն ալ գտան որ կ'աղաչէր Թէ զինքը բանտ դնեն՝ ինչուան Վեսպասիանոսը գայ. ով մահկ կ'ընէ. ձեռքը նեղն եռնը կապեցին, վիզը չուան անցուցին՝ Թուքնուելով քաշկռտելով հրապարակը տարին, ու չարաչար ծեծելէն եաև՝ խազն պէս մորթեցին զինքն ու մարմինը Տիբերիս գետը նետեցին (69)։

Հ. Վեսպասիանոս ինչպէս կայսր եղաւ.

Պ. Զօրքին ու ծերակուտին ախչանքը վրնտուելով՝ Եէմին պաշարուեցաւ Տիտոս որպէսզի յանձնեց ու Հռոմ գարձաւ. որ-

ժանտարնեը վարձատուց, իր Թշնամիաց ներեց, Հռովմայեցոց բարքը փոխեց՝ ինքը անոնց աղէկութեան օրինակ ըլլալով: Վեսպասիանոսին կայսերուե օրերը Տիտոս Եէմն առաւ (70), ու երբոր Հռովմ եկաւ՝ Հռովմայեցիք Տիտոսի փառաւոր յաղթանակ ըրին՝ Եէմի ալնիւ կոտորուածները, որ էր առձարին սեղանը, մեծ աշտանակը, սաղ պատուէրանքին գրերը՝ բոլորն ալ ոսկիէ, և ԱԾաշունչը: Հրէից գլխաւոր պատառաքներուն մէկն ալ՝ որ Սիմոն կ'ըսուէր, հոն յաղթանակին զարդն եղաւ: Յաղթական կառար մըն ալ շինեցին Տիտոսին, ու վրան Եէմին առնուելուն պատմութիւնը գրեցին, որ ինչուան հիմայ կեցած է:

ՃԻԷ

Հ. Վեսպասիանոսին վերջը ինչպէս եղաւ, և ո՞ւր մեռաւ.

Պ. Տասը տարի թագաւորելէն ետքը՝ ինքը առաջինն եղաւ ինքնակալներուն մէջ որ իր մահուամբը մեռաւ: Մեռնելու առենը սաստիկ եղաւ, ու "կայսրը ոտքի վրայ պէտք է մեռնի" ըսելով բարեկամներուն կրթնած՝ հոգին փչեց (79): Իր վրայ շատ պատմութիւններ կը խօսին պատմիչները. բայց ապահովը կը գրեն, և անիկա գործքեր ալ ըրաւ: Հռովմայեցիք Տիտոսը սիրելի նատեցուցին, և իր անուշ բնութեան ու առատաձեռնութեանը համար՝ իրեն անուն դրին "Մարդկանց հանգստութիւն": Ամենուն

ապուշանքն ալ կը չանար կատարելու . և ար
մը ուրիշ ազիւսութիւն մը չըրած անցնե
լուն վրայ հառաչելով ըսաւ , " Մեղք , ար
մը կորսընցուցի ,, : Խռովարար մարդիկը
Հռովմայ մէջէն Տիտոս բոլոր մաքրեց . այն
պիսինները փոխանակ փոխոց ծեծելով պատ
ժէն եաև քշել կուսար :

Հ . Տիտոսին օրերն ինչ երևելի դէպքեր
եղաւ .

Պ . Վեսուվ հրաբուխ լեռը բռնկեցաւ ,
շատ քաղաքներ այրեց . Պլինիոս փիլիսոփան
ալ հետաքրքրութեամբ մօտենալով հրա
բուխին մէջ այրեցաւ : Հռովմ դեռնաշարժ
ուավ ժանտամահ եղաւ , և Տիտոս չէ թէ
միայն հարկ չէր առներ ան միջոցին , հապա
նաև իր պատուական քարերն ու զարդերը
կը ծախէր ու գինը խեղճ ժողովրդեան կը
բաժնէր : Ան միջոցին իր Ագրիկոլա զօրա
պետն ալ Անգղիան առաւ , ու զԱնգղիա
յիքը քիչ մը կրթեց , որ առաջ խիստ վայրե
նի էին : Իսկ Տիտոս երկու տարի և երեք ամիս
տիրեցին եաև՝ քառասունմէկ տարուան մե
ռաւ . և տէրն անցաւ իր եղբայրը Դոմե
տիանոս (81) : Ոմանք կ'ըսեն թէ Դոմե
տիանոս Թոյնով մեռուց զՏիտոսը :

Հ . Դոմետիանոս ինչպէս ըրաւ ինքնա
կալութիւնը .

Պ . Աւջի բերանը գլած ու առատախրտ
էրնցաւ . նոր օրէնքներ դրաւ , նոր շէնքեր
շինեց . այրած գրքատուններըը նորոգեց .
բայց քիչ առեներն բոլորովին ինքզինքը ան
կարգութեան տուաւ : Ընտ նետելու վար.

պետ ըլլալուն համար հետևեալ ծառայ մը կը կեցնէր՝ ինչը վեր բռնած, ու նեղը ա-նոր մատուցնելուն մէջէն կ'անցընէր: Երա-ժըշտութեն, չի հետևել և ըմբշամարտութեն խեղաթիւրած էր. փիլիսոփաներն ու ուսում-նականները չհամակէն վրնտած. և ժողո-վուրդը զուարճացընելու համար ըրած ծախքը գետ մէկ կայսր մը չէ ըրած: Իսկ ինչը խուցը մինակ եղած աստեղ չանձ բըռ-նելով կը զբօսնուր: Գերմանացւոց վրայ պատերազմի ելաւ ու բան մը չըրած դար-ձաւ, շատ գերիներ գնեց՝ Գերմանացւոց հագուստը հագցուց, ու անանկ հանդէս-ասվ հռոմ մտաւ:

Հ. Դամեխանոսին ատենը ինչ երևելի դիպուած եղաւ.

Պ. Ռուսները թաթարներեն հետ միա-ցած հռոմայեցւոց սահմանը մտան. եօթը Դակիացիք ալ իրենց Դեկեբալ թագաւո-րովը հռոմայեցւոց վրայ եկան ու քանի մը պատերազմի մէջ յաղթեցին: Իսկ երբոր նո-րէն՝ բանի կամ սալիով եան քաշուեցան, Դամեխիանոս փառաւոր յաղթանակով եր-կու անգամ հռոմ մտաւ, ու հրամանի հա-նեց որ իր արձաններն ոսկիէ ու արծըթէ ըլլան, և ամէնքը իրեն երկրպագութեն ընեն (88): Փուճ պատճառներով անիրաւ տեղը մեծամեծներէն շատը մեռցնել տուաւ: Նուկիոս Անտոնիոս Գերմանիոյ կուսա-կալն ալ ոտք եղաւ կայսր ըլլալու մտքով. ու պատերազմ բացաւ Դամեխիանոսին դէմ. Դամեխիանոսն ալ անոր դաշնակիցները

ձեռք բերելու համար շատ մարդ չարչարելուց մեռաւ, ոմանցմէ շատն ալ չարչարելէն առաջ կը պառաւէր. ինչպէս որ իշխանութեան մէկը երբոր ալիսի խաչէր, առջի օրը իր սեղանէն կերակուր խրկեց ա նոր. և վերատեսանողին կղեմէս երբորդին սպանելու օրը՝ իր դեսպակին վայ նատեցուց զինքը: Դոմետիանոս՝ ծերակուտին ալ թշնամի էր. ատոր օր մը զիրենք վախցնելու համար ժողվուած տեղերնին զօրքով պաշարել տուաւ: Օր մըն ալ ծերակոյտը հարկնքի հրամցուց. խոթեց զինքը մէկ մուռ սրահի մը մէջ որ բոլոր ակռով պատած էր, միայն մէկ քանի կանթեղ կը վառէր, մէջն ալ շորս դին առակալի քաներ դրած. նատարանի տեղ գետինը շարած մէյմէկ մեռելի անուններ՝ ու վրան մեծամեծներուն անունը գրած, աղին անդին ալ մահուան գործիքներ շարած: վախերնէն ամէնքը լեզունին կապուած մնացին, քիչ մը սասեցին՝ զինուորներ ներս մտան ան եր եռտով մէկ ձեռուընին մուր՝ մեկալը ջահ բռնած. հոն սանդք մեռելի պահելու հանդէս ձևացուցին՝ ու գնացին. և կերակրէն եռքը մէկէն դռները բացուեցան՝ ու կայսրը հրամանատուաւ որ երթան: Դոմետիանոս քրիստոնէից երկրորդ հալածանքը հանեց, ու սրտին չարութէն շատ տանջանքներ ալ ինքը կը հնարէր (95):

ՃԺԸ

Հ. Դամեասիանոսին վերջը ինչպէս եղաւ.

Պ. Իր Դամեասիա կինը օր մը Թուրքի մը ձեռք ձգեց, որուն վրայ Դամեասիանոս մեղքնելու մարդիկը կը գրէր ու ծոյը կը պահէր. Հոն իր անունն ալ տեսած են՝ տարաբաղդութիւն ու պետրոնիոս իշխանները թուրքին ցոյց. անոնք ալ իրենց և Սահմանոս իշխանին անունը ան Թղթին վրայ տեսնելով իսկոյն մէկ ըրին, և օր մը երբոր Դամեասիանոս բանկիք կ'երթար, Սահմանոս իշխանը "կայսեր գալոտուկ իսոյք մը ունիմ" ըսելով նեղ մտաւ ու սկսաւ պատմել, թէ "Քանի մը հոգի իսոյք դրեր են քեզ մեղցընելու". և հանեց Թուղթ մը տուաւ ձեռքը: Երբոր Դամեասիանոս ուշադրութիւն մը կը կարդար, և որովհետև կայսեր քովերով մտնելէն էր ըլլար, Սահմանոս լաթին տակէն Թուր մը հանեց ու զարկաւ, բայց չկրցաւ սպաննել. Դամեասիանոս մէկէն բռնեց զինքը գետինը զարկաւ ու սկսաւ օգնութիւն կանչել: Նեղ վազեցին պարթեւներ ու ձերբակալեցին ու քանի մը զինուորները, ընկան Դամեասիանոսին վրան ու սպաննեցին (96):

Հ. Դամեասիանոսին տեղն ով անցաւ.

Պ. Ծերակոյտը անոր մահը լսածնին պէս արձաններըը կոտրտել ու քարերու վրայէն անունը քերթել տուին, և մեռելին տեղ ուրիշ մը հանեցին. ու մէկէն նոյն օրը

Ներսես անունով յիսունըհինգ տարուան ազնուական առաքինի մարդը ինքնակալ դրին, և Հռոմայեցւոց մեծ ուրախութիւն եղաւ: Ան առնը Ներսես սկսաւ ամէն բանի կարգ դնել, թշնամիները նեղել. բայց տեսանելով որ խռովութիւնը չպակսիր, ինքը ձանձրացած՝ գերմանիոյ կուսակալ Տրայիանոսն իրեն յաջորդ ընտրեց (98): Վրան քիչ անցաւ, Հռեգուղոս պատերնին հետ կռիւ մը ունեցաւ ու սրտին ցաւէն հիւանդացաւ մեռաւ՝ մէկ տարի ու չորս ամիս կայսերութիւն ընելէն ետքը: Օտարազգի կայսերաց մէջ ինքն առաջին եղաւ, որ Իտալիայի էր:

Հ. Տրայիանոս ի՞նչպէս ըրաւ կայսերութիւնը.

Պ. Ամենուն սիրելի եղաւ իր մէկ քանի ազնուութիւնը համար. Պլուտարքոս փիլիսոփան իր վարպետն էր: Իր առջի պատերազմը Դակիացւոց հետ ըրաւ, որ նորէն Հռոմայեցւոց վրայ ելեր էին, ու յաղթեց անոնց Դեկեբալ թագաւորին: Ան պատերազմին մէջ Հռոմայեցւոց վէրքերը պլէրս համար Տրայիանոս իր հագուստն ալ պատռտեր տուեր է կ'ըսեն: Դեկեբալ երբոր նորէն գլուխ քաշեց, գնաց Տրայիանոս Դանուբ գետին վրայ փառաւոր կամուրջ մը շինեց քառանուրկու կամարով, բարձրութիւնը եօթանասունըհինգ կանգուն, և լայնքը ութսունըհինգ. որուն աւերակները ինչուան հիմա կեցած են: Երբը անցաւ բոլոր Դակիացւոց երկրին տէրեց, և անոնց

Դեկեբալ Թագաւորը պատերազմի առեն սպաննուեցաւ (105)։ Եղբը Տրայեանոս յաղթականակ Հռոմի մտաւ. Հռոմէը ալեւոր էնելերով զարդարեց, և պարտատ ու ջարդարծ մարդիկը վերնաւեց։ Իր կայսերութեն ետեւ ինեերորդ տարին երկրորդ հալածանքը Տրայեանոս հանեց քրիստոնէից վրայ (106). Թէպէտ եղբը քիչ մը հանդարտեցուց։

ՃԺԹ

Հ. Ո՞նչ երեւելի դիպուած եղաւ Տրայեանոսին առենը.

Պ. Երբոր ինքը Ասիոյ կողմերը կը քալէր՝ ողջմելի հրեաները Հռոմայեց մօտ ապըստամբեցան, և անանկ կատղեր էին՝ որ ինչուան իրենց թշնամիներուն միսը կ'ուտէին. բայց քիչ առենէն ջարդուեցան։

Հ. Տրայեանոս ինչպէս մեռաւ.

Պ. Ասիոյ կողմերը ինչուան Եփրատէն ալ անդին քալելէն ետեւ՝ Հռոմ գառնալու առենը ախտացաւ, ու Սելեւկիա քաղաքը երբոր հասաւ՝ մեռաւ վաթառնուելէք առաջ, առանց ինչ ու վեց ամիս կայսերութեն ընելէն ետքը (117)։ Ծերակոյտը իրեն պատուոյն համար սիւն մը կանգնեցին Տրայեանոսի հրապարակ ըսուած առել՝ հարիւր քառասուն ոտք բարձր, մէջը պարտատ, և կլոր սանդուխով հարիւր ութառուն ոտք, վրան Տրայեանոսի պատերազմները փորած, և ծայրը Տրայեանոսին պղնձէ

ալձանը դրած : Ա՛ս սեանը բարձրութիւնը կ՚ենթադրուէր թէ նոյնչափ ցածցուցեր էր Տրայհանոս քովի մօտ եղած լեռը՝ ան հրապարակը շուկէլուս համար :

Հռովմայ առջի ինքնակալներուն գրեթէ սովորութիւն եղեր էր որ մէյմէկ երկերկու սիւն Եգիպտոսէն բերել կուտային , կամ նորէն նրբերնիք կանգնել կուտային , որոնցմէ ինչուան հիմա կան Հռովմայ մէջ նորոգած՝ ու վրանին քրիստոնէութիւն նշաններ դրած :

Հ . Տրայհանոսին ալ յաջորդեց .

Պ . Ադրիանոս անոր ազգականը որ ուսումնասէր և խաղաղասէր կայսր եղաւ (117), և իր առջի թշնամիներուն ներեց : Կ՚ըսեն թէ օր մը անոնց մէկուն հանդիպելով " Բարեկամ, ըսաւ , ազատեցար ձեռքէս , վասն զի ես կայսր եղայ ,, : Ետսո անդամ ինչուան իր ծառաներուն ալ հիւանդասեան կ՚երթար : Զարմանալի յիշողութիւն ունէր . մէկ անգամ մը կարդացած գիրքը բերնուց կը զուրցէր , և իր ամէն զինուորներուն անունը գիտէր . նոյն աաենի մէջ շատ գրագիրներու մէկտեղ զատ զատ բաներ տան կուտար որ գրեն : Իր սաենի ամենէն երեւելի Հարտասանն ու բանասաեղծը ինքն էր :

Հ . Ադրիանոսէ սաեն մինչ երեւելի բան հանդիպեցաւ .

Պ . Հիւսիսային ազգերը Հռովմայեցւոց սահմանները կոխեցին . Ադրիանոս ալ անոնց դէմ ելաւ ու Տրայհանոսին չինած կամուրջն ալ վրացուց՝ անոնց դիւրաւ անցու-

գարձն ալ պիտի լեր համար : Քիչ մը առեղծ
եաև սէրուելիանը աչքէ անցընելու համար
ապին անդին կը պատէր, վասն զի կ'ըսէր՝
թէ " կայսրը արեւու պէս պիտի ըլլայ, որ
ամէն տեղ իր տաքութիւնը հասցնէ " :
Քրիստոնեաները շատ կը սիրէր, անոր հա-
մար զԱՀ իր կուռքերուն կարգը գնել կ'ու-
զէր : Ափրիկէ անցած քահանաները ջնջուց.
և հին կարգերուն նորոգեց մեծուց ու ա-
նունը Ադրիանուպոլիս դրաւ : Եկեմ ալ
գնաց, հրաման առաւ Հրէից որ շինեն քա-
ղաքը. անոնք ալ պիտի շինել, ու համար-
ձակուի առած՝ Հրէաստանի մէջ գտնուած
Հռովմայեցիները և քրիստոնեաները ալ
բոլոր թրէ անցուցին՝ Եարկոքեաս ա-
նունով մեծին առաջնորդութեամբ :
Ան ատենը Ադրիանոս զօրք խրկեց ու վե-
հարիւր հազար հրեայ պատերազմին մէջ
կոտորելէն ետքը՝ ծնացածներն ալ Հրէաս-
տանէն դուրս վռընտեւ տուաւ : Տասնիրեք
տարի աշխարհք պտըտելէն ետքը՝ Հռով-
գարձաւ, նոր կարգեր դրաւ ու Ադրիանո-
նոս անունով գաղղիացին երեն տրդեգիր
ըրաւ : Եպիր տասնիկ հիւանդանալով՝ քո-
վիներուն կ'ապաչէր որ ապաննեն զինքը.
ինչուան որ յուսահատած՝ " Մեծամեծաց
մահը բժիշկներուն է " ըսելով, պաքը աբեց
և շատ մը մեռաւ ծօմատնտեսութեամբ
տարուան, քսանվեց տարի ու տասնվեց ա-
միս թագաւորելէն ետև (138) :

ԾԻ

Հ. Ադրիանոսին տեղն ով անցաւ.

Պ. Իր որդեգիրն Անտոնինոս, որ ամենուն սիրելի եղած էր և իր ալէկոծութիւնեւրուն համար մականունն ալ Պիոս ի՛ր բերեպաշտ դրին: Օր մը յանկարծ հիւանդացաւ տենդով, ու շուտ մը բարեկամներն ու գլխաւոր իշխաններըլ կանչեց, առջևնին հաստատեց Թէ Աբելիոս իր որդեգիրն է, և Բազդին արձանն որ կայսերաց տեղեակը կը կենար՝ Աբելիոսին տեղեակը խրկեց, ու մեռաւ եօթանասունըհինգ տարուան, քսանուերկու տարի տիրելէն ետև (161):

Հ. Աբելիոս ինչպէս ըրաւ կայսերութիւնը.

Պ. Աբելիոս իրեն օգնական առաւ Վերոս ազնուականը. ինքը իր ալէկոծութեանն համար որչափ որ անուանի եղաւ՝ այնչափ ալ Վերոս իր մոլութիւնեւրովը առելի եղաւ: Առանց առեղն ալ հիւսիսային ազգերն ապստամբեցան, բայց շուտով յաղթուեցան: Ետքը Վերոս պարթևաց վրայ գնաց. և թէպէտ յաղթեց, բայց էտ պատնաշու առեղը սովէն ու ժանտախտէն զօրքին կէսը կորսնցուց. և ինքը փառաւոր յաղթանակով Հռոմ մտաւ: Ան միջոցին Աբելիոս Հռոմայ մէջ շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ: Բայց իր գահակցին պէշ մարդ ըլլալուն վր կը ցաւէր: Նոյն միջոցին շատ խնդձութիւններ ալ հասնելով ժողովըր-

դեան վրայ՝ ժանտախտ, գեանաշարժ, սով, հեղեղներ, մարախ, մէկ կողմանէ ալ Թշնամիները զօրանալուն համար, քուրմերը շատ խեղճութեան հանդէսներ զոհեր ընելէն եաև, "Ա՛ր քաշածնեղնուս պատճառը քրիստոնեաներն են ըսելով,, ջարդերդ հալածանքը հանեցին (166): Ան տեղը Աբգեղոս գերմանացւոց վրայ գնաց Վերոսին հետ, և Ալեման լեռներուն մօտ յաղթեց անոնց ու գրաւեր. բայց Վերոս Ճամբան կ՚ուսածքով մը մեռաւ երեսունըմինը տարուան, Աբգեղոսին հետ ինը տարի կայսերութիւն ընելէն եաքը:

Հ. Վերոսին մեռնելէն եաքը Աբգեղոսի աաեղն ի՞նչ նոր բան հանդիպեցաւ.

Պ. Աբգեղոս նորէն Մարկոմաններուն վրայ եկաւ, և պատերազմին մէջ յանկարծ Թշնամիները զինք պաշարուեցաւ, իր բանակին ջուրն ալ հատաւ: Երբոր Աբգեղոս յուսահատած չէր գիտեր ի՞նչ ընելիքը, բանակին մէջ քրիստոնեաներուն աղօթքովը այնպէս անձրեւ մը եկաւ որ բոլոր բանակը ուրախացուցանելէ ետև լեցուցին ու կշտացան. եաքը նոյն ատեն Թշնամեաց վրայ կայծակներ Թափելով ցիրուցան փախուց զինք: Ասոր վրայ Աբգեղոս քրիստոնէից հալածմունքը դադրեցնել տուաւ: Աբգեղոս խնամասիրութեան խնամ կը սիրէր ու երանի կուտար ան ազգին որ փնտռտից Թագաւոր ունի:

Հ. Աբգեղոսին վերջն ի՞նչպէս եղաւ.

Պ. Լսեցիր որ Ռուանեցին ու Թամարին

ըը իր սէրուԹԸ վայ կուգան, դէմԸնկնին ելաւ ու պատերազմին երԹալ տալին վէն նա քաղաքին մԷջ հիւանդացաւ : Ու կամ դաս տալուն դէշուԹիւնեըուն վայ ալ ցաւելով կ'ըսէն ԹԷ կամաք քան չկերաւ ու տաս նըլինը տալն Թագաւորելէն ետքը՝ մեռաւ Յիսուընլինը տարուան (180), և գրեԹէ Հռովմայեցւոց սէրուԹԷ վառքն ալ հետը մեռաւ : Ատոր անունովը սիւն մը կանգնեցին Տրայիանոսին սիւնին նման վառաւոր. իր յաղԹուԹիւնեըուն հետ ջնին հրաշքն ալ վրան վորած : Սէքստոս պատը տա երկու սիւնեըը նորոգեց ու վրայի արձաններն ալ վռնէց՝ Պետրոսի և Պօղոսի արձաննեըը դրաւ :

ՃԻԱ

Հ. Ադրեղիանոսն ալ յաջորդեց.

Պ. Կոմոդոս տալան (180), որ անկարդաւ կ'ըսեն Դոմեսիանոսն ալ անցուց՝ կ'ըսեն : Խելքէ չանցած խեղԹուԹիւնեըր կ'ընէր. բան ծախել, կառք քշել, սուսմուռա պատճառներով մկկը մկկալը մեռցը-

ու երբոր Թոյնը ջպզեց, գաղտուկ անհա-
կը մտան ու առանց մէկու մը իմացընելու
խզգեցին զինքը, տատուկրկու տարի կայսե-
րութիւն ընելէն ետքը (192), մարմինն ալ
բեռի պէս կապկպած ալալաէն դուրս
հանեցին։

Հ. Կոմոդոսին տէրն ով նստաւ.

Պ. Կոմոդոսը մեռցընողները պերտի-
նաքս անուամբ անուանի մարդն ընտրեցին
(193). բայց երբոր էկան իրեն իմացընե-
լու, Պերտինաքս կարծելով Թէ զինքը մե-
ցընելու էկեր էն Կոմոդոսին հրամանովը,
“ Չարմանք է, ըսաւ, որ ինչուան հիմա զին-
ուչ Թողուց ,, : Բայց երբոր եղածն իմա-
ցաւ, պարեցաւ մնաց, ու ականջ չանձն
առաւ կայսերութիւնը. ժողովուրդն ալ երբ
լսեցին՝ ընդունեցան: Իսկ Կոմոդոսը՝ “ Հայ-
րենեաց՝ աճնեբուն՝ և մարդկանց Թշնամի
էր ,, ըսելով՝ լուալնքի մը մէջ նետեցին:

Հ. Պերտինաքս ինչպէս երթաւ կայսերու-
Թիւնը.

Պ. Իր նստելուն վրայ ամէնքն ուրախա-
ցան. բայց ինքը խիստ արդարութիւն եաւէ
ըլլալուն համար՝ զօրքը կապած վրան վա-
զեցին ու պալատին մէջ գտնելին սպաննեցին
իրենք ամէս սիրելէն եաև:

Հ. Պերտինաքսին տէրն ով անցաւ.

Պ. Զօրքը ծախեցին ինքնակալութիւնը
կայսեր անեղոջը Դիդիոս հիւպատոսին՝ շատ
տուկով: Ասիկայ երկար օրը պատրաստ կ'ան-
ցընէր. Թէպէտ ընտրեր հետ ըլլալուն հա-
մար ուրիշներուն վրան մը չէր ըներ, բայց իր

ագահութիը հասնար զօրքին ալ առնել եղաւ։ Քիչ մը առնէն եաև Ափրիկէի զօրքը իրենց Սեպտիմիոս Սեւերոս զօրապետին ինքնակալ դրին՝ որ Պերտինաքսին մահուանը վրէժն առնելու եկաւ. Դիդիոս ուզեց որ աէրութիւնը մէջերնին բաժնեն. բայց անկայ մարկ չըրաւ, մարդ խրկեց՝ Դիդիոսն ապանեալ տուաւ։

Հ. Սեւերոս ինչպէս ըրաւ կայսերութիւնը.

Պ. Յաղթեց Ասիացոց երկրին նիգեր կուսակալին, ու Անգլիոց Ալբինոս զօրապետին, որ կայսր ըլլալ կ'ուզէին (194). եաքը Պարթևներուն դէմ գնաց, յաղթեց. և արևելքի ուրիշ կողմերն ալ պատուէրէն եաքը գարձաւ Հռոմ։ Ան միջոցին Պլաւտիանոս անունով մէկը կայսր ըլլալ ուզելով պալատի զօրապետներէն մէկուն ատելութեց որ Սեւերոսը Հռոմ գարձածին պէս՝ տղուն հետ մէկտեղ սպաննէ. ան ալ գնաց Սեւերոսին խնայուց. բայց Սեւերոս չհաւատալով "Թող ինքը հոս գայ,, ըսաւ։ Զօրապետը գնաց վինքը խաբեց՝ ըսելով թէ "Սպաննեցի կայսրը,,. ան ալ շուտ մը հաւատաց ու եկաւ հետը կէս գիշերուն պալատը գնաց. հոն յանկարծ Պլաւտիանոսին խնամուն մը գտաւ փոխուեցաւ. ան ատ որ կայսրը ողջ նստէր՝ բարեկամներուն հետ խրճին կը սպասէ։ Ան առնը Սեւերոս բարկութիւն ըսաւ՝ թէ "Ա առն հոս ինչ բան ունիս,,. Պլաւտիանոս չգիտնալով ինչ ընելնիը՝ խոստովանեցաւ ու Թողութիւն

ուզեց. Սեւերոս ալ նեղեց. բայց որպէս կարակալլա չհամբերելով Թուրը քաշեց սպաննեց Պլաւտիանոսը: Աս Սեւերոսը հանեց հինգերորդ հալածանքը քրիստոնէից դէմ (199): Երբոր Անգլիա գնաց, հոն իր զօրքը խիստ յոգնեցան կալեդոնացւոց դէմ ըրած պատերազմներուն մէջ՝ անոնց նեղ կարելով, դժուար ճամբաներ անցնելով, և դեսերու վրայ կամուրջներ շինելով. բայց Սեւերոս յաղթեց Թշնամեաց. ուստի երևելի պատը քաշեց հոն՝ որ ինչուան հիմա իր անունովը կը կոչուի. և ինքը հոն մեռաւ վաթսունըվեց տարուան, տասնըուվեց տարի Թագաւորելէն ետքը (211):

ՃԻԲ

Հ. Սեւերոսի տեղն ով անցաւ.

Պ. Զօրքը ընտրեցին անոր երկու որդիքը կարակալլան ու Գետասը. անունք իրարու ձեռքէ յափշտակելուվ անգամ մը կարակալլա քանի մը հոգւով եղբօրը պալատը վազեց ու մօրը գրկին մէջ ապաւինեց վճռատ (112): կայսր ըլլալէն ետքն ալ անիրաւութիւն ու անգթութիւն կրնանէ Դամեսիանոսի ալ անցուց, Ներոնն ալ:

Ասիկայ Ալեքսանդրիա քաղաքը գնաց և հոն շատ ապանութիւններ ըրաւ իր վրայ ծիծաղելնուն համար՝ որ լսեր էին թէ Ալեքսանդրի նմանիլ կ'ուզէ. բայց կ'ըսեն թէ պէտք է ձախ կողմը ծուռ էր ինչպէս Ալեքսանդրինը

դրին. եւքը օր մը երթալ կառքով Եդեսիա քալաքին քովերը քանի մը հոգեւոր կը ալաւեր, Մակրինոս զօրապետին հրամանովը Մարտիալ հակայ հարեւրապետ մը ատանեն զնոց զնայորը (217). Թէպէտ եւքը Մարտիոսին ալ մեռուցին, բայց կայսերութիւնը Մակրինոսին անցաւ, որ կալքեդոնացի հասարակ մարդ մըն էր ու կամաց կամաց առաջ եկեր էր:

Հ. Մակրինոս ինչպէս ըրաւ կայսերութիւնը.

Պ. Թէպէտ իր ազգատոհմը ու անուշ բարքովը սիրելի եղաւ, բայց որովհետեւ զօրացը կարգեր դնել կ'ուզէր՝ զօրքը ապստամբելով՝ զինքը Գալլիեդոն վախուցին ու հոն սպաննեցին, տարի մը եւ երկու ամիս կայսերութիւն ընելէն եւքը (118):

Հ. Մակրինոսին ալ յաջորդեց.

Պ. Կարակալլային տասնըչորս տարեկան տղան Եղիոգաբալոսը նստեցուցին զօրքը, որ չորս տարի միայն տարեցաւ՝ անկարգութիւններով լցուած (222): Կանանց խորհրդարան մը ընէց ու իր Մեսա մայրը անոնց գլուխ դրաւ, որոնց խորհուրդներով միայն նորելուկ հպատակներու եւ իրարու երթալ պարտ վայ էին: Իր տատեանները կոչունքի մէջ կը նստեցնէր քամիով ուռեցուցած առուներու վայ, որ կամաց կամաց քամին պարպելով՝ ամէնքը գետինը նստած կը մնային: Սենան կ'ընէր միշտ չպանուելու բաներով. ծոլու մօտ՝ ցամքալի բերք կ'ուզէր, խակ ցամքալի վայ չկրնային փնտռել

կուսաբար : Ոսկիշ շատ խնդիրներուն ու անկարողներուն զատ, կ'ըսեն թէ կարիճ սպանք մորթել կուսաբար ու անոնց պինդ ոսկրեղուն նայելով՝ ըլլալու բաները կը գուշակէ եղեր : Ձմեռնացան զօրքը, եաւէն ընկան ու պահուըտած տեղէն հանեցին՝ քաշկըռտելով փողոցներէն պատցուցին՝ ու մեռելը Տիբերիս գետը նետեցին :

Ղ . Ելեոպատրային տեղն մէ անցաւ .

Պ . Մօրիրոսը տղան Ալեքսանդր Սեւերոս տասնըվեց տարուան (222), որ գեղեցիկ, երևելի երտիքըտ, վարպետ արձանագործ և անուանի բանաստեղծ էր : Իր ամէն բանը ծերակուտին խորհրդովը, և իր Մամէա մօրը խրատովը կ'ընէր, որ այնպիսի ազէկ կրնժուելիւն տուեր էր իրեն : Կաշառքի խիստ թշնամի էր, և ամէն օր ուրիշ ազէկութիւն կ'ուզէր ընել Տիտոսին պէս : Գրիստոնեաներուն հանգստութիւն տուաւ . ու իր պատմութեան չորս գիրք գրած էր աս քրիստոնեաներուն տրուած տուածը, թէ " Ինչ որ ուզէք ըլլա ուրիշը ձեզի ուրիշի մ' ընէր ,, : Իր կարճութեամբ թշնամիներուն ալ գոհացուց . պարթևներուն յաղթեց, ու Հռովմայեցւոց տէրութիւնը առջի մեծութեանը հասցուց :

Հ . Ալեքսանդր Սեւերոսին վերջն ինչ պէս եղաւ .

Պ . Կայսերութեանը տասնըհինգերորդ տարին վերին Գերմանիոյ կողմի վայրենի ազգերուն դէմ եղաւ . բայց Մոգունտիոյն կողմերն եղած Հռովմայեցի զօրքին մեծ զո-

բոլեսը Մաքսիմինոս ապստամբեցաւ իր-
ձին, ու դահիճ մը իսկեըսալ գլուխը կտրել
տուաւ (235)։ Քիչ մը ետև Մաժիա մայրն
ալ մեռուցին՝ որ քրիստոնեայ եղեր էր
կ'ըսեն։

ՃԻԴ

Հ. Աղեքսանդր Սեւերոսէն ետքը ով
եղաւ ինքնակալ.

Պ. Չինքը մեռցնել տուող Մաքսիմի-
նոս ընտրեցին, որ Յունաստանի կոզմերը
հովուի մը տղայ էր ու աւազակներու հետ
կուռելու սրսված. ետքը Հռովմայեցւոց
զինուոր գրաւեցաւ։ Ութուկէս սանտչափ
հասակ ունէր, անոր չափովը ալ հասուռ-
ձիեն։ Իր կնոջն սպարանջանը մսանիկ
սեզ մասը կ'անցընէր։ Երկու եղներու չար-
ժել չկրցած սայլը մէկ ձեռքով կը քաշէր։
Կերակուրին սովորական չափը քառասուն
լիտրէ, այսինքն ինը հօխայ ու կէս մի էր,
խմած գինին ալ կապիտոլեան սափոր մը
կ'ըսուն, այսինքն սանտլհինգ հօխայի չափ։
Իակ կռուձութեան կոզմանէ ամենևին բան
մը չէր վախնար. Սեւերոս կայսեր առեղ
խաղի մը մէջ տասնըվեց երեսի ըմբիշներու
չալմեց, և բոլքն ալ ալէկ ըլլալուն՝
կայսրը քսիլ առաւ զինքը ու զօրապետ
ըրաւ։

Հ. Մաքսիմինոս ինչպէս ըրաւ կայսե-
րութիւնը.

Պ. Կայսերաց ամենէն ալ չարագործն
եղաւ, և վեցերորդ տասնիկ հալածանքը

հանէց քրնատնէից դէմ (235)։ Բայց պատերազմելու մէջ շատ կարճառնեէր ցցուց Գերմանացւոց և հիւսիսականց դէմ. զօրքին Թշնամն ալ ատեցաւ։ Հատարակ զինուորն մը պէս կ'աշխատէր, ու պատերազմի առեն վտանգաւոր տեղը կը մտնէր։ Սակայն երած անգթութեանն համար ամէնքը Թշնամի դարձան իրեն. եօթը կր ուժէն վախնալով գտլատակ վտնը մտան՝ քունին մէջ սպաննելին զինքը կր կայր դրած տլուն հետ՝ իրէք տարի Թագաւորելէն ետև, ու մարմինը շներուն նետեցին։

Հ. Մաքսիմինոսէն ետև ոմ եղաւ կայսր.

Պ. Ծերակոյտն երկու հոգի ընտրեց. Պոպլիենոսն ու Բալբինոսը (237). բայց անոնք իրարու հետ անմիաբան ըլլալով և զօրքը երկուքին ալ Թշնամի, օր մը կռնեցին պալատն ու քաշկռտելով գուրս հանեցին՝ երկուքն ալ սպաննելին։

Հ. Պոպլիենոսէն ու Բալբինոսէն ետև ոմ Թագաւորեց.

Պ. Մաքսիմինոսին առենը Գորդիանոս անունով հիւպատոսի վտխանորդ մը կար Ափրիկէ, որ զօրքին սիրելի ըլլալով կայսր ընտրուեր էր որդւոյն հետ միասին (238). բայց Կարթեգինոս իշխանը վրանէն պատերազմի եկեր էր. որդին պատերազմի մէջ մեռեր էր, հայրն ալ յուսահատած ինքզինքը մեռուցեր էր։ Ասոր Թուրը կար Հռոմի Գորդիանոս անունով մանրակեց սորուած, սպասամէնեը զանիկայ գրին ինքնակալ։

ՃԻԴ

Հ. Գորգիանոս ինչպէս ըրաւ կայսերութիւնը.

Պ. Առաքինութեան և ուսման շատ սէր ունէր: Ժողովրդեան ու զօրքին միջէն խառնուելութիւնը վերցընել ջանաց, քանի որ Մխիթէոս վարպետին ողջ էր. բայց երբոր Մխիթէոսը թոյնով մեռուց Փիլիպպոս Արաբացին, անոր հաւատալով զինքը զօրքին սպարապետ ըրաւ: Փիլիպպոս ըրաւ ջրաւ՝ Գորգիանոսին հետ մէկտեղ Թագաւորեց (244), եռքը սպաննել տուաւ զԳորգիանոսը, որ վեց տարի Թագաւորեր էր. և ինքը իր վեց տարեկան տղուն հետ կայսր նստաւ: Պարսից հետ զինադադարում ըրաւ ու Հռոմէացւոց հարկ տալու. բայց զօրքը Դեկոս զօրապետին հետ Փիլիպպոսէն սպառամբեցան ու զինքը մեռուցին՝ հինգ տարի կայսերութիւնէն ետև (249): Կայսերաց մէջ առաջին քրիստոնեայ եղողն ատ Փիլիպպոսն էր կ'ըսեն. ատոր դէմ ան է որ իր տղան քրիստոնեայ մեռաւ:

Հ. Փիլիպպոսին տէրն ալ անցաւ.

Պ. Դեկոս խելացի ու կարի զօրապետը (249). բայց ան առեղծ տէրութիւնը խիստ դէշցած էր ու կոծանելու վրայ՝ կռապաշտութեան քիչնալուն համար. որովհետև քրիստոնեայք շատցեր էին ու իշխանութեան հասնիլ էին կրնար որ տէրութիւնը պաշտպանեն: Դեկոս Գոթացւոց դէմ

դնաց, զարնուեցաւ ու որդւոյն հետ մեռաւ երկու տարի սիրելէն ետև. իր զօրքն ալ ցրուեցան: Քրիստոնէից վրայ եօթնեւտրդ մեծ հալածանքը հանեց Դեկոս (250):

Հ. Դեկոսին ոմվ յաջորդեց.

Պ. Գալլոս զօրավարն (251) որ պատճառ եղեր էր Դեկոսին յաղթուելուն, մեռցած զօրքը ժողվեց ու կայսր եղաւ, և Գոթացւոց տարուէ տարի շատ տուակ խոստացաւ որ իր վրայ չգան. խակ ինքը անկարգութենէն ետև ըլլալ սկսաւ. կոտորեցնելուն ալ իշխանութիւն տուաւ որ ուզածնին ընեն քրիստոնեաներուն: Ան առեն տասնիկ չտեսնուած ժանտախտ ընկաւ ժողովրդեան մէջ: Անկէց եօքը Եմիլիանոս զօրապետը գնաց Գոթացւոց յաղթեց՝ ու զօրքին ուզելովը ինքնակալ եղաւ. Գալլոս դէմ ելլաւ ու իր որդւոյն հետ մէկտեղ սպանուեցաւ Եմիլիանոսէն, երկու տարի կայսերութիւն ընելէն ետքը: Բայց Վերակոյան Եմիլիանոսը չընդունեցան ու տեղը Վալերիանոսը կայսր նատեցուցին (253):

Հ. Վալերիանոսը ինչպէս ըրաւ ինքնակալութիւնը.

Պ. Սկսաւ կարգ դնել պետութիւնէ, և առջի գերդանը քրիստոնէից մը քրիստոնէից ալ հանգըստութիւն տուաւ. բայց եօքը հանեց ուրիշ մեծ հալածանքը խիստ տասնիկ, որուն նմանը չէր եղած (258): Բայց ինքն ալ պատիժն առաւ. որ Պարսից Շապուհ թագաւորը պատերազմի մէջ գինքը գերի բռնեց, և ձի հեծնելու տալեն Վալերիանոսին վրայ

Խոսելով կ'ելլէր , և կ'ըսէր ծաղրելով թէ " Թող Հռովմայեցիք վաղեմիանոսին յաղթանակին արձանը աս ձևով փորեն ,, : Ետքը տարին եռքը Ջատուհ վաղեմիանոսին աջուընկերը փորեց , մարմնոյն կաշին ալ քերթեց :

ՃՒԵ

Հ · Վաղեմիանոսին գերի բռնուած աեղը Հռովմայեցիք ինչ ըրին ·

Պ · Իր գալնանոս ոդին հօրը վրէժն առնելու համար կայսր եղաւ , բայց Յունաստանի կողմերն ինքնակալ ըլլալ ուզող Պեդեռաս զօրավարին յաղթելէն առեւ ինքզինքը զուարճութեանց տուաւ : Ան միջոցին ինքնակալութեան առեւէ եղող երեսուն հոդի էլան որ սէրութիւնը տակնուվրայ ըրին , ինչուան որ գալնանոս դէմերնին ելաւ , և անոնցմէ մէկը Մելան քաղաքին մէջ պաշարած առեն՝ ինքը իր վիրաւորուելէն սպաննուեցաւ (261) :

Հ · Գալնանոսին տեղն ով անցաւ ·

Պ · Փլաւիոս Կղոդիոս անուշ բարքով մարդը (268) , որ գալնանոսէն ընտրուած էր : Ասիկայ Գոթացւոց վրայ երթալու առեն Յունաստանի կողմերը հիւանդացաւ մեռաւ (270) , և ամենուն մեծ ցաւ եղաւ : Վա՞ր զի կ'ըսեն թէ աս մարդը Օդոատոսին պէս հեզ , Տրայեանոսին պէս քաջ և Անտոնիոսին պէս ալ գթած է եղեր :

Հ · Փլաւիոս Կղոդիոսէն եաև ով եղաւ կայսր ·

Պ. Աբեղիանոս անուանով անդրան ցեղէ կարճ և ուժով զօրապետը, որ պատերազմի մէջ ինչուան ինքհարիւր հոգիէն աւելի կը սպաննէ եղեր և անգամ մը ինքը մինակ քառասուն հոգի ձեռքովը մեռուցեր է։ Կորձուելեանը համար Յուլիոս Կեսարին նամանցուցեր էին զինքը. բայց անոր անուշութիւնը ջնջեր։ Յաղթած թագուհին պատերազմի մէջ ամենէն երևելին պաղմիրայի Զենոբիա թագուհին էր, որուն երկիրն առնելէն եաև զինքն ալ գերի ըրաւ, ու յաղթանակի համար պահեց. եոքը նորէն առջի հանգստութեանը մէջ ապրելու համար պէտք եղածը տուաւ անոր։ Աբեղիանոս հանեց եկեղեցւոյ իններորդ հալածանքը (275)։

Հ. Աբեղիանոսի վերջն ինչպէս եղաւ.

Պ. Օր մը Մնեսթէոս առենապետը առանձին յանդիմանութեամբ Աբեղիանոսէն՝ միտքը դրաւ որ սպաննէ զինքը. ուստի Յունաստան երթալու առեն երբոր Հերակլիայէն կ'անցնէր Աբեղիանոս, Մնեսթէոսին գաշնակիցները մեռուցին զինքը հինգ տարի անցնելէն եաև։

Հ. Աբեղիանոսէն եաև ով նստաւ ինքնակալ.

Պ. Եօթը տիս անցնելէն եաքը՝ ծերակոյտը ընտրեցին Տակիտոս պետնեական որ տարիքն առած մէկ մարդ էր. և իր անուանակից Տակիտոս պատմաբանին գրքերուն վայ մեծ համարում ունենալով՝ ամէն գրքերուն մէջ գնել տուաւ։ Անկայ

Պարսից և Թաթարաց վրայ երթալու առնը կայսերուհեանը վերադարձի ամիսը մեռաւ (276):

ՃԻԶ

Հ. Տակիտոսին ով յաջորդեց.

Պ. Զօրքը ընտրեցին Պրոբոս անունով կարիճ ազատասեռը: Կայսր ըլլալէն ետև աշխատ կարգին կանոնին ջրհմացան, Յունաստանի կողմերն երթալու առնը մեռոցին զինքը վեց տարի թագաւորելէն ետև. եաքը վրան փառաւոր պերեզման մը չինեցին (282):

Հ. Պրոբոսին առին ով անցաւ.

Պ. Մարկոս Աւրելիոս Կարոս զօրապետը որ իր կարինոս ու Նումերիանոս տղաքը իրեն գահակից ըրաւ: Կարինոս մեղ մարդ մըն էր, իսկ Նումերիանոս առաքինի ու քաջ. քիչ առենէն կարինոսին վրանին վրայ կոյծակ մը ինկաւ ու քոլիննեերովը մեկտեղ սպաննեց: Ան միջոցին Նումերիանոս հօրը հետ թաթարներուն ու Պարսից վրայ գնացեր յաղթեր էր. բայց հօրը մեռնելուն վրայ այնչափ արցունք թափեց՝ որ աչքի ցաւ ունեցաւ. և առիղ մը երթալու առնն գեսպակի մէջ կը նայէր: Իր անունը Ասեր՝ ինքնակալ ըլլալու յուսով մեացընել առաւ Նումերիանոսը գեսպակին մէջ (284), և ձայն հանեց Թէ աչքին ցաւէն չկրնար դուրս ելլել գեսպակէն: Բայց մեռելին հասկնալէն իր ջարդուիլն խմացուելով Դիոկղետիանոս զօրա-

գլուխը կայսր ընտրուեցաւ. որ իր ձեռքովը զարկաւ մեռուց զԱպեւրը:

Ո. Դիոկղետիանոս ինչպէս ըրաւ կայսերութիւնը.

Պ. Ինքը Դալմատացի ցած մարդու մը տղայ էր, Կ'ըսեն, կարճատեսութեամբն առաջ եկած: Ան առեններըը հիւսիսային ազգերը առևտրութիւն ըրած էին որ երթեւեկ Հռոմայեցոց վրայ կը վազէին. Դիոկղետիանոս նախ առեններ ալ Ռուսաստանէն, Լեհաստանէն, Մաճառաստանէն և Գերմանիոյ կողմերէն վայրենի ազգերը շատ զօրքով եկան: Դիոկղետիանոս իր սիրելի բարեկամ Մաքսիմիանոսն իրեն գահակից ըրած՝ մէկտեղ դէմերնին ելան յաղթեցին: Դիոկղետիանոս առջի տարինները քրիստոնէից շատ պատիւ կ'ընէր. բայց Մաքսիմիանոս կայսր եղածին պէս՝ անոր խելքը գարշոց, ու շատ քրիստոնեայ ջարդել տուին: Գոնե տարի սկսեցին եռա կայսերութէ հրաժարեցաւ Դիոկղետիանոս, Մաքսիմիանոսին հետ մէկտեղ. և ինչ մեհեստիք մեռնելը յայտնի չէ: Ասոր հանած տանջարար հալածանքը (303) խոտ տասնիկ ըլլալուն՝ նոր Թուականի մը սկսաւ որ կ'ըսուի Դիոկղետիանոսի կամ Մարտիրոսաց Թուական:

Ո. Երբոր Դիոկղետիանոսն ու Մաքսիմիանոսը կայսերութէն եկան, սեղերնին ալ անցաւ.

Պ. Իրենց ընտրած կատանդ Քլորոսն ու Գալերիոսը (305): Կատանդ առաքինի ու խոհեմ մարդ մըն էր. Գալերիոս ալ

կարիճ բայց անկարող : Ասոնք սէրուեթիւնը
ՀԷջեռնին բաժնեցին , արեւմտեան կողմը
Կատանդն առաւ , արեւելքը՝ Գալերիոս :
Կատանդ Անգլիա դնաց , Սկովտիան ա-
ռաւ , և իր Կատանդին կամ Կատանդիա-
նոս տալն սեղը դնելով հոն մեռաւ , իր
տղուն ապստըրելով որ քրիստոնէից պաշ-
պանութիւն ընէ : Երբոր Գալերիոս ջընդու-
նեցաւ Կատանդիանոսն ու քրիստոնէից ալ
նեղութիւն կրեցաւ , Աստուծմէ պատժուե-
լով վրան գլուխը խոցով լցուեցաւ , հո-
սեցաւ , որդնոտեցաւ : Ան ատեն իրեն ալ
խելքը գլուխը գալով քրիստոնէից դէմ հա-
նած հրովարտակները բոլոր ետ առաւ ,
ու անոնց տլօթքն ուզել սկսաւ , բայց ա-
ռանց գտնալու մեռաւ . և կայսերու-
թիւնը բոլոր Կատանդիանոսին ձեռքը
մնաց :

ՃԻԷ

Հ . Կատանդիանոս ինչպէս ըրաւ ինք-
նակալութիւնը .

Պ . Առջի տարինները քանի մը թշնամի
ունեցաւ , որոնց գլխաւորն էր Մաքսեն-
տիոս իշխանը : Աստ դէմ երբոր բանակովը
Հռոմէայ վրայ կ'երթար տարակուսած
մտածելով թէ արդեօք ուր ուժն է Հշմարիտ՝
յաղթութիւն տուող , մէյմըն ալ արևը մըտ-
նելու առեն երկինքին երեսը երևցաւ երկու
սեւն խաչաձև , այսպէս X , վրան գրած
Աով յաղԷ՛ս : Աստ վրայ ամէնքը զարմա-
ցան : Մոգերը սկսան ըսել թէ " Ա՛ս դէշ

նշան է ,, • բայց Կոստանդիանոս երկրորդ
օրը ան նշանովը դրօշակ մը չունեցաւ ուստի որ
միշտ բանակին առջևէն կը երթար : Անկէց
ետքը քրիստոնէութիւնը տարածելու ընդունեցաւ , ու ինքնուրոյն հազար հե-
տևակով ուժեղ հազար ձիաւորով հռոմ
մոյ մտաւ • Մաքսենտիոսի ալ հարիւր
եօթանասուն հազար հետևակով ու տաս-
նըուրը հազար ձիաւորով դիմացն ելաւ •
ուստի մեծ պատերազմ եղաւ , Մաքսեն-
տիոսին ձիաւորները յաղթուեցան , ինքն
ալ փախչելու ատենը Տիբերիս գետին կա-
մուրջը փլաւ , ընկաւ ջրին մէջ խղդուեցաւ :
Կոստանդիանոս հռոմ մտաւ , ու իր ամէն
արձաններուն ալ կոտրը երկինքը տեսած
խաչը փորել տուաւ՝ ատ խորագրով . ,, Ա
պատուական խաչին նշանովը Կոստանդիա-
նոս տէրութիւնը տպատանքի մը ձեռքէն
ազատեց ,, : Քրիստոնէութեան հետ ուս-
մունքն ալ ծաղկեցնել կանոց (324) : Ն
միջոցին Ասիոյ մէջ Մաքսիմինոս կուսակալն
ոտք ելաւ ու կայսր ըլլալու մտքով Կոստան-
դիանոսին Լիկինիոս կամ Լիկիանոս վրան
վատ պատերազմի եղաւ • ու առջի անգամ
յաղթեց , բայց նորէն վրան ելլել ուզած
ատենը մեռաւ • քրիստոնեայք ալ իր հալա-
ծանքներէն ազատեցան : Անկէց ետքը Կոս-
տանդիանոսին ու Լիկիանոսին մէջ կռիւ
ընկաւ , ու երկու կոմսին ալ շատ զօրքով պա-
տերազմի պատրաստուած , Կոստանդիա-
նոս քանի քրիստոնեայ եպիսկոպոսներուն
հետ աղօթքի կեցաւ • անդին Լիկիանոս

ալ քաղաքին հետ: Յաղթուեցաւ Վի-
կիանոս ու հաշտութեան ձեց. բայց նորին պա-
տերազմ բացուելով՝ չարաչար յաղթուե-
ցաւ, ու երդում ըրաւ Կոստանդիանոսին
որ Թշնամութիւնը մեկդի թողած՝ քաշուի
հնոցած օրերն ինչպէս դվնուն անցընէ. Կո-
ստանդիանոս ալ յանձն առաւ, բայց եռքը
իմանալով թէ նորին կայսերութեան եռնէ
է Լիկիանոս, Մարտիալէս զօրապետին
հետ սպաննել տուաւ (325):

Հ. Կոստանդիանոս քրիստոնեայ ըլլալէն
ետքը երբոր ամէն Թշնամիներէն ազատե-
ցաւ՝ ինչ գործքի հետ եղաւ.

Պ. Իր աներոջը Բիւզանդիոն փոխադրեց՝
նոր Հռոմ անուանելով (330): Եռքը կա-
նալով քրիստոնէութիւնը տարածել՝ հրա-
ման հանեց որ եպիսկոպոսներուն ամէն
մարդ հնազանդի. ու եկեղեցւոյ մէջ եղած
հերետիկոսները պատժեց, որոնց գլխաւո-
րը Արիոս հերետիկոսն էր:

Ասոր գէմ Նիկիա քաղաքին մէջ ժողով ը-
նել տուաւ, և ինքը իրեքհարիւր տասնըու-
Թը եպիսկոպոսով՝ և ուրիշ շատ քահանա-
ներով հոն գացուեցաւ, ու ժողովքէն ե-
քը զԱրիոսն իր համախոհներովը քշել տու-
աւ: Թէպէտ բոլոր սէրութիւնը խաղաղե-
ց Կոստանդիանոս, բայց իր տանը խռով-
Թիւններէն չազատեցաւ, ինչուան որ իր
փեսաս լերը կինը, և կրիսպոս տղան մե-
ղադրել տուաւ:

ՃԻԸ

Հ. Կոստանդիանոս ինչո՞ւ համար Բիւզանդիան տարաւ իր աթոռը.

Պ. Բան պատճառը չգիտցուիր։ Ոմանք՝ Հռովմայեցւոց կառապաշտութեանը համար էր կ'ըսեն. ոմանք ալ Ասիոյ ու Եւրոպայի մէջտեղը կենալ ուզեց կ'ըսեն։ Պատճառն ինչ ալ ըլլայ՝ Հռովմայեցւոց տէրութեանը կործանումն անկէց եղաւ։ Ան՝ նոր Հռովմը Կոստանդիանոս տանըչարս Թագ բաժնեց՝ հին Հռովմայ պէս. մէջը կապիտոլիան մը շինեց, և խալէրտա հրապարակներով եկեղեցիներով փառաւոր չէնքերով զարդարեց, անունն ալ Կոսփանդնուպոլիս դրաւ։ Երկու տարուան մէջ քաղաքը լմընցուց, ու բոլոր տէրութենէ մեծամեծներուն հետ հոն փոխադրուեցաւ։

Հ. Կոստանդիանոս Հռովմէն ելլելէն ետև՝ Հռովմ ինչ վիճակի մէջ մնաց.

Պ. Կոստանդիանոս բոլոր տէրութիւնը երեք բաժնեց (337). Կոստանդին մեծ որդուն Գաղղիան և արևմտեան կողմերը տուաւ. Կոստանդ տղուն արևելքի կողմերը. Կոստաս անունով ալ մի տղան ալ Հռովմ նստեցուց ու Իտալիան անոր յանձնեց։ Եւ անկէց ետև սովորութիւն եղաւ որ միշտ երկու կայսր կը նստէին. մէկը Հռովմ, մէկալը Կոստանդնուպոլիս։ Իսկ ինքը Կոստանդիանոս երեսուն տարի ինքնակալութիւն քշեցին ետև՝ վաթսունըվեց տարեկան ու ե-

ըսաւ՝ հիւանդացաւ, նիկոմիդիա գնաց, և հոն մկրտուելու ու սրբուելէ առանդէց հոպին։

Հ. Մեծին կոստանդիանոսի վախճանելէն ետև Հռովմէին հանդիպեցաւ.

Պ. Հռովմայեցւոց սէրուելին երթալով տեսարացաւ. վասն զի գողթացիք զօրացան ու Հռովմայեցւոց երկիրները կոխկրտացին։ Իսկ ինքնակալնէրն Արեւելց կողմերը քաշուած՝ երեսնց հանդիպողը կը նայէին։ Կոստանդիոս ու Կոստաւղ երբոր մեռան՝ իրենց սէրուելին կոստանդ կայսեր մնաց. ան ալ վախկոտ ու դժբաղդ մարդ մը ըլլալով էրեսան տարի կայսերութեան ըրաւ, ու մէկ երեսի բան մը չտեսաւ։ Անոր եռանէն (360) իր հօրեղբօրը Թոռը Յուլիանոս Ադրացողը երկու տարուան կայսերութեան առնը զօրացաւ Թշնամեաց վրայ ու զգողթացիքը հալածեց Խաղխայէն։ Իր յաջորդները Յովիանոս և Վալենտիանոս (363) գեռ առեն մը պաշտպանեցին սէրուելինը Թշնամեաց դէմ, և Վալենտիանոս զօրքերը կարգի դրաւ, պարիսպներ ալ շինեց ամրցուց։ Բայց նոր Թշնամիներ եկան վրան Ազախէն անգին երջանիկ թագաւորին Վալէսին զօրացը շատը ջարդեցին, վինքն ալ փախչելու

ըս առեղը նեռով զարկին : Երբոր վ՚ալէս վիրաւորուած՝ մէկ խոյլ մը մէջ պահուըտէր, խոյլն կրակ առին, որուն մէջը վ՚ալէս ալ ոչխարս : Ասկէ ետքը Հռովմայեցիք այնչափ ոխերգութեան որ հասկնալ միայն կրնան Հռովմայեցիք ձեռք ընսած՝ իր հանգիստը կը նայէր :

ԺԱ Թ

Հ . Ալարիկա գոթացոց Թագաւորը ինչպէս օգնութիւն ըրաւ Հռովմայեցւոց .

Պ . Ալարիկա երբոր եկաւ (395) ու վերձին Թէոդոսի Արկադէս ու Ոնորիոս ազգակցութիւնը առաւ , վինչը հրաւիրուելու նեղուն գէմ պատերազմիլ սկսաւ ու քանի մը անգամ յաղթեցին յաղթուեցին եղաքը , շատ զօրք ցրուեց Իտալիոյ մէջ՝ ան առեղն որ Ոնորիոս կայսրը Հռաւեննա քաղաքը անհոգ նստած՝ իր հանգիստը կը նայէր :

Հռովմայեցիք չգիտցան՝ հաշտութիւն ուզեցին Ալարիկայէն . ան ալ յանձն առաւ՝ ան պայմանով որ ունեցածնին չեռնեցածնին և գերիներնին բոլոր իրեն տան : Դեսպաններըը՝ " Հապա մեզի ինչ պիտի Թողուս ,, ըսին . " Հոգինիդ ,, ըսաւ : Հռովմայեցւոց Ճարերնին հատած զբաղցնելն ու կառաւնելը սկսան , որ եկաւ գնաց : Քիչ մը առնէն եղբնորէն եկաւ սիրեց Հռովմայ, և ժամերէն զատ ամէն տեղ կողոպտել տա-

աւ իր զօրքին՝ ինչուան նրանք օր : Ան վայրենի ազգը այնչափ սէր ու պատիւ ցոյց ին քրիստոնէից՝ որ սկսան հաստատուիլը քրիստոնէից պաշտպանութիւնը ուզել : Թէպէտ Գոթացիք Հռոմը Թողուցին եւան, բայց սակի հասկցան որ երբ ուզեն կրնան սիրէ՛ քաղաքին վերադառնալ և քաղաքացոց բնակութիւնը հասնիլ : Ան սահմանելը Հռոմայ կայսերքը հռաւէնա սոմսը քաղաքը քաշուած կը նստէին :

Ո. Ալարիկոս երբոր Հռոմը կուզսպատէին առ Գոնսեբիկոսն ին եկաւ Հռոմ վանդալ զօրքերով, ինչուան սանըչորս օր կողոպտեց քանդեց քաղաքը, ոչ սուրն նպեցաւ, ոչ հարստակաց չէնք , ոչ տղա խնայեց՝ ոչ ծերու : Այսպիսի կերպով Հռոմ քանի մը անգամ սեռակ սեռակ ազգերէն կողոպտուելով կայսերաց վայ անունը միայն մնաց : Ոնորիոսին ձեռքէն Եվրոպային վերջ մնաը գնաց . Հռոմը Գոթացոց ձեռքն ընկաւ , Պաննոնիա գաւառը Սաւիկոպացիք առին . Սպանիոյ Սուեւիացիքն ու Վանդալները սիրեցին . Գալլիան ալ Ֆրանկին կոլմերէն եկած Գուրկան ազգը առաւ , որ երբը ան ալ Գոթացոց անցաւ : Հռոմայ բնակիչները քիչ մը սահման եան՝ ազգի ազգի ձեռք անցնելու համար երեք երեսնց գլխուն քիչ մըն ալ աշխատեան . բայց երբոր Բրիտանիան ալ զօրքերնէ զատուեցաւ , Հռոմայեցոց

աէրութիւնը բոլորովին կործանեցաւ : Օ-
գոստոս կայսրն ալ ինքնակալութեան
անունը ձգեց (474). ինչպան որ Գերմա-
նիայէն եկած երուլներուն Ոդոաքր զօրա-
պետն ինքզինքը բոլոր Իտալիոյ Թագաւոր
անուանեց : Ասանկով կայսերութեան ա-
թոռին Ռիւզանդիա փոխադրուելէն 146
տարի ետքը, Քրի. 476 տարին՝ Հռոմէացւոց
ցոց աէրութիւնը վերջացաւ. այն մեծ
աէրութիւնը որ բոլոր աշխարհք գողացուց և
շատ տէրութիւններուն կործանման պատ-
ճառ եղաւ : Փառասիրութեամբ սկսաւ,
ամբարտաւանութեամբ ինչպան երկինքը
բարձրանալ ջանաց և նախանձով և անօրէն
կռիւերով և ինքնահաւանութեամբ կործա-
նեցաւ : Ու անոր տեղը Քրի. հոգւոյ իշխա-
նութիւնը որ Հռոմայ մէջ պետրոս առա-
քեալն սկսեր էր, երթալով տարածուե-
ցաւ բոլոր աշխարհիս սիրեց. որ թէպէտ
դրսեւորց սկսաւ կ'երևնայ, բայց ինչպան
հիմա զօրաւոր թշնամիներ չկրցան կործա-
նել, և յաւիտեան ալ չեն կրնար :

Ա պատմութիւնէս դիւրաւ իմաց հա-
նելու համար պէտք էր որ հոս առաջ գնէինք
մէյմէկ երկերկու խմաստ՝ հանելով ամէն մէկ
գաղին մէջէն : Բայց ալ օգտակար տե-
ղինք՝ որ առաջ վարդեանէն ամէն օրուան
գաղին մէջէն առաջ օգտակար եղած խը-
րատները հանէն, ու կէնդանի ձայնով զու-
ցեն աշկերտներուն. ինչպէս որ մենք օրին-
կի համար մէկ քանի պատմութիւն առնը գրե-
նենք :

ԳԻՏԵԼԻՔ

Հ. Ի՞ՈՒՄԱՑԵՑԻՈՑ սէրուեթիւնը քանի՞ սեռակ մարդկանց վրայ բաժնուած էր.

Պ. Գլխաւոր բաժանումնքը երկուք էր. մէյմը Անգուսթիան կամ Պոպրինի, մէյմ ալ Ժողեան. եօթէն կարգ մըն ալ եւս որ Ասպէտ կը կոչուէին. և սոնք զինուորական մարդիկ էին: Բայց Ժողովուրդն ալ իրենք սեռակ կը բաժնուէր. ա, Ցեղէ վրայ, որ առաջ միայն իրենք ցեղ էին ու եօթը ինչուան երեսունըհինգ ցեղ եղան. բ, ամէն մէկ ցեղը սահնակաւ Տ-ԿՀ էին. գ, բոլոր Ժողովուրդը հարիւր ինսնսունուիրեք հազր-ըեակ էին. ու հարիւրեակց Ժողովրեան մէջ մէկ հարիւրեակը մէկ վիճակ մը կը ձգէր. և հարիւրեակներուն կէսէն շատ ազնուականներէն էին, Ծերակոյտն ալ ազնուականներէն կ'ընտրուէին, և սովորաբար անոնց մէջ կ'ըլլային ամէն սեռակ իշխանները. և որով հետև ցուցակի մը մէջ կը գրուէին ծերակուտական անուանները, անոր համար իրենք ալ Հազր հաճագրեալ կը կոչուէին:

Հ. Հռոմայեցիք ո՞ր կ'ընէին Ժողովքը.

Պ. Սովորաբար Ժողովեան Ժողովքը հրապարակի մէջ կ'ըլլար. բայց շատ անգամ ալ Տիբերիս գետին քովի մեծ գաշտին մէջ որ Դաշտ Ահեռ կ'ըսուէր: Իրենք իրաւունք ունէին նոր օրէնքներուն ընդունելու համ

մերժելու, հաշտութիւն պայմաններով հաստատելու, և զմիկը իշխանութիւն հաստատելու:

Հ. Քանի տեսակ իշխանութիւնս կայ Հռովմայեցւոց մէջ.

Պ. Երկու գլխաւոր. ա, Իշխանապետութիւն. իշխանապետը վոխանորդ մըն ալ կ'ունենար որ կ'ըսուէր Իշխան ասպետաց. բ, Հրապարապետութիւն. գ, Հազարապետութիւն. դ, Պրէտորութիւն. որոնց գլխաւոր պաշտօնն էր դատաստան կարել, ու հիւպատոսները պատերազմի դնացած ատենին՝ անոնց տեղը բռնել. ե, Ընտրապետութիւն: Միայն ատ հինգ իշխանութիւնը ունեցողները կրնային վրանկրէ տիտուն վրայ նստիլ: զ, Գանձապետութիւն. ատ գանձատունէրուն կէսը հասարակաց գանձին և տուրք ժողվելու հոգը կ'ունենային, կէսն ալ զօրքին հետ կ'երթային՝ անոնց ապրուստը հոգալու համար. է, Տրէպունիկն:

Հ. Ո՞նչափս կը բաժնէին Հռովմայեցիք ժամանակը.

Պ. Հին ատենը մարտէն կը սկսէին տարին. անոր համար եօթը ջորս ամիսը Սեպտեմբեր, Հոկտեմբեր, Նոյեմբեր, և Դեկտեմբեր կ'ըսուին, որ կը նշանակէ եօթնեորդ, ութերորդ, իններորդ, տասներորդ: Նոքը Նումա Պոմպիլիոս յաւելուածով տարին դրաւ հաստատեց:

Ամիսներուն օրերն իրենք անուններով կը բացատրէին. կալանդ, իննէակ, էդուս: Կալանդ ամսագլուխներուն կ'ըսէին. իններակ՝ մար-

ան, մայիսի, յունիսի և հոկտեմբերի եօթ-
ներին, և մէկալ ուղը ամիսներուն հինգին։
Իգաս կ'ըսուէր ննեակէն ուղը օր եաքը
եկած օրը. այսինքն մարտի, մայիսի, յու-
լիսի և հոկտեմբերի տասնըհինգը. և ձեա-
ցած ուղը ամիսներուն տասներկուքը։ Իսկ
օրերը անսովոր կերպով մը գէպ՚ի եառ կը
համրէին. զոր օրինակ յունուարի 20 ըսե-
լու տեղը կ'ըսէին՝ փետրուարի կազանդին
12. որովհետև յունուարի քսանը փետ-
րուարի առջի օրէն տասներկուերորդ տեղ
է։ Նոյնպէս տպրիլի 8 ըսելու տեղ՝ տպրիլի
իգոսին հինգը կ'ըսէին. որովհետև ուղը
հինգ օր առաջ է տասներկուքէն, որ տպրիլի
իգոան է, ևն։

Օրը 12 ժամ էր. գիշերն ալ ջրա պահ
կը բաժնէին, և ամէն մէկ պահը նրբ նրբ
ժամ, որ ջրտարդը կոպտար արշալուսին։

Հ. Չնաւորուե կոլմանե ինչ կարգ ու-
նէին Հառվնայեցիք.

Պ. Բոլոր քաղաքացիքը զինուոր էին,
ուրիշ հին ազգաց պէս։ Մէկը տասը տարի
զինուորութիւն ջրտած՝ մէկ պաշտօնի մը
էր կրնար հասնիլ հասարակապետութեան
մէկ առեննէրը. և տասնեօթը տարուան
կը սկսէին զինուորութիւնէ երթալ։ Ջօրք հա-
նելու առեն հիւպատոսները հրամարտակ
մը կը հանէին, և կամաւորներին վրայ գրո-
շակ կը տնկէին. և շուտ մը ամէն մարդ զէն-
քը կ'առնէր՝ Արեսի պաշտը կ'երթար՝ իր
ցեղին մէջը կը կենար. հոն սէրտ առնելը
կ'ընտրուէին. բայց թէ որ մէկը դժուարու-

Թիւն ցուցընէր, ուներցածը հատուածով կ'առնէին, գինքն ալ ծառայ կ'ընէին: Ջօրքը լեգէոնները կը բաժնուէր. և մէկ լեգէոնը ջորս կամ հինգ հազար ձիաւոր կ'առնէր: Ջօրքը ժողովուելէն եաև ամէն լեգէոնէն մէյմէկ հոգի կ'ելլէին ու բարձր ձայնով գինուորական երդումը կ'ընէին. մէկալներն ալ նոյնը կը կրկնէին: Ամէն լեգէոն տասը խումբ կը բաժնուէր, և վեց գինուորական սրինգաւոն մակ էր. անոնց տակն ալ հարիւրապետները կային:

Պատերազմին ջորքը նրբիք գծի վրայ էր. առաջ պիքաւորներն էին, երկրորդին՝ էշխատներէն, երրորդին էզրուգաւորները, որ ամէնքն ալ հինաւուրց ու ընտրած գինուորներ էին: Ամէն մէկ գծին մէջ ուղը՝ տասուերկու ինչուան տասնըվեց կարգ մարդ եաև եաև շարուած կը գտնուէին:

Բոլոր ջորքին գինքը երկու բերնով Թուր էր: Բայց ԹէԹև ջորքը Թրէն՝ ի զատ եօԹ եօԹը նետ՝ նրբիք տանուջակի երկայն, վրայէ ոզքի վահան մը, և պղնձէ տասուտասը ուներն. իւրաքանչիւր ուղ տասուտասը ուներ հինգ կամ վեց տանուջակի ուրիշ նետեր ալ ունէին, և մէյմէկ երկրԹէ ձանկ, գլուխներն պղնձէ տասուտասը. կուրծքերնին Թէլէ կամ միահուռի պղնձէ զրահ. ձախ ձեռքերնին ալ վահան՝ ջորս տանուջակի երկայն, երկու տանուջակի ուղիղ: Զինուորներուն գինքը երկայն Թուր մըն էր, նիզակ մը, և քանի մըն ալ նետ:

Հ. Հռոմէացիք պատերազմի մէջ ինչ միքեռնայ կը գործածէին.

Պ. Տեսակ տեսակ մեքենաներէն ու բանականներէն զատ՝ հնարք մըն ալ ունէին որ վինուսոնները մէկմէկ քառանկիւն վահան կը դնէին գլուխնին ու այնպէս նրտրու հետ կը յարմարցընէին քովէ քով՝ որ սան ծածկի պէս կ'ըլլար բոլոր բանակին վրան, ու բոլոր Թշնամեաց նետած բաները կը սահէին վայէն. և սոր անունը կրէաս դրեր էին: Երբոր պարխար մը կամ բերդ մը կ'ուզէին առնել, այսպէս ըրած կը մօտենային ու տակը կը փորէին: Եւ սա կրնան՝ միայն դրանները կամ մեծամեծ քարեր նետելով կընային Թշնամիք քիչ մը ձղքել:

Հ. Հռովմայեցւոց դրօշակն ինչ էր.

Պ. Առջի տեւողները խաչ մը խոտ էր նիզակի մը ծայր անցուցած: Երբոր աւելցուցին պզտիկ կլոր տախտակներ՝ վրան կտաւ քեր քաշած: Իսկ Մարիոսէն ետև ամէն լեգէոն մէկմէկ ոսկիէ արծիւ կ'ունենար:

Հ. Հռովմայեցիք ինչպէս բանակ կը դնէին.

Պ. Իրենց բանակը սովորաբար քառակուսի էր, և ամէն գունդ զատ տեղ ունէր: Վրաններէրը մոլթէ էին, և ամէն մէկուն մէջը տասնեակ զինուոր կը կենային իրենց տասնապետովը: Իսկ զօրապետին վրանը բանակին մէջտեղն էր. վրանին առջևն ալ հրապարակ մը Թող կուտային, ուր որ առուտուր կ'ընէին, ու պէտք եղած առեները զօրապետը հոն կը ժողվէր զանոնք: Ձօրս կողմն էրս գուռ կ'ունենար բանակը. և ետև դին ինը տաք խոր փոս կը բանային չի-

ցերամ վրանները երկու հարիւր քայլ հե-
ռու : Քաղեցու առէն ամէն մէկ զինուոր
նրանք ջուր ցնցէն գար՝ հետը կը առնէր
առանձինդ օրուան ցորեն կամ պաքսիմատ.
և ցորենը հաց ընելու համար քարով կը
ձզմէին : Անկէց ալ գար մէյմէկ ոչխար, մաղ,
բրնձ, կացին, մանդաղ, շլթայ և խալիներ :

Թէ որ մէկը ձամբան այնչափ նա մնար որ
փոլին ձայնը լսէր, զինուորութենէ փախչող
կը սեպուէր ու սասիկ կը պատժուէր :
Պահպանութենէն նա կեցողին, առանց հրա-
մանի պատերազմ ընողին, քնէ մը առակ
պտըտողին ալ պատիժը մահ էր : Պզտիկ յան-
ցանքներուն պատիժն էր ծեծ, ու ոտքերէն
գլխուիլ : Սէն զինուոր հրաման չունէր
Թշնամեաց երկիրը կոտորելու. և կոտո-
րուած տղերքը կը բաժնէին զինուոր-
ներուն : Նշանէն առաջ կերակուր ուտել
չէր լլար. և նշանը օրը երկու անգամ կը
տրուէր : Ոտքի վրայ ի՛ուտէին կերակուրը,
ան ալ խիստ քիչ. երեկուան կերակուրնին
քիչ մը առել ի՛լլար. և եաքերը աւելցու-
ցին աղն ու բանջարը : Խակ խմածնին պարզ
ջուր էր, կամ քիչ մը քացախ խառնած :

Չ. Հռովմայեցւոց զինուորներուն վարձ-
քը ինչ էր.

Պ. Գլխաւոր վարձքերնին պատկ մը ըլած
քաջութիւններուն յարմար որ զօրապետը
կը բաժնէր բոլոր զօրքին առջեւը : Խակ զօ-
րապետին վարձքն էր մեծ կիր պզտի յաղ-
թանակ : Մեծ յաղթանակին առեն՝ յաղ-
թողը դաշինի պատկով՝ փառաւոր հպարտ

ում ջուր ձեռնակ ձիով կուգէր մէջ նստած
հռոմէ կը մտնէր, ու կապոտչեան կ'ել
լար։ Առջևէն կ'երթային կոտորտանէրն
ու առնուած քաղքին կամ գառան
պատիւը. անոր ետևէն Թշնամեաց Թա
գաւորները կամ զօրագլուխները՝ ոտին կամ
արծրեայ շղթայով կապած. անոնց ետևէն
ալ զոհ ընելու եզնիները կ'երթային։ Կառքին
քովէն կը քալէին յաղթականին ծնողքն
ու ազգականները. ետևէն իր զինուորնե՛րը
գաղնի պատկով, որ կապոտչեանին մէջ
վրան գովեստ կը խօսէին։ Ուր ալ յաղ
Թանակ ընտը տեղով կամ ձիով կը մտնէր
քաղաքը, և ոչխար մը միայն կրնար զոհ
ընել։

Ե. Հռոմայեցիք Թէ հաւատք ունէին.

Պ. Կապոտչեան, բայց խիստ ուշադրա
պաշտամունքներ էին։ Անհամար կուռքեր ու
նէին, որոնց գլխաւորը Դիտա կամ Ս. Թա
մասդն էր. և ասոնց տեսակ տեսակ կենդա
նիներ, երբեմն ալ մարդ կը զոհէին։ Հա
կառակ գործողութիւնը մը ձեռք չէին զարնել
ինչուան որ ընդերքամանութեան կամ հաւա
հարցներուն չհարցնէին։ Ընդերքամանե
ը զոհերուն փորոտիքը նայելով ըլլալու
բանը կը գուշակէին. նաև հաւահարցնե
Թռչուններուն ձայնը՝ կերածը Թռչելը դի
տելով։ Գլխաւոր ուշադրութիւն մէկը Սոփո
ներ ուներ իր պատերը Սաուեանոս կամ
Դամոս կոչուքին, և իրենք օր կը գրէր։ Ան
օրերը չգրած անկարգութիւնին չէր ուզեր. գի
րինելը ուր կ'ըլլային, ուշ ալ պիտի։ Նո-

ըս–ը զսխի տեսակ մըն էր, որ կերակուր առնեն պինդ կամ ուրիշ խմելիք կը Թափէին ՝ի պառիս կողց: Օրերուն մէկ քանին Բաբէ կ'ըսէին, և ան օրերը գաղտուկ և ուրիշ ամէն գործէ կ'ըլլար. մէկ քանին ալ չոր կ'ըսէին, և ան օրերն ամենևին հասարակաց գործոցմէն չէին ըներ: Քանի մը տօներ ալ ունէին՝ որ ան օրերը բանիլ չէր ըլլար:

Ը. Հռոմէացւոց խաղերն ու տեսարանները նեըն ինչպէս էին.

Պ. Գլխաւոր խաղերնին էր ըմբշամարտութիւն, ոտքով կամ ձիով վազել, կառք վազցնել և գազաններու հետ կռուիլ, և նաւական պատերազմ, որուն համար ջրմուզներ շինած էին որ կրկէսին մէջ ջուր կը բերէին, և պզտիկ ծով մը կ'ընէին: Խոհ գազանամարտի համար խիստ շատ գազան կը բերուէր Հռոմ. այնպէս որ կ'ըսուին Թէ Պոմպէոս վեցհարիւր առիւծ հաներ է կըրկէսը: Մահապարտները գազաններուն հետ կռուել կուտային, ինչպէս որ շատ անգամ ալ քրիստոնեայքը կը ձգէին գազաններուն առջևը: Հռոմէացւոց մէկ տեսարանն ալ նաւերամարտ խաղն էր: Առաջները միայն մահապարտները կամ պատերազմի մէջ բռնուած գերիները կ'ընէին այս խաղը. բայց ետքը արհեստ գործ՝ սոսկ վաստկելու համար: Հռոմէացիք խիստ մոլի էին այս տեսակ խաղերուն. և Թէպէտ կառավարութիւնը շատ արգիլեր էր դրած, բայց Ներոնին առնը հաճիս գործեցան: Սմիվիլիատոն կը կոչուէր այն տեսն՝ ուր որ

ատ խոսքը կ'ըլլային : Վ. Հայոցեանոցին ու Տիտոսին շինած ամխիթարեանին մէկ մասը պէտ. կեցած է՝ որ կը զարմացնէ զամէնքը մեծութեամբ ու փառաւորութեամբ. որ շատ մարմնոյ տրհնանքով ներկուած է :

Ուրիշ տեսարան մըն ալ Թատերական խոսքերն էին. այսինքն ողբերգութեան, կատակերգութեան և ծաղրածութեան, որ կէսակէսը Թատրոններուս մէջ կը ձևացուէին : Ամենէն երեւելի Թատրոնը ինչուան ութսուն հազար մարդ կ'առնէր, և բոլորովին մարմարեան քարով շինած էր, վրան բայց : Ընդհակառակ ատեն վրան կուսա ալ կը ծածկէին :

Հ. Հռովմայեցիք քանի՞ անուն կ'առնէին.

Պ. Սովորաբար երեք կամ չորս. զոր օրինակ Պոբլիոս Կուռնելիոս Սկիպիոն Ազրիկէացին : Առջինը նախանուն կ'ըսուէր, անով Սկիպիոնին իր եղբօրմէն կ'որոշուէր. երկրորդ անունովը Կուռնելեանց ցեղէն ըլլալը կ'ի-մացուէր. երրորդը մականունն էր, որով Կուռնելեանց Ճղեբէն Սկիպիոնեանցը կ'որոշուէր. իսկ չորրորդը կը ցուցնէր կամ ուրիշ ցեղի հետ ազգակցութիւն ընելուն համար, կամ երևելի գործութիւն մը և կամ բնական պատահարութիւն մը համար :

Հ. Հռովմայեցւոց հագուստն ինչ էր.

Պ. Սովորական լաթերնին էր շապիկ, կաթոյ, և վերարկու, իրենք ալ ըսէին : Կանայք ինչուան ծունկը կը հասնէր, որուն վրայէն գօտի կը կապէին անոնց դուրս եկած.

ըս առնեն : Վ. Էրտրիտեն առանց Թևի երկայն
լաթ մըն էր՝ ձախ ուսին վրայէն մէկ ծայրը
մէկալին կոճկած , այնպէս որ ալ ձեռքը
վայրէն կ'ելլէր , իսկ ձախը վերտրիտեին տա-
կէն : Դուրս եկած առնողին միայն վերա-
կու կ'առնէին , և գոյնը սովորաբար Ճեր-
մակի կը զարնէր : Բայց Օգոստոսի առե-
նէն ետքը աս հագուստը վերչկուցաւ :

Հ . Ո՞ր արհեստն աւելի ծաղկած էր
Հռոմի .

Պ . Հռովմայեցիք պատերազմին ու էր-
կրագործութեանն գատ գլխաւոր արհեստ
չունէին : Ինչուան Պերսէոսի պատերազմին
առնը ոչ հաց ծախող կար Հռոմի և ոչ
ջրաղացք . ամէն մարդ ցորենը հասանի մէջ
կը ծեծէր՝ հաց կը շինէր : Բայց այդ պա-
ծութիւնը ծաղկած էր միջնադարին :

Հ . Ուսմունքը ինչ և ինչպէս սկսաւ
Հռովմայեցւոց մէջ .

Պ . Հատուկապէս ուսմունքի վերչկելը ևր-
բար Հռովմայեցիք տիրեցին Յունաց , ա-
նոնցմէ մաս մըն միջնադարին ամէն աշխարհ ու-
մունքներ , և շատ երեւելի ուսումնական
մարդիկ եղան միջնադարին :

ՅԱՆԿ

ԳԼԽՈՑ

Պատմութիւն Եգիպտացւոց . . 3
Գիտելիք Եգիպտացւոց վրայ . . 13
Պատմութի Ասորեստանեայց և Բաբելացւոց 15
Պատմութիւն Պարսից 26
Գիտելիք Պարսից վրայ 52
Պատմութիւն Յունաց 54
Եգիպտոսի էրկրորդ Թագաւորութիւնը . 130
Ասորւոց էրկրորդ Թագաւորութիւնը . 138
Թագաւորութիւն Մակեդոնիոյ . . 145
Հռոմարկաւորութի Աքայեցւոց . 154
Գիտելիք Յունաց վրայ 159
Պատմութիւն Կարթագենացւոց . . 165
Գիտելիք Կարթագենացւոց վրայ . 172
Պատմութի Հռովմայեցւոց . . . 174
Հռոմարկաւորութիւն Հռովմայեցւոց 193
Ինքնակալութիւն Հռովմայեցւոց . 269
Գիտելիք Հռովմայեցւոց վրայ . . 319

ՅԱՆԿ

ԱՆՈՒԱՆՑ

Աբեղայի Հայոց Թագաւորը . . . 275
Աբգարեանների Սերունդաց Թիւը . . 118
Ագաթոկլ բռնաւոր Սիկիլիոյ 169
Ագեսիլայոս Սպարտացւոց Թիւը . . 100
Ագիս Սպարտացւոց Թագաւորը . . . 147
Ագրիկոլա, Տիտոսին զօրապետը . . 287
Ագրիպպա իշխան Հռովմայեցի . . . 197
Ագրիպպինա, Գերմանիկոսին կինը. . 275
Ագրիպպինա, Կլոդիոսին երկրորդ
կինը 279
Ադելբալ Նումիդիոյ Մասինիսա
Թագաւորին պատերազմը 244
Ադրիանոս կայսր. 293
Աթենաս ոճրագործ խնամուէ . 77 . 161
Աժգահակ Մարաց Թագաւոր 26
Ալարիկոս Գոթացւոց Թագաւոր . . 316
Ալբինոս Հռովմայեցի զօրապետ . . . 299
Ալիբաս Եգիպտացի զօրապետ . . . 259
Անտաս Հռովմայեցի զօրապետ. . . . 210
Ալեքսանդր Փերացւոց բռնաւորը . . 105

Ակէքսանդր Մեծն, մականունով . . 114
Ակէքսանդր՝ մեծին Ակէքսանդրի քրոջ ամուսին 145
Ակէքսանդր Սեւերոս կայսր 302
Ակիլեսի զօրավար Աթենացի 90
Ակիմէնեանք Աթենացւոց մէկ ցեղը . 70
Ամոսիս Եգիպտոսի թագը . 6 . 11 . 35
Ամենավին Եգիպտոսի թագաւոր . . 6
Ամեսոլիս, քաղաքին անունը 43
Ամիլկար Կարթէգոնացի զօրավար . . 166
Ամինտաս, Մակեդոնիոյ թագաւորը . 108
Ամուղիոս, Լատիններուն թագաւորը . 174
Ամփիկտիոն, Աթենացւոց թագը . . . 58
Անահիտ, աստուածուհի որսորդութ. 62
Անտարսիոս սկիւթացի. 67
Անտիմենէս փիլիսոփայ լամպսակեցի 116
Անիոս Մարկիոս. 183
Աննիբալ, Ամիլկարին թոռը գիտցուն որպէն. 166
Աննիբալ Մեծն, կարթէգոնացի 141. 231
Անան Ափրիկեցի զօրավար. 237
Անախարս, Ակինեխոպին երկրորդը . . 95
Անախգոնոս գ. անուամբ, Մակեդոնացւոց թագաւոր. 146
Անախքոս Գլիպոս, Աւրւոց թագը . 143
Անախգոնոս Դոսոն, Մակեդոնացւոց թագաւոր. 147
Անախքոս Եպիփան, Աւրւոց թագը . 142
Անախքոս Թէոս, Աւրւոց թագաւոր 139
Անախգոնոս, մեծն Ակէքսանդրին փոխանորդը 126
Անախքոս Մեծն, Աւրւոց թագը. . . 140

Ինախտաս Սատր, Աստուց Թէր . . 139
Ինախտատաս, Ասծին Ալէքսանդրի
էչեանը 125
Ինախտատաս, Ասծին Ալէքսանդրի
քրոջը տալն 145
Ինանինա կույտ 295
Ինանինա Եատալեանէրտն Ասկը . . . 264
Ինանինա, Վեսպասիանոսին զօրա-
պետը 284
Ինչխաէս, Ենէասին հայրը 174
Ոսէր, Նամերիանոսին անէրը . . . 309
Ոսկս կով, ասծ Եգիպտացւոց 14 . 33 . 50
Ոսպան, Դէզիս քաղաքին կուռքը . 159
Ոսպիս տատատէս 204
Ոտա, Յուգայի Թագաւոր 6
Ոսիքս, Թագաւոր Եգիպտոսի . . . 5
Ոսկէպիս, բժշկութեան ասծ . . . 219
Ոսորգան, Աստուց Թէր 21
Ոսուէրս, տես Աժգահակ :
Ոսուէրս, տես Դարեհ Վշտասպեայ :
Ոսոր, Սեմայ որդին 15
Ոսպասիս, Մելէտոցի կին մը 86
Ոսուէրս, Ամիհոզուեցի 109
Ոսորուբաբ, Սինիւռացին էղբայրը . . 236
Ուռանոպ Սին, Եգիպտոսի ասծ. 3 . 121
Ուռանոպ Բէլ տատաս 142
Ուռանս Սիկիոնացի զօրապետ . . . 154
Ուրսակ Մարտց զօրապետ 27
Ուրպնատորք 57
Ուրէս պատերազմի տատաս 186 . 202
Ուրիգոս, ասծին Ալէքսանդրի եղ-
բայրը 126

Արեա հելեոսիկա. 313
Արեոպագս, Աթենացոց իշխան . . 74
Արեոպոլան Աթենացի 69
Արեսսայէն Սպարտացոց իշխան . . 63
Արեսսալէ փիլոսոփոս 114
Արեան, Աթենացոց տալի կառա-
վարչեցուն անունը 65
Արկադէա կոյսը 316
Արմոդիոս Աթենացի 69
Արշակ, տե՛ս Արտաշէս Ա.։
Արշակ պարթև թագաւոր Պարսից . 139
Արշամ, Ա. Արտաշէսի հարճորդին 50
Արշէս, Նոմոսի եղբայրը 46
Արշէս, Ովքոսի որդին 51
Արտեա, Տարկունիոսի որդին . . . 194
Արտեոյէ, կէոպատրային պատի քոյրը 259
Արտաշէս երկայնաձեռն. 43
Արտաշէս Հայոց թագաւոր 42
Արտաշէս Ա.՝ որ Արշակ ալ կը կո-
չուէր. 47
Արտափեռնէս Պարսից կուսակալ . . 70
Արտաւազդ Պարսից նախարար . . . 81
Արտաւան, Քսերքսեսին սիրելի էշ-
խանը 43
Արտեմիսիա Թագուհի Կարիացոց . 162
Արտիփիոս Պարսից իշխան 46
Արտաքսար Նեղքինի 47
Արխաքսատ Թագաւոր Մարաց . . . 22
Արքիմիդէս երկրաչափ. 236
Արտոգիտէ աստուածուհի 276
Աբեղեանոս կոյսը 308
Աբելիոս կոյսը. 295

Աքար, Յուդայի Թագաւոր 20
Աքիւզեան դերեզմանը Փռիւգիոյ մէջ. 116
Բագրատ Եգիպտացի Նեղքինի, իշխան Պարսից 51
Բալբինոս կայսր 304
Բալդան կամ Բելեսիս Թագաւոր Ասորեստանի 19
Բալտասար Ասորեստանի Թիւր . . . 29
Բարկոքեբաս Հրեայ՝ տուա մեռնի . . 294
Բաքոս կամ Դիոնիս, գինիի աճ . . . 161
Բելեսիս, տես Բալդան :
Բեռս, Դարեհ Կոդոմանոսին իշխանը . . . . . 51 . 122
Բեռնիս, Գազա քաղաքին իշխանը . . 121
Բերենիկէ, Պաղեստա Եւերգետեսին քոյրը 132
Բիւ կամ Նեբրոտիէ . Գամայ Թուրը . 15
Բիւրոյ մեհեանը 18
Բոկքոս Մաւրետանացւոց Թիւրը . . . 245
Բռուխոս, Եգիպտոսի Թագաւորը . . 4
Բուրտ, Եգիպտոսի Թագաւորներուն դերեզմանները 6
Բռուտոս, Կեսարին բարեկամը . . . 263
Բռուտոս Հրեագոտս 191
Բրեննոս, Գաղղիացւոց զօրապետը . 214
Գազա կայար 282
Գաղբոս կայար 310
Գալեանոս կայար 307
Գաղղոս կայար 306
Գանիմեդէս, Արսինոյէին իշխանը . . 259
Գեդանիոս Հրեագոտս 209
Գելոն, Սիւրակուսայի Թագաւորը . . 166

Գեներալիկոս Վանդալներուն Թիկը . 371
Գետաս կայար 300
Գերմանիկոս, Տիբերիոս կայսեր էզ
բոլը տալն 274
Գիլիպպոս, Լակեդեմոնացւոց զօրա-
պետ 94
Գիսկոն, կարքեդոնացի իշխան . . . 166
Գոնատաս, տե՛ս Անտիգոնոս Գոնատաս:
Գոտոյ Ղուկիոս Տարկուինիոս, Հռով-
մայ Թագաւորը 186
Գորգիանոս, Հիւպատոսի փոխանորդ
Ափրիկէի մէջ 304
Գորգիանոս, առջի Գորգիանոսին Թո-
ռը՝ կայսր 305
Գրակքոսեանք Հռովմայեցի ազնուա-
կանները 241
Դանուսս Եգիպտացի, Յունաց քա-
ղաքականութիւն տուվեցընող . . . 56
Դանիէլ մարգարէ . 24 . 29 . 30 . 272
Դաշնաւորաց պատերազմ 245
Դատ, Պարսից զօրապետ 73
Դատիս, Սաբինեանց Թագաւորը . . 178
Դարեհ, Արտաշէս Երկայնաձեռնին
եղբայրը 43
Դարեհ Երկրորդ Կոդոմանոս, Պար-
սից եօթի Թագաւորը 51
Դարեհ Մար, տե՛ս Կիւաքսար Երկրորդ:
Դարեհ Նոթոս, Թագաւոր Պարսից . 46
Դարեհ, Ուշտղին որդին 49
Դարեհ Վշտասպեայ, Պարսից Թա-
գաւոր . . . . . 38 . 39 . 72
Դեկեբալ, Դակիացւոց Թիկը . 288 . 291

Դեկտա Ա, հիւպատոս. 219
Դեկտա Բ, հիւպատոս. 221
Դեկտա կայսր 305
Դեկտա Մագիտա կապուցոյ իշխանը 234
Դեմետր Պոլիորկետ. 127
Դեմետր, Փիլիպպոսի Մակեդոնիոյ
թագաւորին տղան 150
Դեմետրէ ծածուհի Ամենացոց. . . 95
Դեմոկեդէս բժիշկ. 38
Դեմոսթենէս Ճարտասան Ամենացի. 111
Դենատոս Հռովմայեցի ծեր 203
Դիզէ Թագուհի, Տիբրացոց Թագաւորին քոյրը 165
Դիզիա կայսր. 298
Դիէտա, Ընքայեցոց զօրապետը . . . 158
Դիոգինէս փիլիսոփայ 115
Դիոկղետիանոս կայսր 310
Դիոնէտոս Սիրակուսայի բռնաւոր . 167
Դիոնիս, աե՛ս Բոքոս:
Դիոնիսոս, Յունաց քաղաքականուԹի
տուիչը 571
Դիովկ, Մարաց առաջին Թագաւորը. 21
Դոմէտիս, Դոմէտիոսին կինը. . . 290
Դոմէտիոս կայսր 287
Դոմէտիոս հիւպատոս 260
Դուկիոս հիւպատոս 227
Դրակոն օրէնսդիր Ամենացոց . . . 66
Դրուսոս, Գերմանիկոսին տղան . . . 275
Եգիպտէս 58
Եղեկիա, Յուդայի Թագաւորը. . . . 20
Եմէսակէս, որուն դէմ Թէրէք քաղաքին մէջ էօԹը Թիւրք պատրաստեցան . 57

Եղիազաբադոս կայսր 301
Եմիլիանոս կայսր 306
Ննհաս, Լաոմինեերուն Թագաւոր . . 174
Եպամինոնդ 103
Եպամփոդիտոս 282
Եռապեսաց իշխանութիւն 253
Եսայի մարգարէ 152
Երեսուն բռնաւորք Ամենայոց . . 99
Երկրորդ Եռապեսք 265
Երմոկրատես Սիրակուսացւոց զօրավար 193
Երոստրատոս, Եփեսոսի մէջ Արտեմիսայ կռատունն այրողը 162
Եւմենէս, մեծն Ալեքսանդրի իշխանը. 126
Եւնոմիոս, Սպարտացւոց Թագաւորը. 89
Եւրիբիադէս Սպարտացի զօրավարը. 75
Եփեսք 56
Եփորոս, Սպարտացւոց հինգ գլխաւոր իշխաններուն անունը. 60
Եօթն հրաշալիք 162
Զարեհ, Եգիպտոսի Թագաւոր . . . 6
Զենոբիա, Պալմիրայի Թագուհին . . 308
Զոպիռոս, Դարեհ Վշտասպեանին իշխանը 38
Ըմբշամարտութիւն 85
Ընթացից խաղ. 85
Թագրամփալատար, Արքատոնի Թիւր 20
Թարակ, Եգիպտոսի Թագաւոր . . . 6
Թեմիստոկղէս, Ամենայոց իշխանը. 74
Թեսալոնիկէ, Անթիպատրոսին մայրը. 145
Թէոդոս մեծն . . . . . 162 . 316
Թէոպոմպոս, Սպարտացւոց Թիւր . . 62

Թրանկուզ 99
Ինկլոս Հռոմեացի 206
Իմաստասէր, Արուեստի Թէր . . 24
Իմիլիոն, Կարկեդոնացոց զօրավար . 167
Ինաքոս 56
Ինդեռուս, Հռոմեացի զօրապետ . 307
Ինոսիենէս, Վշտասէրների Նահատակը 40
Իսէրնիդէս, Ճարտասան Ամենայն . 126
Իտալոսը, Իշխան Ամենայնց . . 69
Իսմէական Խաղը 55
Իսխ ածուխի Եպիսկոպոսց 268
Իսոկէս, Մկրտուցեալ Իշխան . . . 71
Լաբերտոքոս, Արուեստի Թէր . . 28
Լաբիենոս Իշխան Հռոմեացի . . . 262
Լաբինիոս Բազատար, Արուեստի Թագաւոր 26
Լարսիոս Հետապնդող 196
Լաւոդիկէ, Թագուհի Արեւոց . . . 132
Լէկէս 56
Լենտուլոս, Հռոմեացի Իշխան . . . 252
Լեպիդոս, Եռասէրներուն Մէկը . . 264
Լեպիդոս Հետապնդող 249
Լեւինոս Հետապնդող 222
Լեռնիդաս, Սպարտայի Թագաւոր . 75
Լիկինիոս կամ Լիկիանոս, Կռապաշտութեան վերջին, ... 312
Լիկուրգոս, Սպարտայի օրէնսդիրը . . 59
Լիսանիոս, Ամենայն կարեւորին մը . 69
Լիսիս, Օգոստոսին ապրիլը 273
Լիսանդր, Սպարտացոց զօրապետ . 93
Լուկիլիոս, Բռնաւորին բարեկամը . . 266

Լուկինիա, կայիս Գրանիքոսի բարե-
կամը 243
Լուկիս Անտոնիս, Գերմանիոյ կա-
ռավար 288
Լուկրետիա 191
Ծերակոյտ . . . . . 60 . 67 . 177
Կագմոս փիւնիկեցի, Թեբէ քաղա-
քին Ծագկեցընողը 56
Կալավիոս, Կապուայի էշխան 234
Կալիգուլա կայսր 276
Կալիկրատիդաս, Սպարտացի զօրավար. 96
Կալնաթենէս փիլիսոփայ 123
Կալխաս Ամֆենացի 82
Կամբիւս, Կիւրոսի որդին 31
Կամբիւս պարսիկ, Մանդանէին այրը. 26
Կամիլլոս իշխանապետ . . . . 212 . 216
Կայիս Գրակքոս Հռովմայեցի 241
Կապէլիանոս, իշխան Հռովմայեցի . . 304
Կասանդր, Մակեդոնացւոց Թիւր . . 145
Կասիոս, Հռովմայեցի իշխան 263
Կասիոս Փէրիա պարսիկ 278
Կասիլինա Հռովմայեցի 251
Կասինոս, Լասինացւոց Թագաւոր . 174
Կասոն, սղնուական Հռովմայեցի . . 261
Կասսոլոս, իշխան Հռովմայեցի . . . 249
Կարտաքոլոս կայսր 300
Կարթագէն, Կարթէգոնացւոց զօրա-
պետ 227
Կարինոս կայսր 309
Կեթեկոս, Կասիլինային խորհրդակից. 252
Կեկիլիոս Հիւպսեոս 285
Կեկինա, Հռովմայեցի զօրավար . . 284

կէկրոպս Եգիպտացի, Ամենքին հե-
նոլը . . . . . 56 . 65
կեսար, հռոմէական մէկը 253
կեսն, պարսիկ հռովմայեցի 201
կիպքոսր Ա, Մարտց թագաւոր 22 . 26
կիպքոսր Բ, Մարտց թագաւոր . . . 26
կիկերոն, Հարտասան հռովմայեցի . 252
կիմոն, իշխան Ամենացւոց . . 74 . 83
կինէաս, Պիւռոսի հարտասան զօրա-
պետը 223
կինկինատոս, արդար հռովմայեցի . 201
կիննա հիւպատոս 246
կիննա, սէմ կուռնելիոս կիննա:
կիւնէգիրոս, կարիճ Յոյն 73
կիւրոս Մեծն, ինքնակալ Պարսից . . 28
կիւրոս, Նոթոսի որդին 47
կլէարքէս Յունաց զօրապետ 100
կղեմէս, Վեսպասիանոսին եղբօրոր-
դին 289
կղէոմեն, Սպարտացւոց թագաւոր . 147
կղէոն, ցածագլխ Հարտասան Ամենայն. 90
կղէոպատրա, Եգիպտոսի աղջիկը . . . 135
կղէոպատրա, Եգիպտոսի թագուհի,
Անտոնիոսին կինը 258
կլեոմս, մեծն Աղեքսանդրի ծեր զօ-
րապետը 123
կլոդիոս, կաւիպոլային հօրեղբայրը . 278
կլոդիոս, հռովմայեցի ցած մարդ մը . 206
կոդրոս, Ամենացւոց վերջին թագը . . 65
կոլատինոս, իշխան հռովմայեցի 190 . 193
կոմոդոս, Աւրելիոս կայսեր տղան . 297
կոնոն, Ամենացւոց իշխան 96

Կատանք Քրտոս կայսր 310
Կատանդեն կամ Կատանդեանոս կայսր . 311
Կոլխոլանոս, ազնուական Հռովմայեցի. 198
Կատանդեն
Կատանդ
Կատաս } Մեծն Կատանդեանոսին
տղաքը որ կայսր նստան. 314
Կոնիատոս Փլամինիոս, զօրապետ
Հռովմայեցի 149
Կոնիատոս, ծեր զինուոր Հռովմայեցի. 220
Կոսկինոս 179
Կոռնելիոս, Պոմպէոսի կինը 257
Կոռնելիոս Կիննա, Պոմպէոսի Թոռը 272
Կոռնելիոս Կատոս, Հռովմայեցի . . 210
Կռոնոս, Կարքեդոնացւոց Մոլոք աստուածը . . . . . 56 . 172
Կափառնաում . Յունաց խոպ 55
Կրատոս պրէտոր . . . 250 . 251 . 253
Կրէտա, Կիպրացւոց Թագաւոր . . . 29
Կրնպոս, Մեծն Կատանդեանոսին որդին 313
Հայկ 16
Հասեառնկ խոպ 55
Հելիոպօրոս Սեբեւկոս, Փիլոպատորին կինն իշխանը 142
Հերայի կռատուանը Հռովմայ մէջ . . . 215
Հերմէս կուռք 91
Հերմիոս, Մեծին Անտիքրատին իշխանը. 140
Հերտն Սիրակուսայի Թագաւոր . . . 225
Հերտկէս, Թագաւոր Հրէից 267
Հիլբիէս, Հերակլէացոց նախահայրը . 57
Հիմեռասին, Մեծին Ալէքսանդրի քահկային 123

Հիւպատոս 193
Հոլէվենէս, Նաբուգոդոնոսորին
իշխանը 22
Հոմերոս, Յոյն բանաստեղծ 69
Հռեգուլոս Հիւպատոս 227
Հռեգուլոս պատիկ 291
Հռեմոս, Հռոմուլոսին եղբայրը . . 175
Հռոմուլոս, Հռովմայեցւոց առաջ-
թինը հաստատողը 174
Հռոքսանէ, Արշակայ Սատրապ Թա-
գուհոյն քոյրը 48
Հռոքսանէ, մեծին Ալէքսանդրի կինը. 126
Ղուկիոս Սկիպիոն, զօրապետ Հռով
մայեցի 141
Ղուկիոս Տարկուինիոս Գաւազ 187
Մագոն, Կարթեդոնացւոց զօրապետ. 168
Մակրինոս կայսր. 301
Մամէա, Ալէքսանդր Սեւերոսի մայրը. 302
Մանայեմ, Իէլացւոց Թագաւոր . . . 19
Մանասէ, Յուդայի Թագաւոր. . . . 21
Մանդանէ, Աժդահակին աղջիկը . . 26
Մանլիոս, տես Տարկուատոս Մանլիոս
և Տիտոս Մանլիոս :
Մանլիոս, Կապիտոլիոնին ազատողը . 215
Մանլիոս Հիւպատոս. 236
Մանլիոս, Տարկուինիոս Գաւազին փե-
սան. 196
Մասինիսա, Նումիդայի Թագաւոր . 238
Մասխասկէ, Քաղքեդոնի եղբօրը կինը. 43
Մարգոնիոս, Դարեհ Վշտասպեանին
փեսան 71
Մարիոս Հիւպատոս 243

Մարկոս Անտոնիոս, տես Անտոնիոս Եռատեա:
Մարկոս Աբելիոս կարտս, կայար . . 309
Մարկեզոս հիւպատոս . . . . 230 . 237
Մարկիոս կարիալանոս 198
Մարտիալ, հարիւրապետ հռովմայեցի 301
Մարտիալէս, զօրապետ հռովմայեցի. 313
Մաւսոլ թագաւոր կարիացւոց . . . 162
Մաքանիդ, բանաւոր Սպարտացւոց . 156
Մաքսենտիոս, իշխան հռովմայեցի . 311
Մաքսիմիանոս կայսր 310
Մաքսիմինոս կայսր 303
Մեգաբիս Եգիպտացի զօրապետ . . 45
Մեծոնի արձանը 4
Մենէս, տես Մեսրէմ:
Մեռս, կարտկալտային մայրը 301
Մեսալա, կլոդիոս կայսեր կինը . . 279
Մեսախոս նեղքինի 49
Մեսրէմ, Քամոյ որդին 3
Մեսեզոս հիւպատոս 244
Մերիս, Եգիպտոսի թագաւոր . . . 4
Մերմէ, պարսից կամքիս Թիկնեքոյրը. 34
Միտրագէս զօրավար Ամէնացի . . . 72
Միկերին, Եգիպտոսի թագաւոր . . 5
Միկիպսա, Մասինիսա Թիկին տղան. 244
Միհրդատ Մեծն, պոնտոսի Թիք. 247 . 248
Միհրդատ, պարսից իշխան 49
Միհրդատ պերգամոնի Թագաւոր . . 260
Միլոն Թեբացի 101
Մինուկիոս, ալնուական հռովմայեցի . 209
Մինուկիոս հիւպատոս 202
Մխիթէոս, Գորգիանոս կայսեր վար. ապետը 305

Մնեսեթէոս, Աբեղիանոսին առեւնադպիրը 308
Մոլոք, տես Կռոնոս:
Մուկիոս Սկեւռլա Հռովմայեցի . . . 195
Մուսիոս Հիւպատոս 157
Յաբեթ Նոյայ որդին 54
Յանուս խաղաղութեան տաճ. 180. 229. 272
Յաւան Յաբեթի որդին 54
Յովակիմ Եղիակիմ, Յուդայի թիքր . 24
Յովիանոս կայսր 315
Յոյնաց մարգարէ 19
Յովսէփ նահապետ 2
Յովսիա, Յուդայի թագաւոր 10
Յուգուրթ, Նուիդացւոց թիքր . . . 244
Յուդիթ 21
Յուլիա, Օգոստոսի աղջիկը 272
Յուլիանոս Ուրացող, կայսր 315
Յուլիոս կեսար 253
Նաբարզան, Պարսից իշխան 112
Նաբիս, Սպարտացւոց բռնաւորը . . 156
Նաբուզարատան, թիքր Ասորւոց. . . . 23
Նաբուգոդոնոսոր Ա, Ասորւոց թիքր . 21
Նաբուգոդոնոսոր Բ. 24
Նեբրովթ, տես Բել:
Նեգրաւարտոս, Ասորւոց թագաւոր . 25
Նեէմի. 44
Նեմեական խաղերը 55
Նեմէս կուռք 73
Ներոն, Դերմանիկոսին տալան 275
Ներոն Հիւպատոս 236
Ներոն կայսր 280

Ներսեսյան կայար 291
Նեքսեսվ Եգիպտոսի Թագը . . . 6 . 10
Նիպեր, Աստուց կուսակալ 299
Նիկիաս, զօրավար Աթենացի 90
Նիկատոր, տես Սելեւկոս:
Նինոս, Ասորոց Թագաւոր 16
Նինոս Կրտսեր, Ասորոց Թագաւոր . 20
Նինուսա, Ասորոց Թագաւոր 19
Նոյ Նահապետ 3
Նորբանոս, Իշխան Հռովմայեցի . . . 290
Նումա Պոմպիլիոս, Թագը Հռովմայեցոց 179
Նումերիանոս կայսր 309
Նումերիոս Աթտիկոս, ազնուական
Հռովմայեցի. 273
Նումիտոր, Լատինաց Թագաւոր . 174
Շամիրամ, Ասորեստանի Թագուհի . 16
Շապուհ Թագաւոր Պարթից. 306
Շէրդ, Կամքիւս Թագին եղբայրը . . 33
Շէրդ մոգ 36
Ոգոստոս, Երուձնեւոն զօրապետը . 318
Ոզիա, Յուդայի Թագաւոր 6
Ոթոն կայսր. 283
Ոկտաւիա, Անտոնիոսին կինը 267
Ոկտաւիանոս Օգոստոս կայսր . 264 . 270
Ոլիմպիա, Մեծին Ալէքսանդրի մայրը 145
Ոլիմպիադի Թուական. 55
Ոլիմպիական խաղք 55
Ոնորիոս կայսր 316
Ոպիմիոս Հիւպատոս. 242
Ոպսիս տասնապետ 208
Ոսիմանդ Եգիպտոսի Թագաւոր . . . 4
Ովատիոս, բանաստեղծ Հռովմայեցի. 270

Ովսաննա Կոկնիգէս, քաջ զինուոր Հռոմայեցի 195
Ովսաննա Հռոմայեցի 181
Ովեռէս, Պարթից նախարար 35
Ովքոս, տես Դարեհ Նոմեռս:
Ովքոս, Պարթից Թագաւոր 50
Ովկոր, Եգիպտոսի Թագաւոր 4
Ուրանիա, Կարքեդոնացւոց ծոցը . . 172
Պապիրոս, Համարակալ Հռոմայեցի. 209
Պասիլիմ մոգպետ 36
Պարեռ, տես Եփորոս:
Պարմենիոս, Հռոմայեցի սուսերամարտիկ 290
Պարնասոս, Դարեհ Նոմեռսին կինը . . 46
Պարմենիոն, Փիլոտասին Հայրը . . . 123
Պարոյր, Հայոց Թագաւոր 19
Պաւղոս Եմիլիոս հիւպատոս 153 . . 233
Պաւղոս, Լեպիդոս հռոմէական եղբայրը 264
Պաւսանիաս Մակեդոնացի 114
Պաւսանիաս, Սպարտացի իշխան . . . 81
Պելոպիդաս Թեբացի 101
Պերտինիոս, Հռոմայեցի իշխան . . 290
Պետրոս առաքեալ . . . . . 281 . 318
Պէդիկկաս, իննամեակաչ Արիդեոսին. 126
Պէդիկկաս, Մակեդոնիոյ Թագը . . . 108
Պէլիկլէս, Աթենացւոց իշխան . . . 85
Պէրզէս, կապուցի կալաւխոսին տղան 234
Պէրսէննա զօրապետ, Հռոմայեցի . 249
Պէրսէփոնէ, Դեմետր աստուածոհոյն աղջիկը 161
Պէրսէս, Մակեդոնիոյ Թագը 152

Պերսեփոնէ կայար 298
Պիզմալիոն , Տիւրացւոց Թագաւոր . 165
Պիզաստոս 275
Պինդարոս , Յոյն բանաստեղծ 115
Պիտոլոմաոս , Ամէնացւոց իշխան . 68
Պիւթեան Ապոլոն , տես Ապոլոն :
Պիւթեան խաղեր 55
Պիւթիոս , Նիւգացւոց Թագաւոր . . 41
Պիւռոս , Եպիրացւոց Թիր . . 146 . 222
Պիտան , Գաղբային ոդեգիրը 283
Պլատոնիոս , Հռովմայեցի իշխան . . 299
Պլատոս ալեւտր 279
Պլինիոս , Լատին փիլիսոփայ 287
Պլուտարքոս , Յոյն փիլիսոփայ 291
Պղուտոն , դժոխքի աստուած 76
Պոլիկրատէս , Սամոսին իշխանը . . . 35
Պոմպէոս , Հռոմայեցոց զօրապետը . 249 . 253
Պոմպոնիոս Հռովմայեցի 243
Պոնտիոս , Սամնիտացւոց զօրապետ . . 220
Պոպիլեոս կայար 304
Պոպլիոս , Հռովմայեցի դէսպան . . 134
Պոսիդոն , ծովու աստուած 178
Պորսենա , Ետրուրացւոց Թագաւոր . 194
Պովլոս , Հնդկաց Թագաւոր 123
Պտղոմէոս , Աղեքսանդրիոյ , Եգիպտա-
Թագաւոր 135
Պտղոմէոս Աղէս , Եգիպտա . Թիր . . 135
Պտղոմէոս Եպիփան , Եգիպտա . Թիր . 133
Պտղոմէոս Եւէրգէտ , Եգիպտոսի Թիր . 132
Պտղոմէոս Ղաթոս , Եգիպտոսի Թիր . 130
Պտղոմէոս փիլադելփոս , Եգիպտոսի
Թագաւոր 131

Պաղեստա Փլեմեսոր, Եգիպտ. Թիվ. 133
Պաղեստա Փլեսպատոր, Եգիպտ. Թիվ. 132
Պաղեստա Փիլոն, Եգիպտ. Թիվ. . 133
Պեքատոպ, Կամքեսոնի ընտանի իշխանը 34
Պրոբա կայսր 309
Պրոկոս, Լատինների Թագաւոր. . 174
Պօղոս առաքեալ. 281
Սարակ, Եգիպտոսի Թագաւոր . . . 6
Սարնոս, Հռոմայեցի իշխան 285
Սալմանասար, Ասորւոց Թիվ. . 6 . 20
Սարակոս, Ասորւոց Թագաւոր . . . 23
Սարդանապալ, Ասորւոց Թիվ . . . 19
Սաւսակիմ, Եգիպտոսի Թագաւոր . . 6
Սաւադոքին, տես Նաթուգոդոնոսոր Ա.
Սեդեկիա, Յուդայի Թիվ . . . 11 . 24
Սեթոն, Եգիպտոսի Թիվ . . . . 6 . 8
Սելեւկոս Կալինիկոս, Ասորւոց Թիվ. 140
Սելեւկոս Կերաւնոս, Ասորւոց Թիվ. 140
Սելեւկոս Նիկատոր, Ասորւոց Թիվ. 138
Սելեւկոս Փիլոպատոր, Ասորւոց Թիվ. 142
Սեմ, Նոյայ որդին 15
Սեմպրոնիոս Ծերունի, Համարակալ. 209
Սեմպրոնիոս Հիւպատոս, տես Փլամինիոս.
Սենեկա, Լատին փիլիսոփայ 280
Սենեքերիմ, Ասորւոց Թագաւոր 8 . 21
Սեպտիոս Սեւերոս կայսր 299
Սեպտիմուլիոս Հռոմայեցի 243
Սեսոոր Եգիպտոսի Թագաւոր . . . 6
Սերվիոս Իշիւսթատէս 211
Սերվիոս Տուլլիոս 185
Սերտորիոս զօրապետ Հռոմայեցի . 249
Սէթոս պատ 297

Սէքաոս, Պոմպէոսի որդին 262
Սէքաոս, Տարկունիոս Գաոզին տղան 189
Սիբիլլա կին մարգարէ Հռոմէացի . 189
Սիլլա Հելպաոս 246
Սիմոն Եղուսաղէմացի 286
Սկիպիոն Ափրիկէացի Ա. 231
Սկիպիոն Ափրիկէացի Բ. 237
Սկիպիոն Նասիկա Հռոմէացի . . . 242
Սիկիլիա Դէնոսաոս Հռոմէացի . . 205
Սկաեվը խոյլ. 55
Սոպէիանոս, Պարսից Թագաւոր. . . 46
Սոկրատ, փիլիսոփայ Աթենացի . . . 99
Սոլոմոն. 6
Սոլոն օրէնսդիր Աթենացւոց 66
Սոսէր, սէռ Պալամէոս Ղապս:
Սպարտակոս Թրակացի սւազակապետ 249
Սպուրիոս Կասիոս Հելպաոս . . . 201
Սպուրիոս Մէլիոս Հռոմէացի . . . 209
Սպուրոս սւազակ Հռոմէացի . . . 282
Ստասիրա, Մէծին Ալէքսանդրի կինը. 126
Ստասիլիոս 266
Ստասիրա, Արշակ Թէլին կինը . . . 49
Սեվիանոս Իշխան Հռոմէացի . . . 290
Սրսաքոն, Բրսւոսին Հարսւասանու-
լեան վարպետը 266
Վարդան Մարաց Թագաւոր . . . 19
Վաղենտիանոս կայսր 315
Վաղերիանոս կայսր 306
Վաղերիոս Լեւինիոս զօրապետ Հռոմ
մայեցի 149
Վաղերիոս Կորվոս. 220
Վաղէս զօրապետ Վեսեղիոսի 284

Վաղէս կայսր 315
Վարդան Հիւպատոս 233
Վարդէս Եգիպտոսի Թագաւոր . 6 . 11
Վեսպասիանոս կայսր 285
Վեստալիա Կոյսերուն մայրը . . 200
Վերոս 295
Վինդէքս ազնուական Հռովմայեցի . 281
Վեսպասիոս կայսր 284
Վրպիլիոս, բանաստեղծ Հռովմայեցի . 270
Վրգինիոս, Հարիւրապետ Հռովմայեցւոց 206
Վրգինիա, Վրգինիոսին աղջիկը . . 206
Վրկիտանարոս, Թիւր Գաղղիացւոց . . 230
Վշտասպ, Արտաշէս Երկայնաձեռնին եղբայրը 44
Տակիտոս կայսր 308
Տակիտոս պատմաբան 308
Տանտալէոք 204
Տարկունիոս Գաւազ, Հռովմայեցւոց Թագաւոր 186
Տարկունիոս Երկց, Հռովմայեցւոց Թիւր 183
Տարտէոս, կապիտոլիոնի քերդուած 178
Տեսակ Լիբիկոյ Թագուհի 230
Տիրաէոս, կոյր բանաստեղծ Ամէնացի . 64
Տիբերիոս, Օգոստոսի կինը 272
Տիբերիոս, Օգոստոսի որդի 273
Տիգրան, Թագաւոր Հայոց . . 28 . 144
Տիմոկէոն կարնեցի զօրապետ . . . 168
Տիտիէոն, զօրապետ Պարսից . . . 100
Տիտոս Վեսպասիանոսին որդին. 286
Տիտոս Մանլիոս, Մանլիոս Հիւպատոսին որդի . . . . . , 218

Տրիե 20
Տամիր Թագուհի Սկիւթացւոց . . . 311
Տրիտաւոս Մանլիոս , Հռոմէացի
զօրավար մը 218
Տուզլիս , Սէրվիոսի ազգիկը 186
Տուլլոս Ոստիլիոս , վոլսկեանց իշխան . 199
Տուլլոս , Ոստիլիոս Թիէր Հռոմէացի. 180
Տուռնոս Երդոնիոս , լատին իշխան . 188
Տրայիանոս կայսր 291
Տրիտոլեմէոս , Յունաց Էկրատոր-
ծուելեն տրուէցընոյ 57
Րէա Սիլվիա , Նումիտորին ազգիկը . . 175
Փաբիոս Մաքսիմոս՝ իշխանապետ . . 231
Փաբրիկիոս Հռոմէացի . , ... 223
Փաննէս , Եգիպտացւոց Փարաւոնէս Թա-
գաւորին Յոյն զօրավարը 31
Փան , Նէրոնին ծառան 281
Փառնակ 260
Փառնաւազ , Պարսից նախարար . . . 99
Փարաոն , Եգիպտացւոց Թիէր . . . 5
Փարաոն վաթոս , տես վաթոս :
Փաւստոս , Կոստանդիանոսին կինը . . 313
Փաւստուլոս Հոլլիւ , ... 175
Փեբիգաս , Սպարտացւոց զօրապետ . 101
Փերէս բանաւոր 108
Փերսէն , Եգիպտոսի Թագաւոր . . . 7
Փիգիաս , արձանագործ Աթենացի 73 . 163
Փիլիպպոս Արաբացի , կայսր 305
Փիլիպպոս , Գոնատասին որդին . . . 147
Փիլիպպոս, Դեմետր Էրկրորդին որդին . 149
Փիլիպպոս, Մեծին Աղեքսանդրի բժիշկը 107
Փիլիպպոս, Մեծին Աղեքսանդրի հայրը. 108

Փլեխապտա, Պոմպէոսին ծառան . . . 258
Փլեմելաս, իշխան Փռիկիոյ 110
Փլեսաեմեն, զօրավար Ա.քայեցի . . . 155
Փլետաս, իշխան Մակեդոնացի . . . 122
Փհակեն, տես Պտղոմէոս Փհակեն:
Փլամինիոս Հիւպատոս 232
Փլաւիոս Կլոդիոս կայսր 307
Փռկիոն 112
Փռոխինոս, Պտղոմէոսին դայեակը . . 258
Փռւա կամ Փռւլա, Ասրւոց Թիւր . . 19
Փռւդ, Քամայ որդին 3
Փռւլվիա, կին Հռովմայեցի 252
Փռւրիոս Կամիլլոս, իշխանապետ
Հռովմայեցի 211
Փսամմենէս, Եգիպտոսի Թիւր 6 . 12 . 31
Փսամմետիքոս, Եգիպտոսի Թիւր . 6 . 10
Փրաաորտ, տես Արշակաւորդ:
Քաբրիաս, Թեբացի զօրապետ . . . 102
Քամ, Նոյայ որդին 4
Քանան, Քամայ որդին . . . . 3 . 15
Քարխեդոնա, խռովարար Աթենացի . 115
Քարնէլաւոս, Սպարտացւոց Թիւր . . 59
Քեոպս, Եգիպտոսի Թագաւոր . . . 5
Քեփրէն, Եգիպտոսի Թագաւոր . . 5
Քուշ . . . . . 3 . 15
Քսանթիպպոս, Աթենացի իշխան . . 74
Քսանթիպպոս Սպարտացի զօրավար . 227
Քսէրքսէս Ա, Պարսից Թիւր . . 41 . 75
Քսէրքսէս Բ, Պարսից Թագաւոր . . 45
Օգոստոս, տես Ոկտաւիանոս:
Օգոստոսի կայսր 318

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՏԱՐԱԴԱՄԱՆՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՍԿԱՊԻՈՒՄ